

Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme

De overgang naar
het socialisme
Verbruikskoöperaties
Hendrik de Man
PvdA en Marshall-
hulp

Verbaal radicalisme versus praktisch reformisme. Deze tegenstelling die zich steeds weer manifesteert wanneer de sociaal-democratie in het defensief is gedrongen, staat centraal in het *Vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*.

Bart Tromp constateert dat de Partij van de Arbeid, ondanks alle retoriek over 'planning' en 'ordening' in de jaren zeventig, in feite een proces van ontradicionalisering heeft doorgemaakt. Al zo'n dertig jaar wordt niet meer serieus nagedacht over de concrete organisatievormen die de weg naar het socialisme zouden moeten markeren. *Dirk Damsma* en *Sjoerd Wieling* beschrijven zo'n organisatievorm, de verbruikscoöperatie. Zij geven een uitvoerig overzicht van opkomst en verval van de coöperatieve beweging in Nederland en in andere landen van West-Europa, en van de met die beweging verbonden productieorganisaties.

Dick Pels analyseert het werk van een van de belangrijkste 'revisionisten' van deze eeuw, Hendrik de Man. In de jaren twintig scherp aangevallen door de bewakers van de marxistische orthodoxie, na de tweede wereldoorlog genegeerd vanwege zijn collaboratie met Nazi-Duitsland, is De Man een schrijver gebleven wiens werk 'beangstigend actueel' mag worden genoemd (kritiek op het marxisme, oorsprong en ontwikkeling van het reformisme, staat en arbeidersklasse, de 'nieuwe klasse' van intellectuelen).

Verder in het Vijfde jaarboek een beschouwing van *Friso Wielenga* over Partij van de Arbeid en Marshall-hulp (1947-1952) en een door *Jan Bank* verzorgde en ingeleide bibliografie van uitgaven van de Wiardi Beckman Stichting.

Het Jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met De Arbeiderspers.

ISBN 90 295 2304 2

Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme

Het vijfde jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Jan Bank, Paul Kalma,

Martin Ros en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de wbs, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1984 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2304 2

Inhoud

INLEIDING Redactie Jaarboek

7

TUSSEN KAPITALISME EN SOCIALISME

Bart Tromp *Tweeërlei socialisme* 14

Dirk Damsma/Sjoerd Wieling *De Coöperatie, daar had je hart voor. Het coöperatieve ideaal, de sociaal-democratie en de verbruikskoöperaties* 28

PROFIEL

Dick Pels *Hendrik de Man en 'De psychologie van het socialisme'. Een samenvatting voor de jaren tachtig* 90

DE NAOORLOGSE SOCIAAL-DEMOCRATIE

Friso Wielenga *De Partij van de Arbeid en het Marshall-plan* 128

Jan Bank *De Wiardi Beckman Stichting in haar publikaties 1945-1983* 160

PERSONENREGISTER

189

PERSONALIA AUTEURS

203

Inleiding

'Afscheid van beginselen', zo vat een recensent in *De Waarheid* de strekking van het vorige jaarboek samen. Het artikel bij voorbeeld van Piet Vos over sociaal-democratie en verzorgingsmaatschappij wordt als een breuk met het socialistische gedachtengoed geïnterpreteerd en met enig afgrijzen aan de CPN ten voorbeeld gesteld.¹ Een andere recensent spreekt eveneens, zij het met aanmerkelijk meer instemming, van een 'afscheid van het socialisme'. Vos laat het socialisme vallen 'waar het geen betekenis meer heeft voor het actuele politieke handelen. De socialistische principes zijn verouderd en een hinderpaal geworden.'²

Is het echt zo eenvoudig? Het zou niet de eerste keer zijn dat het streven naar *vernieuwing* van het socialisme werd aanzien voor een poging om het socialisme geheel en al overboord te zetten. Vanaf Bernstein is vrijwel elke 'revisionist' dit lot beschoren geweest. In de jaren '30 becommentarieerde F. M. Wibaut, om een voorbeeld te noemen, voorstellen van SDAP-ers tot heroriëntatie van de sociaal-democratie met de retorische vraag: '*Het socialisme met vakantie?*' Maar *wie* stuurt het socialisme eigenlijk met vakantie? Degenen die vasthouden aan de traditionele, vertrouwde formules, of degenen die die formules willen toetsen aan nieuwe ontwikkelingen en veranderde verhoudingen?

Het vijfde jaarboek draagt, meer misschien nog dan het vierde, op dit punt stof tot overdenking aan. Bart Tromp wijst in zijn artikel over 'Tweeërlei socialisme' expliciet op het verband tussen verbaal radicalisme en praktische onmacht om de sa-

menleving te veranderen. Als het socialisme, zo stelt hij, gekenmerkt wordt door een verbinding van enerzijds bepaalde *beginselen* en anderzijds bepaalde opvattingen over de gewenste *organisatie* van de samenleving, dan is de naoorlogse sociaal-democratie schromelijk tekort geschoten. Het politieke denken richtte zich steeds meer op de staat als dirigent van de maatschappelijke ontwikkeling. De speurtocht naar krachten binnen de maatschappij die werken in de richting van een socialistische orde lijkt definitief te zijn opgegeven.

Het gevolg van deze ontwikkeling is een duidelijke ontradicisering van het sociaal-democratisch perspectief. 'Vragen naar de aard van de economische orde, en voorstellen deze ingrijpend te wijzigen zijn sinds *De weg naar vrijheid* niet meer aan de orde geweest. De aandacht voor bezitsverhoudingen maakt plaats voor een gebiologeerdheid met inkomensverdeling. De gedachtenvorming over andere vormen van bedrijfsorganisatie en bedrijfsbeheer stagneerde.' Wil de pvdA de machteloosheid van de politieke retoriek ontvluchten, dan zal ze, aldus Tromp, weer moeten gaan nadenken over nieuwe organisatievormen, in het bijzonder waar het de eigendomsverhoudingen betreft.

Vanuit dit perspectief kan ook het uitvoerige artikel van Dirk Damsma en Sjoerd Wieling worden gelezen. Ze schrijven een beknopte geschiedenis van de verbruikscoöperaties in Nederland en in andere Westeuropese landen, tegen de achtergrond van het ook in de sociaal-democratie lange tijd gehuldigde coöperatieve ideaal. Na in de jaren '20 en '30 een opmerkelijke bloei te hebben doorgemaakt, moest de Nederlandse 'Coöp' het na de oorlog tegen het oprukkende commerciële winkelbedrijf afleggen – volgens de schrijvers mede als gevolg van de sterk teruggelopen belangstelling van pvdA en nvv voor de coöperatieve gedachte. Hoe dit ook zij, hun artikel laat zien dat de staat niet de enige organisatievorm van het democratisch socialisme is, en dat de coöperatieve gedachte, zonder een alternatief voor de bestaande orde te kunnen vormen,

het streven naar heroriëntatie van het sociaal-democratisch denken kan stimuleren.

Met het artikel van Dick Pels over Hendrik de Man belanden we bij één van de belangrijkste 'revisionisten' van deze eeuw. De Mans poging tot formulering van een radicaal reformisme, indertijd met argusogen bekeken door bewakers van de marxistische orthodoxie als Emile Vandervelde, Karl Kautsky en Léon Blum, is nog altijd actueel. 'Beangstigend actueel', aldus Pels, zowel wat betreft De Mans 'psycho-analyse' van het marxisme als zijn beschouwingen over de blinde vlekken van de ideologie van de moderne arbeidersbeweging (rationalismekritiek, het probleem van de natie, de intellectuelen als 'nieuwe klasse', de verhouding tussen elite en massa, etc.).

De collaboratie van De Man tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft ertoe geleid dat het sindsdien rond zijn werk erg stil is geworden. Die stilte is niet alleen onterecht, maar ook tekenend voor een gebrek aan wat Pels noemt 'reflexiviteit'; in dit geval de miskennis van het feit dat *elke* herziener van Marx die De Mans probleemstelling serieus neemt, in de buurt van de fascistische ideologie zal komen. 'Er bestaat,' aldus Pels, 'een veel grotere verwantschap tussen het sociaal-democratisch revisionisme, de reformistische ideologie en de ideologie van het fascisme dan sociaal-democraten en sociologen zich wensen te realiseren, en het is deze verdrongen genealogie die de discussie over de betekenis van het werk van De Man zo ongelofelijk bemoeilijkt. Te weinig realiseren we ons hoe *klein* soms het verschil tussen "goede" en "foute" socialisten in de jaren '30 was — en in de jaren '80 kan zijn.' Een stelling die menig sociaal-democraat in het verkeerde keelgat zal schieten, maar die daarom niet minder serieuze discussie verdient.

Het vijfde jaarboek wordt afgesloten met een door Jan Bank verzorgde en ingeleide bibliografie van uitgaven van de Wiardi Beckman Stichting, en met een beschouwing van Friso Wie-

lenga over Partij van de Arbeid en Marshall-plan. Ook hier komt de problematische verhouding tussen orthodoxe theorie en praktisch reformisme aan de orde. Het naoorlogse plansocialisme van Hein Vos e. a. was een 'plan voor een plan'; het ontbrak aan een realistisch concept voor concreet politiek handelen. Mede daardoor was de pvdA gedwongen om de strijd met andere politieke partijen op een (voor haar ongunstig) abstract-ideologisch terrein te voeren (meer of minder staat), en stond zij machteloos tegenover de liberale wending die het economisch beleid aan het eind van de jaren '40 nam.

Een vergelijking met de huidige Partij van de Arbeid dringt zich op. 'Structurele ingrepen in de economische orde,' aldus Bart Tromp in dit jaarboek, 'komen binnen de pvdA alleen naar voren in de vorm van politieke retoriek, zoals bij voorbeeld in het verkiezingsprogramma *Weerwerk* (1981), waarin een aantal onberaden voorstellen over "planning" en "ordening" opdoken, die niet verder kwamen dan een variatie op pbo-achtige structuren waarvan de onbruikbaarheid in het verleden genoegzaam was gebleken.'

De economische orde als intellectueel en politiek probleem voor pvdA en vakbeweging dient weer op de agenda te worden geplaatst.

Noten

1—M. Fennema in *De Waarheid* van 13 maart 1984.

2—L. de Wolff in *Intermediair* van 3 februari 1984.

Tussen kapitalisme en socialisme

Tweeërlei socialisme

Onmiddellijk nadat hij het manuscript van 1984 had gelezen maakte Frederic Warburg, Orwells uitgever, een notitie waarin hij zijn indruk over het boek vastlegde. 'Het politieke stelsel dat (in 1984) heerst, is Engsoc = Engels socialisme. Ik veronderstel dat dit een opzettelijke en sadistische aanval is op het socialisme en socialistische partijen in het algemeen. Dit lijkt te wijzen op een definitieve breuk tussen Orwell en het socialisme, niet het socialisme van gelijkheid en menselijke solidariteit, dat Orwell duidelijk niet meer verwacht van socialistische partijen, maar het socialisme van het marxisme en van de revolutie der bewindvoerders.'¹ Orwell heeft deze aantekening nooit onder ogen gehad. Maar Warburg verwoordde een indruk die na publikatie van 1984 door velen, die Orwell minder goed kenden, werd gedeeld. George Orwell was daardoor net zo geschokt als zijn lezers door 1984, en hij heeft zich veel moeite getroost om de gedachte te bestrijden dat zijn boek bedoeld was als een aanval op het socialisme in het algemeen of de Britse Labour Party in het bijzonder.²

In die verdediging hanteert Orwell in feite dezelfde tweedeling die Warburg maakte: het socialisme is óf een *moreel project* óf een specifieke *institutionele orde*. Deze tweedeling wordt in dit artikel gebruikt om enkele problemen te belichten die voortkomen uit het serieus nemen van het begrip *socialisme*. Waarom noemen een aantal politieke partijen zich socialistisch of sociaal-democratisch?³ Waarom blijven zij het concept socialisme hanteren op basis van iets anders dan traditie, nostalgie of de behoefte aan retoriek? En als dat het geval is, welke inhoud heeft dan dat hoge woord: socialisme?

Dat zijn geen vragen die binnen de huidige politiek van de pvda gesteld worden, — laat staan beantwoord. Zelfs het Beginselprogramma van de pvda uit 1977 komt niet verder dan de stelling dat ‘het socialisme een theorie (is) die inzicht geeft in de aard van dergelijke processen’⁴ (dat wil zeggen, de processen die ‘het spel der maatschappelijke krachten’⁵ structureren). Deze definitie krijgt echter een lichtelijk potsierlijk karakter waar het Beginselprogramma over de *inhoud* van die theorie er het zwijgen toe doet.

Wanneer ‘socialisme’ alleen nog maar een woord is dat naar het verleden verwijst, maar niet naar een duidelijke politieke inhoud, dan is er geen goede reden meer om aan die benaming vast te houden. De leiding van de pvda trok meer dan tien jaar geleden in ieder geval stilzwijgend die conclusie, toen ze met het voorstel kwam de partij op termijn met d’66 en de PPR te fuseren tot een Progressieve Volks Partij. Op het partijcongres van 1973 werd die weg afgesneden, en niet in de laatste plaats omdat vele afgevaardigden vreesden dat in een PVP het ‘socialistisch karakter’ van de pvda verloren zou gaan — zoals bijna vijf en twintig jaar tevoren aanhangers van de SDAP voor hetzelfde beducht waren geweest toen deze opging in de nieuw gevormde pvda. Voor W. Drees sr, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van de pvda, en die daarbij de eis van de SDAP-leiding had verwezenlijkt dat de nieuwe partij zich zou aansluiten bij de Socialistische Internationale, en dat symbolen als de rode vlag er gecontinueerd zouden worden,⁶ was het streven naar de PVP reden om voor de pvda te bedanken.⁷ Maar de tegenstanders van de PVP (die hun zin kregen) zijn niet bij machte gebleken een duidelijke *inhoud* aan het begrip socialisme te geven, en sindsdien is er op dit punt eigenlijk niets veranderd. De vraag naar een inhoudelijke omschrijving van wat ‘socialisme’ zou kunnen betekenen is daarom op een fundamenteelere manier actueel dan Rooie Haan-enquêtes, moties over kernwapens of andere gewichtige zaken die ‘de actualiteit’ uitmaken.

Socialisme als *moreel project* bestaat in zijn zuiverste vorm uit het nastreven van bepaalde politieke beginselen, met name een bepaalde combinatie van sociale rechtvaardigheid met gelijkheid en vrijheid. Het streven naar de verwerkelijking van zulke principes is echter niet in elke politieke orde in dezelfde mate mogelijk. Een minimale vorm van politieke democratie lijkt een noodzakelijke voorwaarde te zijn voor dit streven; naarmate de democratie zich als mechanisme voor politieke besluitvorming en politieke participatie uitbreidt, ontwikkelen zich ook de mogelijkheden om het socialisme gestalte te geven. Dit is wat Eduard Bernstein bedoelde met zijn beroemde frase dat 'de democratie middel en doel tegelijk (is). Zij is het middel tot verovering van het socialisme en zij is de vorm van de verwezenlijking van het socialisme.'⁸ In deze opvatting van socialisme zijn veranderingen in de economische orde niet uitgesloten. Maar ze zijn uitdrukkelijk middelen ter realisering van bepaalde principes, geen doelen op zich. Belangrijke vertegenwoordigers van het socialisme als moreel project, zoals Bernstein en Tawney, argumenteerden enerzijds dat socialisme de verwerkelijking van bepaalde principes zou moeten inhouden, maar verdedigden anderzijds institutionele wijzigingen in de politieke en de economische orde.⁹ De Europese socialistische partijen zijn geleidelijk, en vaak zonder dat duidelijk te beseffen, terecht gekomen in deze opvatting van het socialisme. Voorzover ze zich aan de voorwaarden die het socialisme als moreel project aan hen stelt houden, zijn ze, in de sardonische karakteristiek van Parkin, geworden tot 'liberalen die het werkelijk menens is'.¹⁰ Wie denkt dat zulke partijen niet dieper kunnen vallen vergist zich: het laten varen van de principes van het socialisme als moreel project verandert nominaal socialistische partijen in niets meer dan politieke ondernemingen die zoveel mogelijk binnenhalen voor hun klanten via het democratisch besluitvormingsmechanisme.

Het is echter niet mijn bedoeling in dit artikel de implicaties van, en de vraagstukken verbonden aan, de idee van socia-

lisme als moreel project centraal te stellen. Deze idee is hier alleen geschetst als contrapunt van de idee van socialisme als een bepaalde politiek-economische orde. Socialisme in deze opvatting kan worden gedefinieerd als 'een institutioneel patroon waarin het beheer over de produktiemiddelen en over de produktie zelf berust bij een centraal gezag.' Deze omschrijving is afkomstig van Schumpeter,¹¹ die er onmiddellijk aan toevoegt dat socialisme in deze betekenis gecombineerd kan worden met de meest uiteenlopende politieke stelsels en samen kan gaan met alle mogelijke culturen: 'een samenleving kan geheel en al socialistisch zijn en niettemin zowel geleid worden door een absoluut heerser of georganiseerd op de meest democratische manier die men zich denken kan; ze kan aristocratisch zijn, of proletarisch; ze kan een theocratie zijn en hiërarchisch, of atheïstisch en onverschillig ten opzichte van alle godsdienst; ze kan een striktere discipline kennen dan een modern leger, of geheel en al zonder discipline zijn; ze kan ascetisch zijn of hedonistisch; energiek of lui; alleen aan de toekomst denkend, of alleen aan het heden; oorlogszuchtig en nationalistisch of vreedzaam en internationalistisch; egalitair of het daaraan tegengestelde; ze kan een ethiek van heren of een ethiek van slaven bezitten; haar kunst kan subjectief zijn of objectief; haar levensstijl individualistisch of gestandaardiseerd.'¹² Waar het Schumpeter om te doen is, is aan te tonen dat socialisme als een bepaalde organisatie van de economie, niets *meer* is dan dat, en daarom voorstelbaar binnen elke cultuur en in elk politiek regiem. Hoewel men deze stelling in zijn absoluteheid met goede redenen zou kunnen betwisten, blijft de kern van het argument van Schumpeter onaangetast: socialisme in deze omschrijving is in principe *moreel indifferent*, en in deze zin het tegengestelde van de idee van socialisme als moreel project. Op deze wijze waarschuwt Schumpeter tegen de gedachte dat een andere ordening van de produktie automatisch tot een betere wereld in politiek, cultureel en zedelijk opzicht leidt. Het valt niet te ontkennen dat deze

laatste gedachte de gevaarlijkste en meest noodlottige illusie vormt waaraan het socialisme in de afgelopen honderd jaar heeft geleden.

Het thema van *de overgang van kapitalisme naar socialisme* vormt de context waarin het denken over socialisme als een specifieke organisatie van de economie thuishoort. In het klassieke socialistische denken werd deze overgang – niet alleen door Marx, die in dit artikel als vertegenwoordiger van deze gedachtengang optreedt – opgevat als de overgang van de ene *produktiewijze* naar een andere. Het model voor deze overgang is de overgang van feudalisme naar kapitalisme. Het feudalisme wordt opgevat als een specifieke produktiewijze, waarbinnen echter de kiem van het kapitalisme al aanwezig is. Naarmate de ontwikkeling van het feudalisme tot verheving van zijn innerlijke contradicties – de tegenstelling tussen produktiemiddelen en produktieverhoudingen – leidt, kan de kapitalistische produktiewijze steeds ruimer baan krijgen. Op zeker moment treedt een verandering van kwantiteit naar kwaliteit op: dan heeft de kapitalistische produktiewijze de overhand gekregen op de feudale, – die afsterft; zoals een plantengroep die in de beschutting van een andere is opgebloeid de oorspronkelijke verstikt.

Dit model roept echter verschillende problemen op als men het wil toepassen op de toekomstige overgang van kapitalisme naar socialisme. In de eerste plaats blijkt het achteraf gemakkelijker vast te stellen *dat* feudalisme plaats heeft gemaakt voor kapitalisme, dan *wanneer* die overgang z'n beslag heeft gekregen. Blijkbaar betreft het hier processen op lange termijn die pas achteraf geïnterpreteerd kunnen worden. En tot op de dag van vandaag debatteren marxistische en niet-marxistische historici over de datering van de overgang. Het gaat daarbij niet om betrekkelijke kleinigheden als een paar jaar eerder of later; de meningsverschillen betreffen eeuwen.¹³ Zelfs als men de overgang fixeert op de totstandkoming van de juridische bovenbouw waarmee de dominantie van de ka-

pitalistische produktiewijze definitief wordt vastgelegd, dan nog blijkt zo'n 'revolutie' bijna twee eeuwen te kunnen duren, zoals in het geval van Engeland waar de eerste overwinningen van het kapitalisme in het kielzog van de Engelse Burgeroorlog vielen, maar de Britse bourgeoisie pas uiteindelijk triomfeerde in 1846, met het afschaffen van de korenwetten.¹⁴

Een tweede probleem is dat bij de overgang van feudalisme naar kapitalisme, een nieuwe klasse, de bourgeoisie, die niet gedefinieerd kan worden in termen van de feudale produktiewijze, de draagster was van de nieuwe ontwikkeling. Het proletariaat, aangewezen als *revolutionair subject*, staat echter niet buiten de kapitalistische produktiewijze, maar is daarvan een constitutief element. Het is bovendien de *onderliggende*, uitgebuite klasse en vertegenwoordigt in het geheel niet een nieuwe produktiekracht.

Marx trachtte het eerste probleem uit de weg te ruimen door de overgang van kapitalisme naar socialisme te bestempelen als kwalitatief anders dan die van feudalisme naar kapitalisme: in dit geval zou de overgang zich niet geleidelijk aan, achter de rug van de betrokkenen om, voltrekken, maar door het proletariaat 'met wil en bewustzijn' tot stand worden gebracht. Het tweede probleem loste hij op door *organisatie* in plaats van *eigendom* centraal te stellen bij de overgang naar het socialisme: het proletariaat ontleende z'n doorslaggevende machtspositie niet, zoals de bourgeoisie, aan de eigendom van produktiemiddelen, maar aan zijn steeds verder toenemende vermogen tot georganiseerd, collectief handelen.¹⁵

Echter, ook wanneer men van mening is dat Marx op deze wijze een bevredigende theoretische oplossing voor deze twee problemen geeft, dan is er sprake van nog een derde. Als het model van de overgang van feudalisme naar kapitalisme, hoezeer inmiddels gemodificeerd, toch het historische voorbeeld is voor die naar het socialisme, wat zijn dan de kiemen van de socialistische produktiewijze die al tijdens de dominantie van het kapitalisme aanwijsbaar moeten zijn? In zijn werk noemt

Marx twee van zulke kiemen: de produktie-coöperatie en de naamloze vennootschap. Binnen de eerste immers is de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal opgeheven; de tweede is te zien als een eerste stap op weg naar de onteigening van de eigenaars, 'de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze zelf'.¹⁶ Het gaat er hierbij niet om dat er gereede twijfel mogelijk is of Marx deze visie werkelijk onderschreef. (Zijn eulogie aan het adres van de coöperatie had meer te maken met de sterke positie van de aanhangers van Robert Owen binnen de Internationale dan met de theorie van Marx; zijn formuleringen over de naamloze vennootschap zijn dubbelzinnig.)¹⁷ Het gaat om de historische illustratie van het vraagstuk: als socialisme méér is dan alleen maar een moreel project, als het in de kern bestaat uit de verbinding van bepaalde principes van rechtvaardigheid en gelijkheid met een andere ordening van de vormen van de produktie – hoe zouden die laatste er dan uit kunnen zien?

De ontwikkeling van het gedachtengoed van de Nederlandse sociaal-democratie lijkt het stukje bij beetje overboord zetten van deze vraag te behelzen. In de beginfase van de SDAP werden geen pogingen ondernomen de contouren van het toekomstige, en onvermijdelijk geachte socialisme met een zekere aandacht voor details te schetsen. De 'beweging' was immers formeel anti-utopisch, en hield zich aan het gebod van Marx 'geen recepten voor de gaarkeukens van de toekomst te bedenken'. Minder goed laat zich verklaren waarom de zoekactie naar ontkiemende elementen van het socialisme binnen het kapitalisme niet werd voortgezet. Zeker, er waren er die, net als Marx, in de moderne vakbeweging en partij zélf al de elementen van de nieuwe samenleving onderkenden. Theoretisch was deze constructie echter weinig overtuigend: het ging hier niet om organisaties die de produktie organiseerden. Bovendien zou het met hun bestaansrecht gedaan zijn als het kapitalisme eenmaal zou zijn ondergegaan.

Pas na de teloorgang van het marxistisch perspectief van de

Tweede Internationale in de Eerste Wereldoorlog ontstond een ideologisch vacuüm waarin het toekomstbeeld van het socialisme direct gekoppeld moest worden aan een realistisch perspectief. In Nederland werd dit vacuüm gevuld met de rapporten *Het socialisatievraagstuk* (1920) en *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap* (1923), uitgebracht door een commissie van de SDAP, respectievelijk door een gezamenlijke commissie van NVV en SDAP. In deze rapporten worden concrete denkbeelden ontwikkeld over de inrichting van de economische orde. Centraal daarin staat het concept socialisatie, 'de doelbewuste vermaatschappelijking van de produktie'¹⁸. De schrijvers van het socialisatierapport waarschuwden er overigens voor dat socialisatie niet de verwerkelijking van het socialisme zou zijn, wél een belangrijke stap op weg daarheen. Deze waarschuwing keert, impliciet of expliciet, terug in de andere 'plannen' die SDAP en PvdA ontwikkeld hebben om de samenleving te hervormen, zoals *Het Plan van de Arbeid* (1935) en *De weg naar Vrijheid, een socialistisch perspectief* (1951). Blijkbaar is het taboe op het uitwerken van 'concrete utopieën' binnen het socialisme onverminderd van kracht gebleven. Toch beschikt het Nederlandse socialisme over geen andere voorstellen om dat onbekende socialisme naderbij te brengen dan deze plannen.¹⁹

Kern van het concept socialisatie is dat de overheid het beheer over de produktiemiddelen voert, maar dit niet – zoals bij nationalisatie – rechtstreeks doet. In plaats daarvan is voorzien in een andere beheersvorm van ondernemingen, waarin deze bestuurd worden door organen die de belangen van de arbeiders en technici in het bedrijf, van afnemers van het daarin gefabriceerde produkt, en van de overheid vertegenwoordigen. Gesocialiseerde ondernemingen worden echter in het rapport niet als alleenzalmakend beschouwd. Naast vergaande centralisatie van bepaalde bedrijfstakken, zoals het vervoer, waarbij socialisatie neer zou komen op nationalisering, werd ook aan overheidsbedrijven gedacht die zouden

concurreren met particuliere ondernemingen. Ook deelname van de staat in het kapitaal van een onderneming past in het scala van mogelijkheden evenals overheidssteun aan verbruikscoöperaties.

Het socialisatierapport was reformistisch. Dat wil aan de ene kant zeggen dat de opstellers de overgang van kapitalisme naar socialisme als een langdurig en geleidelijk proces zagen. Maar de andere kant van het reformisme is *dat het vasthoudt aan de gedachte en de mogelijkheid van die overgang*. Deze kant van het reformisme wordt bij het gebruik van die term in politieke debatten meestal over het hoofd gezien.²⁰

Het kapitalisme werd bovenal bestreden omdat het spijziek was en een irrationeel gebruik maakte van produktiefactoren. In deze zin is de stootrichting van deze rapporten technocratisch.²¹ Eén van de belangwekkendste aspecten van het socialisatierapport is dat socialisme er – althans impliciet – niet in wordt geïdentificeerd met de afschaffing van de markt. Integendeel: de markt blijft in deze voorstellen niet alleen bestaan, maar krijgt nu pas, op basis van overheidsingrijpen enerzijds en een andere beheersstructuur van de ondernemingen anderzijds, de mogelijkheid op rationele wijze haar wezenlijke functies van distributie en allocatie uit te oefenen. De plannen van de socialisatie-commissies boden een aantrekkelijk alternatief voor de vertaling van de overgang van kapitalisme naar socialisme die kort daarna in de Sovjet-Unie werd verwerkelijkt: afschaffing van de markt en het privé-bezit van produktiemiddelen, en invoering van een plan-economie. Deze vorm van institutioneel socialisme behoeft in dit kader geen verdere bespreking; niet alleen omdat na vijf en zestig jaar ervaring met ‘het reëel bestaande socialisme’ dit laatste als politiek en economisch model volstrekt in diskrediet is geraakt, maar ook omdat langzaamaan duidelijk is gebleken dat er een intieme relatie bestaat tussen een centraal geleide economie en de afwezigheid van democratie.²² Met die conclusie voor ogen dient de stelling dat kapitalisme zich verhoudt

tot socialisme als 'markt' tot 'plan' als even onbruikbaar als misleidend van de hand te worden gewezen.

Het socialisatierapport is in zekere zin niet alleen het eerste, maar ook het laatste officiële document van de Nederlandse sociaal-democratische beweging geweest, waarin de overgang naar het socialisme werd beschreven als een proces dat allereerst in de sfeer van de produktie zelf gestalte moest krijgen.

Hoewel in het *Plan van de Arbeid* wat betreft het structuurbeleid wordt voortgebouwd op het socialisatierapport, is het toch vooral de *conjunctuurpolitiek* en de rol van de overheid die nadruk krijgen.²³ Zowel de ideeën van het *Plan* als van het socialisatierapport keren terug in het rapport van de plancommissie van de pvda uit 1951, *De weg naar Vrijheid, een socialistisch perspectief*, de meest uitvoerige en ambitieuze beschrijving van de socialistische samenleving waarnaar gestreefd werd. In *De weg naar Vrijheid* wordt een fraaie synthese geboden tussen de ideeën van socialisme als moreel project en socialisme als institutionele orde; de laatste echter verschilt niet in principe van de gedachten uit het socialisatierapport, wel in uitwerking. Het naast elkaar bestaan van particuliere ondernemingen en gesocialiseerde wordt hier als een positieve zaak gezien. Maar met behulp van drie fundamentele ordeningswetten: een produktiewet, een investeringswet en een kredietwet zou verzekerd worden dat ook de particuliere bedrijven produceren zouden ten bate van de gemeenschap. Op lager niveau werd een belangrijke rol toegedacht aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Na *De weg naar Vrijheid* is er in de pvda nooit meer getracht zelfs maar een schets van de structuur van een toekomstige socialistische samenleving het licht te doen zien. Vanaf ongeveer 1960 concentreert het politieke denken zich – niet alleen bij de pvda – steeds meer op de *staat* als dirigent van de maatschappelijke ontwikkeling. De speurtocht naar krachten binnen de maatschappij die al werken in de richting

van een socialistische orde wordt definitief opgegeven. Deze *étatisering* van het politieke denken heeft verschillende achtergronden. Naarmate de rode familie desintegreerde, kwam de pvda als politieke partij steeds lossier te staan van haar maatschappelijke basis, en concentreerde ze zich diensgevolge meer op het terrein van het overheidsbeleid, als de ogenschijnlijk meest directe manier om maatschappelijke veranderingen tot stand te brengen.²⁴ Deze neiging werd niet afgeremd door het feit dat de spraakmakende gemeente binnen de partij steeds meer emploti vond binnen overheids- en semi-overheidsorganen. Tenslotte had deze ontwikkeling een zekere logica. Alleen in het politieke domein oefent een politieke partij rechtstreeks macht en invloed uit; de gedachte dat er sectoren in de maatschappij zijn die *niet* via politiek en overheidsingrijpen kunnen worden 'gestuurd' is ondermijnend, zeker voor een politieke partij als de pvda die langzamerhand *alleen maar politiek* is, en die het (zoals een aantal jaren geleden werd gesignaleerd) zozeer aan 'maatschappelijke macht' ontbreekt.²⁵ Het gevolg van deze ontwikkeling is een duidelijke *onradicalisering* van het sociaal-democratisch perspectief. Vragen naar de aard van de economische orde, en voorstellen deze ingrijpend te wijzigen zijn sinds *De weg naar Vrijheid* niet meer aan de orde geweest. De aandacht voor bezitsverhoudingen maakte plaats voor een gebiologeerdheid met inkomensverdeling.²⁶ De gedachtenvorming over andere vormen van bedrijfsorganisatie en bedrijfsbeheer stagneerde; in plaats daarvan concentreerde de pvda zich op macro-economische modellen van de economie, waarvan pas in de afgelopen jaren goed duidelijk werd hoever ze afstaan van de feitelijke ontwikkelingen in afzonderlijke bedrijfstakken en ondernemingen. Structurele ingrepen in de economische orde komen binnen de pvda alleen naar voren in de vorm van *politieke retoriek*, zoals bij voorbeeld in het verkiezingsprogramma *Weerwerk*, waarin een aantal onberaden voorstellen over 'planning' en 'ordening' opdoken, die niet verder kwamen dan

een variatie op pbo-achtige structuren waarvan de onbruikbaarheid in het verleden genoegzaam was gebleken.²⁷

Het enige politieke voorstel uit het recente verleden dat raakpunten met de idee van een overgang van kapitalisme naar socialisme had, was het wetsontwerp op de Vermogensaanwasdeling, de vad. De ideeën over de vad zijn in Nederland echter nooit gezien in dat kader, — anders dan in Zweden. In zijn studie *The Transition from Capitalism to Socialism* beoogt John Stephens dat het in Zweden in principe mogelijk is dat het bezit van de produktiemiddelen door invoering van vermogensaanwasdeling op een termijn van 60 tot 70 jaren geheel gecollectiviseerd is.²⁸ Daarmee is naar zijn mening dan de socialistische produktiewijze gerealiseerd. Op die conclusie valt nog wel het een en ander af te dingen; maar de analyse van Stephens biedt tenminste een perspectief dat radicaler is dan het 'eerlijk delen binnen de bestaande orde' dat de huidige Nederlandse sociaal-democratische beweging karakteriseert.

Bij het opnieuw doordenken van de klassieke socialistische vraagstukken van de organisatie van de produktie is het niet onmogelijk dat de 'overgang van kapitalisme naar socialisme' een verkeerd beeld van de ontwikkeling zal blijken te zijn, omdat 'kapitalisme' en 'socialisme' in een aantal opzichten als mes en vork bij elkaar horen.²⁹ Dat laat onverlet dat eigendomsverhoudingen als intellectueel en politiek probleem voor pvda en vakbeweging weer op de agenda moeten worden geplaatst.

Noten

1—Geciteerd in Bernard Crick, *George Orwell. A Life* (1980), Harmondsworth 1982, blz. 567.

2—Crick, op. cit., blz. 569 e. v.

3—Cf. Bart Tromp, 'Crisis in de sociaaldemocratie?' in *Spectrum Jaarboek: De wereld in 1982: feiten en achtergronden*, Utrecht/Antwerpen 1983, blz. 149-153.

- 4—PvdA *Beginselprogramma*, Amsterdam, z. p., z. j., blz. 18.
- 5—Ibidem.
- 6—Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging* (NVB), Deventer 1978, blz. 167.
- 7—Dr. W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1979, blz. 188.
- 8—Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie*, Amsterdam 1981, blz. 187.
- 9—Bernstein, op. cit.; R. H. Tawney, *The Acquisitive Society*, New York, 1920; R. H. Tawney, *Equality*, Londen 1931.
- 10—Frank Parkin, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, Londen 1979, blz. 189.
- 11—J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy* (1943) Londen 1966, blz. 167.
- 12—Schumpeter, op. cit., blz. 170-171.
- 13—Cf. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System* 11. *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York, 1980, blz. 25-37.
- 14—Zo zag Marx het zelf. Cf. John Stephens, *The Transition from Capitalism to Socialism*, Londen 1979, blz. 10.
- 15—Stephens, op. cit., blz. 7.
- 16—Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, Dritter Band, (1894) Berlijn 1969, blz. 454.
- 17—Cf. William H. Shaw, *Marx's Theory of History*, Stanford 1978, blz. 104 e. v.
- 18—*Het socialisatievraagstuk*, Amsterdam/Rotterdam 1921, blz. 8.
- 19—Cf. A. Peper, 'Socialisme en technocratie', in A. Peper e. a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de 'plannen' van SDAP en PvdA*, Amsterdam 1981.
- 20—Cf. Ralph Miliband, *Marxism and Politics*, Oxford 1977, blz. 155.
- 21—Cf. Peper, op. cit., blz. 24.
- 22—Uitvoering hierover: Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism*, Londen 1983.

23—Cf. Gerard Nederhorst, 'Het Plan van de Arbeid', in: Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979, blz. 109-136.

24—Cf. P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'*, Deventer 1982.

25—Joop den Uyl, 'Macht is ongelijk verdeeld', in *Roos in de Vuist*, 4 (1978), 12 (10 april), blz. 3-6.

26—Cf. Nico Wilterdink, 'Collectivisatie van de vermogens in Nederland in plaats van socialisatie der produktiemiddelen', in Jan Bank, Martin Ros, Bart Tromp (red.): *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1980, blz. 14-40; Nico Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland*, Amsterdam 1984.

27—Peper, op. cit., blz. 30.

28—Stephens, op. cit. Cf. ook Marcel van Herpen, 'De Zweedse werknemersfondsen — een model voor de sociaal-democratie?', in *Socialisme en Democratie*, 41 (1984), 3 (maart), blz. 89-96.

29—Hierop wijst Hans Achterhuis bij voortduring in zijn *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Baarn 1984.

De Coöperatie, daar had je hart voor. Het coöperatieve ideaal, de sociaal-democratie en de verbruikscoöperaties

Inleiding

'De Coöperatie, daar had je hart voor' is een uitspraak van een vroeger actief lid van de verbruikscoöperatie 'Ons Belang' uit Deventer.¹ Ze geeft aan hoezeer veel mensen zich lange tijd met de coöperatie verbonden hebben gevoeld, in de coöperatie meer hebben gezien dan een voordelige winkel. Het zijn de inspanningen en idealen van deze mensen geweest, die de verbruikscoöperatie ook in ons land tot een omvangrijke beweging en een belangrijk winkelbedrijf hebben gemaakt. Bijna iedere plaats kende zijn coöperatie. Dagelijks kon men de bakkerskarren van coöperaties met fraaie namen als 'Samenwerking', 'Vooruitgang' of 'Eigen Hulp' door de straten zien rijden. Met de bakkerskarren zijn ook de coöperatieve winkels zelf uit het straatbeeld van een groot deel van ons land verdwenen. Slechts weinige verbruikscoöperaties zijn overgebleven.

Wij streven er in deze bijdrage in de eerste plaats naar al die vroegere coöperatoren, die ons in Amsterdam, Deventer, Lochem en enkele andere plaatsen zo enthousiast te woord stonden, hun eigen geschiedenis terug te geven.² De geschiedenis van de verbruikscoöperaties is tot nu toe een door historici nauwelijks betreden terrein, dat het volgens ons verdient nader geëxploreerd te worden.³

Het eerste deel van onze bijdrage is gewijd aan de inhoud van het coöperatieve ideaal. Door na te gaan hoe dit ideaal vanaf het begin van de vorige eeuw in West-Europa vorm heeft gekregen, kan tevens de aard en de werkwijze van de verbruikscoöperatie verhelderd worden. De verbruikscoöperatie was

een internationale beweging en vooral de Engelse verbruikscoöperatie, maar ook wel de Duitse en Belgische beweging, hebben in Nederland veel invloed gehad.

Het tweede deel concentreert zich op de verbruikscoöperaties in Nederland. Daarbij komt hun verhouding tot de sociaal-democratie uitvoerig ter sprake. De geschiedenis van de verbruikscoöperatie is vanaf ongeveer 1900 nauw verweven geraakt met die van de arbeidersbeweging als geheel. Zo sterk was dit zelfs het geval, dat lange tijd de coöperatie beschouwd werd als een lid van de *rode familie*.

1. Het coöperatieve ideaal

De Rochdale-pioniers

Van *het* coöperatieve ideaal kan eigenlijk niet gesproken worden. Al in het begin van de vorige eeuw, toen er voor het eerst ideeën over de waarde van coöperatie voor de sociale problemen van ongelijkheid en uitbuiting naar voren werden gebracht, waren er verschillen van inzicht. Verschillen over de activiteiten die in eerste instantie voor een coöperatief werkverband in aanmerking kwamen: productie of distributie, of kon men beide tegelijk op een coöperatieve leest schoeien? Verschillen waren er ook wat betreft de strekking van de coöperatie: ging het om een – tijdelijke – oplossing van acute problemen, zoals werkloosheid of hoge kosten van levensonderhoud, of om een manier om de hele maatschappij te hervormen? Sommige denkers, zoals Charles Fourier (1772-1837) en vooral de Engelsman Robert Owen (1771-1858), dachten van wel. Voor Owen was coöperatie geen economisch, maar een moreel principe. Volgens hem kende coöperatie geen grenzen: zijn doel was de stichting van grote coöperatieve gemeenschappen, waar men in alles met elkaar zou samenwerken. In de praktijk leden dergelijke grootscheepse projecten echter steeds weer schipbreuk. De botsing tussen ideaal en werke-

lijkheid liet zien, zoals Van Eeden na de mislukking van zijn Walden-kolonie in 1907 moest toegeven, dat 'het beloofde land nog veraf lag'.⁴

Het coöperatieve paradijs bleek niet, zoals Owen en diens volgelingen hoopten, bereikbaar door middel van kolonievorming en al evenmin door de vorming van een landelijke vakbond als de Grand National Consolidated in 1834; schipbreuk leed ook de oprichting van arbeidsbeurzen, waar de produkten van vele verschillende coöperaties tegelijk verhandeld werden tegen inwisseling van 'arbeidswaardebiljetten'. Het was een utopie, te verwachten dat op deze wijze de kapitalistische orde in één klap kon worden omgevormd tot een coöperatief bestel waarin zelfs de rol van het geld geheel en al was uitgeschakeld.

Maar ondanks deze mislukkingen, ondanks het wegvallen van Robert Owen als leider, ging het 'stille proces van zelforganisatie'⁵ in Engeland door. Eén van die vormen van zelforganisatie was de verbruikcoöperatie, waarbij verbruikers, georganiseerd in een coöperatieve vereniging, voor gezamenlijke rekening en risico waren inkochten om die zelf, met uitschakeling van de tussenhandel te verkopen. Deze vorm van coöperatie was op zichzelf niet nieuw, want al rond 1790 was een dergelijke coöperatie in Schotland opgericht en vele waren daarna gevolgd en vaak ook weer verdwenen. Nieuw was wel de manier waarop de 'pioniers van Rochdale' hun verbruikcoöperatie opzetten. Zij hadden lering getrokken uit de vele mislukkingen, waaronder ook die van een coöperatie in Rochdale zelf.

Graag vertellen latere schrijvers over deze 'redelijke pioniers', deze achtentwintig 'arme wevers' die het aandurfd en om midden in het hongerjaar 1844 een winkeltje te openen.⁶ Met moeite hadden ze na een jaar sparen achtentwintig pond bijeengebracht, waarvan een kleine winkelruimte gehuurd werd en wat gewone kruidenierswaren werden aangeschaft. Het winkeltje was aanvankelijk nog maar een paar avonden in de week open en werd geheel door eigen mensen gedreven.

Toch hadden de oprichters er grote plannen mee. Uiteindelijk zou dit winkeltje de basis moeten gaan vormen voor een alomvattende coöperatieve gemeenschap, waar niet alleen de distributie maar ook de produktie en zelfs de huisvesting en de grond gecoöperatiseerd zou worden. Ten slotte zou men, 'as soon as practicable', overgaan tot het stichten van een 'self-supporting home colony of united interests...'.⁷ Duidelijk valt hier nog de invloed van Robert Owen te bespeuren.

Maar anders dan Owen en zeker dan Fourier wensten deze arbeiders niet langer 'te verblijven aan de oevers van de grote en steeds wassende rivier van de armoede, om te wachten op het gouden schip van de kapitalisten om ze over te zetten'⁸. Ze beseften dat ze zelf en helemaal van onderop zouden moeten bouwen aan het 'coöperatieve ideaal'. Deze idee van *self-help* zou een kenmerkende trek van de coöperatieve beweging blijven. Niet met hulp van de staat, zoals de 'vaders' van de produktiecoöperatie, de Fransen Philippe Buchez (1769-1865) en Louis Blanc (1813-1882), en in hun voetspoor de Duitse socialist Ferdinand Lassalle (1815-1864), bepleitten, of met de steun van filantropen, maar op eigen kracht moest de emancipatie van de arbeidersklasse ter hand genomen worden.⁹

Zonder deze wijde visie, zonder het vertrouwen op eigen kracht had de Rochdale-coöperatie nooit kunnen uitgroeien tot een coöperatieve *beweging*. Heel bewust is men er vanaf de aanvang op gericht geweest het coöperatieve ideaal verder te verbreiden. Daartoe werd een fonds gevormd waarmee propaganda en vorming bekostigd zouden worden en nieuwe initiatieven op coöperatief gebied ook buiten Rochdale ondersteund konden worden. Doorslaggevend voor de verbreiding van het Rochdale-model van coöperaties was echter het geweldige zakelijke succes van de pioniers. In 1864, twintig jaar nadat de pioniers de eerste achtentwintig pond bijeengebracht hadden, bedroeg het kapitaal van de Rochdale *Society of Equitable Pioneers* zestigduizend pond en was het ledental tot 4747 aangegroeid. Naast het eerste kleine winkeltje waren

er tal van filialen geopend en was het assortiment steeds verder uitgebreid. Een begin was toen ook al gemaakt met de verwezenlijking van de verder weg gelegen doelen: er waren leesza-len en leslokalen geopend, er was een woningbouwvereniging opgericht en er waren een eigen meelmolen en bakkerij – waar alleen grof bruinbrood werd gebakken – geopend.¹⁰

Het zakelijk succes kan deels verklaard worden uit de economische opleving die Engeland en in het bijzonder de voor Rochdale zo belangrijke textielindustrie na 1845 kende. Maar deze opleving had ook haar keerzijde; de positie van de handwerkslieden, zoals de in Rochdale zo talrijke flanelwevers, werd door de voortgaande mechanisering steeds meer ondergraven. Onder de oprichters van de Rochdale-coöperatie waren juist de wevers sterk vertegenwoordigd geweest.¹¹ Zij hadden op grond van zorgvuldige bestudering van vroegere experimenten op coöperatief gebied een aantal richtlijnen opgesteld, die een gezonde bedrijfsvoering mogelijk maakten. Deze richtlijnen hebben onder de naam van *principes van Rochdale* meer dan een eeuw lang gegolden als grondslag voor de verbruikscoöperatie. Nog in 1969 werden ze door de International Co-operative Alliance erkend als eisen waaraan iedere verbruikscoöperatie die zich als lid aanmelde, moest voldoen.¹²

Puntsgewijs kunnen de *Rochdale-principes* als volgt worden gegroepeerd:

- democratisch beheer
- vrije en vrijwillige toetreding van nieuwe leden
- betaling van een lage, vaste rente over het door de leden gestorte kapitaal
- uitkering van het overschot aan de leden naar rato van hun bestedingen
- koop en verkoop tegen contante betaling
- verkoop van waren van onvervalste kwaliteit en zuiver gewicht
- verkoop tegen gangbare marktprijzen

- bevordering van scholing en vorming van de leden
- politieke en godsdienstige neutraliteit.¹³

Vaak wordt er nog het streven naar maatschappijhervorming als laatste en hoogste beginsel aan toegevoegd.¹⁴

Over scholing en vorming en over het streven naar maatschappijhervorming is hiervoor al iets gezegd. Aandacht verdienen hier allereerst de meer zakelijke ‘principes’. In de constructie van een evenwicht tussen zakelijkheid en idealisme, lag de grootste oorspronkelijkheid van Rochdale.¹⁵ Deze zakelijke uitgangspunten gaven blijk van het sociaal en psychologisch inzicht van de oprichters. De verbruikscoöperatie bleek ‘voor de arbeidersklasse het meest toegankelijk [...] juist omdat zij zo “burgerlijk” is’¹⁶. De Engelse arbeidersklasse had sinds 1830 met de al eerder gememoreerde grootscheepse plannen voor een ‘Consolidated Union’ en met het op politieke hervormingen gerichte chartisme slechte ervaringen opgedaan. Van de staat leek in Engeland niets te verwachten, de goedwillende kapitalisten hadden het laten afweten en de macht van de vakbonden bleek nog maar gering. Het zou beter zijn met de opbouw van een rechtvaardiger samenleving van onderop te beginnen.

Dan zou men echter niet moeten uitgaan van een al klassebewuste werkende bevolking, maar van gewone mensen die allereerst op puur materiële gronden voor de goede zaak gewonnen moesten worden. Die directe belangenbehartiging, die ook in de vakbeweging steeds meer op de voorgrond kwam te staan, was het eerste doel van de verbruikscoöperatie. Door het bieden van materiële voordelen – het ‘dividend’ en door het uitgeven van aandelen – speelde men in op de behoefte tot sparen, op de wens zelf – een beetje – kapitalist te worden. Door het garanderen van goede kwaliteit en een eerlijke maat en gewicht kon men de knoeierijen van de particuliere handel aan de kaak stellen. Door de verplichting tot contante betaling brak men de macht van de kredietgevende winkelier over de poffende klant.

Als een nadere uitwerking van het principe van overschotverdeling kan de al snel in zwang geraakte praktijk gezien worden om steeds een deel van het overschot – van winst sprak men niet in coöperatieve kring – toe te voegen aan de reserves of aan een apart uitbreidingsfonds. Met dit kapitaal en dat van de inleggelden kon men nieuwe projecten, zoals de stichting van filialen of de oprichting van eigen produktiebedrijven, financieren. Bovendien reserveerde men – in Engeland althans – steeds een gedeelte van het overschot voor vorming en scholing. Het ging er niet om de leden te maken tot ‘kleine kapitalisten’, maar ze op te voeden tot ware ‘coöperatisten’. Op deze wijze bereikte men een ‘harmonisering van het individueel en van het gemeenschapsbelang, hetgeen het proletarisch atoom de mogelijkheid gaf tot private en gemeenschappelijke kapitaalvorming’.¹⁷ Deze vorm van coöperatie bleek te beantwoorden aan het individualisme en aan het aloude mutualisme van de Engelse handwerkslieden.¹⁸ Ze appelleerde tevens aan het ambachtelijke besef van een ‘eerlijke prijs’ en leek een mogelijke oplossing voor de grieven die zelfstandige ambachtslieden, zoals de handwevers, koesterden tegen tussenpersonen en handelaars.

Het idealisme van de oprichters kwam niet alleen tot uitdrukking in de wens om te komen tot gemeenschappelijk bezit en communevorming, maar ook in het principe van de democratie. Ieder lid van een coöperatieve vereniging – man en vrouw – had één stem. Samen kozen de leden de bestuurders, die geregeld verantwoording aflegden aan de algemene vergadering en, waar dat instituut bestond, aan de – gedelegeerde – commissarissen. Dit principe werd nog versterkt door dat van de vrije toetreding. Toen al had de ervaring met produktiecoöperaties geleerd dat wanneer deze – wat vaker niet dan wel het geval was – succes hadden, de neiging bestond de coöperatie af te sluiten voor nieuwkomers. Nieuwe leden betekenden immers ook nieuwe deelhebbers aan het kapitaal van

de onderneming, dat door de eerste arbeidende leden samen was opgebouwd. Een dergelijke beperking van het lidmaatschap en dus van het aantal rechthebbenden op de winst vermeed men in de verbruikskoöperatie door de eis van vrije toetreding en het stellen van een maximum aan het aandelenbezit per lid. Als koperskoöperatie had men er alleen maar baat bij wanneer er zich steeds meer mensen als lid aansloten en wanneer ze steeds meer bij de coöperatie inkochten: stijgende omzetten betekenden groeiende overschotten.¹⁹ Tenslotte was er nog het 'principe' van 'politieke en godsdienstige neutraliteit'. Begrijpelijk in het Engeland van die dagen, waar de politieke en meer nog kerkelijke verdeeldheid groot was.

We hebben hier zo uitvoerig bij de Rochdale-principes stilgestaan, omdat in de loop des tijds hun vorm van coöperatie, de verbruikskoöperatie, een grote vlucht heeft genomen, niet alleen in Rochdale, maar in heel Engeland en Schotland. Vanuit Rochdale werden vele nieuwe verbruiksverenigingen opgezet en werd ook het initiatief genomen tot het oprichten van een eigen groothandel (1861)²⁰ en een centrale organisatie voor de verenigingen. Veel navolging kreeg ook het streven om eigen produktiebedrijven op te zetten. De Engelse coöperatieve groothandel alleen al gaf in 1914 aan twintigduizend mensen werk.²¹ Naast de groothandel exploiteerde men fabrieken voor voedingsmiddelen, zeep, schoenen, kleding, meubelen, tabak, verfwaren, et cetera. Ook bezat men toen een aantal boerderijen en zuivelfabrieken en zelfs theeplantages op Ceylon. De keuze voor eigen, centraal geleide produktie, vloeide niet rechtstreeks voort uit de grondslagen van Rochdale. Daar dacht men in eerste aanleg, geheel in de Owenistische lijn, alleen nog aan het scheppen van de – financiële – mogelijkheden voor *self-employment*. In het vervolg zal nader worden ingegaan op de argumenten die in de discussie over het voor en tegen van eigen produktie door de verbruikskoöperatie naar voren werden gebracht. In dat verband zal bijzondere aandacht worden besteed aan de verhouding tussen de sociaal-democratie en de verbruikskoöperatie.

Het coöperatieve ideaal na Rochdale

De verbruikcoöperatie, gebaseerd op de principes van Rochdale, heeft uiteindelijk niet alleen in Engeland, maar ook in andere Europese landen vaste voet aan de grond gekregen. Dat wil echter niet zeggen dat er naast de min of meer Owenistische inspiratiebronnen geen andere zijn geweest. Grofweg kan men naast de Engelse *self-help*-traditie de invloed onderscheiden van christelijk-sociale, burgerlijke en sociaal-democratische opvattingen.

Al vanaf Fourier en Buchez zijn er christelijke – meest katholieke – denkers geweest, die in de coöperatie een middel zagen tot een meer rechtvaardige, op ware naastenliefde en broederschap gegrondveste, maatschappij. Een vreedzaam middel bovendien, dat gewelddadige revolutie overbodig maakte en dat door iedereen, ongeacht zijn of haar rang of stand, gebruikt kon worden. Zo paste de coöperatie ook in het christelijk harmoniedenken en bracht aanvaarding ervan een afwijzing, maar geen ontkenning, van de klassenstrijd met zich mee.²² In Engeland hebben rond 1850 de anglicaanse geestelijken Ludlow en Maurice, onder invloed van vooral Buchez, de coöperatie mede gepropageerd als een middel tot herkerstening van de arbeidersklasse. Hun pogingen waren er net als die van Buchez op gericht produktiecoöperaties tot stand te brengen, de verbruikcoöperatie kwam pas later en dan nog met tegenzin in hun blikveld. Produktiecoöperaties zijn zogenoemde ‘vrije associaties’ van arbeiders, die gezamenlijk een bepaald bedrijf bezitten en exploiteren en gelijkelijk meedelen in de winst. Maar net als in de jaren rond 1830 bleken ook nu de experimenten met dergelijke coöperaties zelden succesrijk. Sommige christen-socialisten, zoals de latere secretaris van de Britse coöperatie, Van Sittart Neale, richtten hun aandacht toen op de verbruikcoöperatie.

Ook in Duitsland is de invloed van het christelijk-sociale denken voelbaar geweest, bij voorbeeld in de persoon van de

katholieke bisschop Von Ketteler. Evenals later in België en Nederland wenste de kerk haar greep op de arbeiders niet te verliezen. Maar al te graag volgden de katholieken de oproep van de encycliek *Rerum Novarum* tot het opzetten van eigen organisaties ook op coöperatief gebied. Zeker is, dat men in katholieke kring de coöperatie niet direct zag als een middel tot een betere maatschappij, maar meer als een middel ter verbetering van de levensstandaard van de werkende bevolking en als uitdrukking van een hoger beginsel van samenwerking, tegengesteld aan het liberale beginsel van individualisme en ongebreidelde concurrentie.

‘Burgerlijke’ coöperaties zijn er eerder en aanvankelijk ook meer dan christelijke geweest. Wat we hier precies onder het begrip ‘burgerlijk’ moeten verstaan is overigens nog niet eenvoudig. Menig waarnemer, menig schrijver over de sociale geschiedenis, rekende immers de gehele coöperatieve beweging tot de burgerlijke, dat wil zeggen niet-socialistische en niet-maatschappijhervormende sfeer.

E. J. Hobsbawm haalt met kennelijke instemming een oude chartist aan die in 1870 schreef: ‘Mijn treurige indruk werd bevestigd. In onze chartistentijd liepen, dat is waar, de Lancashire-arbeiders bij duizenden in lompen; en velen ervan ontbrak het aan voedsel. Maar hun inzicht werd, waar je ook ging, gedemonstreerd. Je kon ze in groepjes de grote doctrine van de politieke rechtvaardigheid zien bespreken... *Nu* zul je dergelijke groepen niet meer vinden in Lancashire. Maar je zult goedgeklede arbeiders, lopend met hun handen in de zakken, horen praten over “Co-ops” en hun aandelen daarin...’²³ De Engelse historicus G. D. H. Cole meent dat rond 1860, althans in Engeland, de ‘coöperatie zijn socialistische banden had doorgesneden’. Op het continent was het niet veel anders gesteld; vandaar ook de steun die men kreeg uit liberale en katholieke kringen. De leden zagen in hun coöperaties niet meer de voorafschaduw van een nieuwe sociale orde, maar sloten

zich erbij aan om de directe voordelen: niet bedorven producten, eerlijke prijzen, dividend, redelijk veilige beleggingsmogelijkheden voor kleine spaarders.²⁴

Typerend voor 'burgerlijke' coöperaties was de 'dividendjacht'. Ieder jaar weer leverden de leden slag met het bestuur, om een zo groot mogelijk deel van het dat jaar beschikbare overschot als dividend over de door hen verrichte aankopen aan de leden te doen uitkeren. Deze jacht kon op den duur het financiële draagvlak van de coöperatie uithollen en ondermijnde daardoor haar concurrentiekracht. Bovendien leidde de preoccupatie met het dividend vaak tot hoge prijzen. Immers, hoe hoger de prijzen die de coöperatie berekende, hoe hoger de winst. Dat deze prijsstelling het de concurrenten, voorop het na 1870 tot ontwikkeling komende filiaalbedrijf, gemakkelijk maakte, nam men dan maar voor lief.

Twee elementen lijken hier beslissend voor de plaatsbepaling van de coöperatie: de afwezigheid van een verderliggend, maatschappijhervormend, anti-kapitalistisch doel en de samenstelling van het ledenbestand.

Bij de Duitse sociaal hervormer H. Schulze-Delitzsch (1808-1883), rond 1850 al een van de oprichters van een verbruikscoöperatie en in 1864 grondlegger van het 'Allgemeines Verband', zijn beide elementen duidelijk aan te wijzen.²⁵ Voor Schulze was de verbruikscoöperatie slechts bijzaak. Veel belangrijker in zijn gedachtengang waren de krediet- en productiecoöperaties. De verbruikscoöperaties waren niet meer dan *Assoziationen für nötige Lebensbedürfnisse*²⁶ en boden als bijkomend voordeel de mogelijkheid tot het verzamelen van kapitaal voor het opzetten van productiecoöperaties. Productiecoöperaties achtte hij bij uitstek geëigend de toestand van de arbeidersklasse te verbeteren, omdat ze de arbeiders – beter de handwerkslieden, want tot hen richtte hij zich – de kans boden zelf ondernemers te worden.²⁷

Nog in 1902 sprak het 'Allgemeines Verband' zich in een resolutie uitdrukkelijk uit tegen de opvatting dat met behulp

van de coöperatie een coöperatieve of zelfs gesocialiseerde economie viel te bereiken. De verbruikskoöperatie moest 'doel in zichzelf' blijven.²⁸ Aanvankelijk behoorden de meeste leden van de bij het 'Allgemeines Verband' aangesloten verbruikskoöperaties tot de middenklasse: het waren ambtenaren, zelfstandige ambachtslieden, maar ook artsen en leraren. Ook in Oostenrijk en Nederland, waar 'Eigen Hulp' een tijdlang zelfs handarbeiders van het lidmaatschap uitsloot, bestonden er dergelijke ambtenarencoöperaties. Later sloten zich steeds meer echte arbeiderscoöperaties aan bij het 'Allgemeines Verband'. Daarmee groeide de onvrede met het burgerlijk karakter en met de ondergeschikte positie van de verbruikskoöperaties in deze centrale. Net als in Nederland, waar de Nederlandse Coöperatieve Bond zich afscheidde van het burgerlijke 'Eigen Hulp', kwam het in Duitsland tot een breuk met het 'Allgemeines Verband', dat in de verbruikskoöperatie niet meer wilde zien dan een middel tot leniging van de materiële nood.

Al hielden ook de arbeiderscoöperaties over het algemeen vast aan het beginsel van politieke en godsdienstige neutraliteit, toch vond er over de hele linie een toenadering plaats tot de arbeidersbeweging als geheel en tot de sociaal-democratische stroming daarbinnen in het bijzonder.

Het woord 'socialisten' werd voor het eerst gebruikt om er de volgelingen van Owens coöperatieve denkbeelden mee aan te geven.²⁹ Maar Owen, noch Fourier of Buchez dachten in termen van de klassenstrijd, zij geloofden nog in een vreedzame weg naar het socialisme, een weg waarvoor ieder weldenkend mens, kapitaalbezitter of niet, op grond van rationele, maar vooral ook morele argumenten kon worden gewonnen. De staat speelde in hun denken geen belangrijke rol, politieke actie stond niet voorop. Anders werd dit toen onder invloed van Karl Marx de arbeidersbeweging, eerst die in Duitsland, zich vooral ging richten op politieke actie. Slechts de verovering van de politieke macht bood de voorwaarde voor het

scheppen van een socialistische maatschappij. Daarnaast werd alleen aan de vakbeweging als een directe vorm van klassenstrijd grote betekenis toegekend.³⁰ Daar kwam nog bij dat de distributie in de marxistische gedachtengang in economisch en maatschappelijk opzicht maar weinig betekenis had, omdat deze afhankelijk is van de produktiewijze en de verdeling van de produktiemiddelen. Op de weinige plaatsen waar Marx zich uitspreekt over de coöperatie, noemt hij de produktiecoöperatie weliswaar een 'overwinning van de arbeid op het kapitaal', maar toch ongeschikt om de arbeidersklasse te bevrijden. Pas dan kon de coöperatie werkelijk slagen, als deze op nationaal niveau met inzet van overheidsmiddelen bevorderd werd. En zo was de cirkel rond, want omdat de staat in kapitalistische handen was, moest de arbeidersklasse eerst de politieke macht veroveren en behield dus de politieke actie de voorrang.³¹ Ferdinand Lassalle en Louis Blanc huldigden een soortgelijke opvatting. In hun ogen hadden (produktie-) coöperaties alleen kans van slagen als de overheid hen met kredieten steunde.

De stellingname van Marx werd overgenomen door de Eerste Internationale, die zich op haar congressen van 1867 en 1868 wel positief opstelde tegenover produktiecoöperaties, maar de verbruikcoöperatie afwees. De argumenten die deze afwijzing moesten ondersteunen zouden nog lange tijd het standpunt van de sociaal-democratie bepalen. Het meest principiële bezwaar tegen de verbruikcoöperatie was dat de arbeiders niet werden uitgebuit in hun hoedanigheid van *consument*, maar in die van *producent*, zodat verbruikcoöperaties nooit een fundamenteel middel konden zijn in de emancipatiestrijd van de arbeidersklasse. Verder werd gewezen op het gevaar van het scheppen van een 'vierde stand' van geprivilegieerde arbeiders en werd de uitkering van dividend over de aankopen veroordeeld als een kapitalistische praktijk.³² Veel invloed kreeg ook de stelling, van Lassalle, dat op grond van de werking van de 'ijzeren loonwet' de verbruikcoöperatie geen blijvende verlaging van de kosten van levensonderhoud tot stand kon brengen.³³

Ook toen de Duitse sociaal-democratie in het program van Erfurt (1892) de 'ijzeren loonwet' afzwoer, kwam het vooralsnog niet tot een meer positieve opstelling tegenover de verbruikscoöperatie. Op de partijdag in Berlijn in 1892 werd de oprichting van verbruikscoöperaties alleen dan 'goedgekeurd' als deze uitgesloten of anderszins brodeloos gemaakte kameraden een *soziale Existenzermöglichung* konden bieden, of ertoe dienden agitatie te vergemakkelijken. 'Voor het overige,' zo heette het, 'dienen de partijgenoten de stichting van coöperaties tegen te gaan en met name het geloof te bestrijden, dat coöperaties in staat zijn de kapitalistische produktieverhoudingen te beïnvloeden, de klassepositie van arbeiders te verheffen, de politieke of vakbonds-klassenstrijd op te heffen of zelfs maar te verzachten.'³⁴ In Frankrijk wees de socialist Jouhaux in 1912 nog met kracht de stelling van de hand, dat de consumptie uiteindelijk de produktie behoorde te beheersen: 'De verbruikscoöperatie is een distributie-orgaan, zij is en zal niet worden een orgaan van aandrijving, een scheppende factor op industrieel gebied. De produktie is de schepper van het welzijn...'³⁵

Toenadering tot de sociaal-democratie

Ondanks de afwijzende houding van de sociaal-democratie nam het aantal 'arbeiderscoöperaties', dat wil zeggen verbruikscoöperaties waarvan het merendeel van de leden tot de arbeidersklasse behoorde, niet alleen in Frankrijk, maar ook in Duitsland na 1890 in snel tempo toe. De oorzaken hiervan worden gezocht in de stijging van de kosten van levensonderhoud en in de wens van veel arbeiders zelf iets te doen aan lotsverbetering in plaats van te wachten op de 'toekomststaat'.³⁶ Met de groei van de aanhang veranderde de opstelling van de sociaal-democratie. In Duitsland verklaarde de partij zich eerst in 1899 neutraal en erkende de coöperatie als een middel om de economische positie van haar leden te verbeteren en de

arbeidersklasse op te voeren tot zelfstandig leiderschap. Wel werd herhaald dat de coöperatie voor de bevrijding van de arbeidersklasse geen beslissende betekenis zou hebben.³⁷

Het duurde nog tot 1910 voor de Duitse sociaal-democratie ertoe overging de verbruikcoöperatie voluit te ondersteunen. Toen werden alle partijgenoten dringend aangespoord zich bij verbruikcoöperaties aan te sluiten, tenminste voor zover deze zich tot de arbeidersbeweging rekenden. Erkend werd verder dat de verbruikcoöperatie waardevol sociaal werk deed en door het bieden van goede arbeidsvoorwaarden een voorbeeld kon zijn voor de rest van de economie.³⁸ Ook was het in 1910 op het Congres van de Tweede Internationale in Kopenhagen gekomen tot erkenning van de coöperatie als 'derde arm van de arbeidersbeweging'. Op dat congres speelde F.M. Wibaut, een van de voormannen van de SDAP, een rol. Zijn standpunt ten aanzien van de verhouding tussen sociaal-democratie en coöperatie was duidelijk terug te vinden in de daar aangenomen resolutie. Het moest aan de nationale coöperatoren worden overgelaten of, en in welke mate, zij uit de winsten de politieke beweging wilden steunen.³⁹

Tot deze erkenning hadden niet alleen de Duitsers, maar meer nog de Belgische en Engelse socialisten bijgedragen. In België waren de arbeiderscoöperaties, zoals 'Vooruit' in Gent en het 'Maison du Peuple' in Brussel, ware 'burchten van het socialisme'. De gehele arbeidersbeweging, en zeker de Belgische Socialistische Partij, de BSP, dreef op de kurk van de coöperatie, die voor een goed deel voor de financiën zorgde en tevens door het beschikbaar stellen van drukpersen en lokale faciliteiten de faciliteiten bood voor een brede socialistische propaganda en agitatie. De 'coöperatieven' brachten vele arbeiders voor het eerst in contact met de socialistische beweging. Zij waren de as 'waarrond het socialisme plaatselijk gestalte kreeg'⁴⁰. Anseele, lange jaren een der voormannen van de Belgische arbeidersbeweging, zag in de broodwagentjes van de coöperatie 'de gevechtswagens van het socialisme'⁴¹.

De in 1900 opgerichte Belgische Federatie van socialistische coöperatieven stond model voor de Nederlandse Bond van Arbeiderscoöperaties. Ook in Duitsland was in 1903 met de oprichting van het Zentralverband een eigen centrale van arbeiderscoöperaties tot stand gekomen.⁴² De verandering in stellingname van de sociaal-democratie tegenover de verbruikerscoöperatie volgde de ontwikkeling, maar bepaalde deze over het algemeen niet.

In Engeland lagen de zaken geheel anders. Daar was tot ongeveer 1880 nauwelijks sprake van sociaal-democratie. Toch groeide de invloed van het 'staatsocialisme' ook daar, al was het, afgezien van tamelijk kleine en geïsoleerde partijen zoals de Independent Labour Party, niet in de doctrinaire vorm die de Duitse sociaal-democratie zo kenmerkte. Dit dwong de Britse coöperatieve beweging zich te bezinnen op haar verhouding tot het socialisme. Belangwekkend is in dit verband het debat dat vanaf 1870 in deze kring werd gevoerd over het voor en tegen van produktiecoöperaties. De christen-socialisten, onder aanvoering van Neale, pleitten voor versterking van de centrale organisaties, zoals de centrale inkoop, onder andere door het opzetten van een eigen bank. Deze bank moest de onbenutte besparingen van de aangesloten plaatselijke verbruikerscoöperaties steken in produktiecoöperaties, dat wil zeggen in coöperaties die door arbeiders geleid en beheerd werden. Deze produktiecoöperaties zouden hun produkten kunnen afzetten bij de coöperatieve groothandel en dus niet hoeven concurreren op de vrije markt. De bank kwam er in 1872. Met het daar belegde kapitaal, en met fondsen van de centrale inkoop en plaatselijke coöperaties, werd een heel aantal produktiecoöperaties opgezet.

Intussen was in 1873 met de oprichting van een biscuitfabriek een eerste begin gemaakt met eigen produktie. Eigen, of centrale produktie dient scherp onderscheiden te worden van de produktiecoöperatie. De bedrijven die door de Engelse

centrale inkoopvereniging met eigen kapitaal en met geld van een aantal deelgenoten werden gesticht, bleven het volledige eigendom van deze verbruikskoöperaties. De leiding werd in handen van de centrale inkoopvereniging gelegd. De verhouding tussen werkgever en werknemer in dit coöperatieve bedrijf verschilde dus niet fundamenteel van die in het particuliere bedrijf. De eigen produktie van de verbruikskoöperatie heeft na 1873, zoals eerder al werd gememoreerd, een grote vlucht genomen. Het Engelse voorbeeld zou later in het buitenland, kort na 1900 ook in ons land, navolging vinden. De uitbreiding van de activiteiten van de verbruikskoöperatie – eerst tot het terrein van de groothandel, vervolgens tot dat van de produktie – had het aanzien van een ‘natuurlijke organische groei’⁴³.

De centrale inkoopvereniging kon aan de hand van de afzetcijfers gemakkelijk nagaan of er naar een bepaald produkt voldoende vraag was om de produktie ervan zelf lonend ter hand te nemen. Bovendien beschikte men zelf over het daarvoor benodigde kapitaal of kon men, al dan niet als uitvloeisel van de eigen bankiersactiviteiten, een beroep doen op de maar al te vaak braakliggende geldmiddelen van de aangesloten plaatselijke coöperaties. Men ondervond aldus twee van de chronische problemen, waarmee produktiecoöperaties te kampen hadden: schaarste aan kapitaal en gebrekkige en onzekere afzetmogelijkheden.⁴⁴

Terwijl de eigen produktiebedrijven van de Engelse verbruikskoöperatie floreerden, gingen de meeste van de paar honderd produktiecoöperaties die in de jaren na 1860 veelal met geld van de verbruikskoöperaties waren opgericht, ten onder. Deze faillissementen brachten de coöperatie zelfs in zodanige financiële problemen, dat de Londense bankwereld en de Rochdale-pioniers te hulp moesten worden geroepen. Toch hadden de tegenstanders van de eigen produktie hun verzet nog niet opgegeven. Zij bleven de voorkeur geven aan produktiecoöperaties, omdat het ‘niet ging om de vraag of de

arbeiders betere meesters moesten krijgen, maar of ze zelf hun eigen meesters zouden kunnen worden'⁴⁵. De strijd tussen voor- en tegenstanders van de eigen produktie werd voorlopig bijgelegd door de aanvaarding van het winstdelingsbeginsel voor de werknemers van coöperatieve bedrijven.⁴⁶

Na 1890 is in Engeland met het 'co-operative co-partnership' een meer omvattende poging ondernomen een tussenweg te vinden tussen de 'zelfbesturende werkplaats' en de centrale produktiebedrijven. Enerzijds werd bij deze coöperatieve ondernemingsvorm uitgegaan van de aloude principes van de produktiecoöperatie: het recht van de werknemers op het bezit van aandelen, het recht op winstdeling en het medebeslissingsrecht; anderzijds werden de beginselen van de verbruikscoöperatie overgenomen: een beperkte en van het rendement onafhankelijke rentevergoeding op de aandelen, beperking van het stemrecht van de leden tot één stem en uitkering van dividend aan de afnemers over hun aankopen.⁴⁷ Omdat de meeste aandeelhouders en alle klanten van dergelijke coöperaties verbruikscoöperaties waren, kunnen ze beschouwd worden als 'koperscoöperaties'. Juist daarom achtte Bernstein naast de verbruikscoöperatie en haar centrale bedrijven alleen deze vorm van coöperatie 'levensvatbaar'⁴⁸.

In 1889 verscheen *The Co-operative Movement* van de Engelse Fabian-socialiste Beatrice Potter. In dit boek, dat zoals al het werk van de Fabians berustte op grondig onderzoek, werd een overtuigend pleidooi gehouden voor het Rochdale-systeem en dus voor de verbruikscoöperatie. Beatrice Potter beschouwde de produktiecoöperatie als 'een bedrijf, dat één winstmaker vervangt door vele winstmakers'. In haar ogen kon zo'n bedrijf onmogelijk gezien worden als een stap vooruit 'op weg naar de moralisatie van de economie'⁴⁹. De verbruikscoöperatie daarentegen had een democratisch karakter en stelde terecht het verbruikersbelang boven het producentenbelang. Bovendien was ze onder de indruk geraakt van de sterke groei die de verbruikscoöperatie in Engeland vooral na 1880 had

gekend. Ze toonde zich overtuigd van de economische macht van de verbruikscoöperatie. In de eigen produktie zag ze geweldige mogelijkheden om een steeds groter deel van de economie aan de macht van de kapitalisten te onttrekken. Uiteindelijk zou op die manier een *Co-operative Commonwealth* binnen het bereik van de arbeidersbeweging komen. De vakbeweging en de politieke partij van de arbeidersklasse waren voor het bereiken van dit ideaal onmisbaar.

Het boek van Beatrice Potter heeft een grote invloed uitgeoefend op het denken over de verbruikscoöperatie. Het gaf de verbruikscoöperatie een theoretische basis en een rechtvaardiging tegenover de produktiecoöperatie. Daaraan had het tot dan toe geschort, hoezeer deze vorm van coöperatie ook gegroeid was, hoezeer ook haar activiteiten een steeds breder terrein waren gaan beslaan. Maar de betekenis van het werk van Beatrice Potter en van de andere Fabians, zoals haar latere echtgenoot Sidney Webb, was nog groter. De coöperatieve beweging zag voortaan in dat het eigen ideaal slechts bereikt kon worden in nauwe samenwerking met de arbeidersbeweging als geheel. Daarom vond de toenadering tussen 'socialisten' (want zo wensten de Fabians, hoe gematigd en evolutionair hun denkbeelden ook waren, toch genoemd te worden) en verbruikscoöperatie in Engeland eerder plaats dan op het vasteland. Daar kwam de ommekeer met uitzondering van België, waar de verbruikscoöperatie van het begin af aan deel uitmaakte van de arbeidersbeweging, pas rond 1900 of zelfs nog een aantal jaren later.

De invloed van de Fabians beperkte zich niet tot Engeland. In Nederland toonde Wibaut nog vóór zijn toetreding tot de SDAP een levendige belangstelling voor hun werk. Het was op zijn initiatief dat de SDAP in 1899 een commissie in het leven riep die, geheel in de stijl van de Fabians, een onderzoek moest instellen naar de betekenis van de verbruikscoöperatie voor de sociaal-democratie in ons land.⁵⁰

Meer rechtstreeks nog was de invloed van de Fabians op

Eduard Bernstein. Hij wijdde in zijn belangrijke werk *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie*, dat in 1899 in Duitsland het licht zag, een apart hoofdstuk aan de coöperatie. Daarin uitte hij kritiek op de afwijzende houding die de sociaal-democratie sinds Marx had ingenomen tegenover de coöperatie in het algemeen en tegenover de naar haar mening 'verburgerlijkte verbruiksverenigingen' in het bijzonder.⁵¹ Men had zich te lang blindgestaard op de produktie-coöperatie als de enige vorm van coöperatie die een 'zeer directe tegenstelling met de kapitalistische onderneming liet zien'⁵². De 'produktieve coöperaties' waren echter bijna overal een economische mislukking gebleken. De sociaal-democratie zocht de oorzaken daarvan uitsluitend in 'hun gebrek aan kapitaal, krediet en afzet'. Bernstein daarentegen sloot zich aan bij de fundamentele kritiek van Beatrice Potter op het 'individualistische', niet-socialistische karakter van de produktiecoöperatie. Daartegenover stond het streven van verbruikscoöperatie als 'koperscoöperatie', omdat het gericht was op een verlaging van de winstvoet en op goedkopere produkten, in het belang van alle kopers en ook van de maatschappij in het algemeen.⁵³

In navolging van de Fabians uitte hij op grond van deze argumenten en onder verwijzing naar de hoge winstcijfers die de verbruikscoöperaties lieten zien, kritiek op de stelling dat de arbeider als producent en niet als consument werd uitgebuit.⁵⁴ Als middel tegen deze uitbuiting en als steun in de bevrijdingsstrijd van de arbeiders prees hij de verbruikscoöperatie aan. Zelfs zag hij er één van de 'economische voorwaarden' voor het socialisme in. De Fabians, Bernstein, Anseele en Wibaut hebben de verbruikscoöperatie een plaats gegeven binnen het democratisch socialisme.

De erkenning door de sociaal-democratie van het belang van de verbruikscoöperatie voor de arbeidersklasse kan overigens niet in de eerste plaats worden toegeschreven aan de groeiende

invloed van de 'revisionisten'. Zeker in Duitsland speelde de wens om de bijna een miljoen leden van de arbeiderscoöperaties voor de zaak van de sociaal-democratie te winnen, een voorname rol bij de koerswijziging ten gunste van de verbruikscoöperatie.⁵⁵ Het zakelijk succes deed vele socialisten, niet alleen in Duitsland, maar vooral in Engeland, beseffen tot welk een economische macht de verbruikscoöperatie kon uitgroeien.

Bezien vanuit de verbruikscoöperatie was er ook een toenemende bereidheid om te komen tot nauwere samenwerking met partij en vakbeweging. De overheid wenste overal haar greep op het economisch leven te verstevigen, hetgeen de coöperatieve beweging dwong haar politieke afzijdigheid te veruilen voor een meer actieve opstelling tegenover de oprukkende collectivistische staat. Toen de sociaal-democratie bereid bleek het streven van de verbruikscoöperatie even serieus te nemen als de politieke en economische actie, was de basis gelegd voor een langdurige nauwe verbintenis. Deze leidde allereerst tot het voeren van gezamenlijke actie met de vakbeweging. Zolang het overgrote deel van de economie nog in particuliere handen was, vielen de belangen van coöperatie en vakbeweging samen. Gezamenlijk moest men strijden voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden.

Hoe sterker de positie van het coöperatief bedrijf binnen een bepaalde bedrijfstak was, des te beter was ze in staat in nauw overleg met de vakbonden de particuliere werkgevers voor de arbeiders gunstige arbeidsovereenkomsten af te dwingen. Daarnaast moest de coöperatie in eigen bedrijf het voorbeeld geven. In Engeland uitte zich dat in de invoering van de acht-urendag en van een minimumloon.⁵⁶ Meermalen kwam het ook tot samenwerking op zakelijk gebied. In Duitsland waren evenals in Engeland en later ook in Nederland, de vakbonden financieel verbonden met de bedrijven van de verbruikscoöperatie. Soms werden er door vakverenigingen zelf verbruikscoöperaties opgericht, zoals bij voorbeeld de 'Pro-

duktion' in Hamburg en 'Ons Belang' in Deventer. Ook bij andere coöperaties kwam de solidariteit tot uiting in de ondersteuning die werd verleend aan arbeidersgezinnen die door gedwongen werkloosheid als gevolg van uitsluiting of anderszins zonder inkomsten waren geraakt.

De verhouding tot de politieke arm van de arbeidersbeweging was moeilijker. De erkenning en zelfs de wens deel uit te maken van de arbeidersbeweging, betekende nog niet dat de verbruikcoöperatie haar principe van politieke neutraliteit geheel en al prijs gaf. Met uitzondering misschien van België zien we hoe overal de coöperatieve beweging ernaar streeft haar onafhankelijkheid ten opzichte van de sociaal-democratie te bewaren. In Engeland kwam het zelfs tot de vorming van een eigen *Co-operative Party*, die veel tegenstand in eigen kring had te overwinnen alvorens ze in 1920 een samenwerkingsakkoord met de in 1902 opgerichte Labour Party mocht aangaan.⁵⁷

Naar een 'coöperatieve republiek'?

De plaats die door de arbeidersbeweging nu voor de verbruikcoöperatie werd ingeruimd, bevredigde niet iedere coöperator evenzeer. Er waren invloedrijke leiders, zoals de Fransen Charles Gide (1847-1932), Edouard Poisson (1882-1942) en de Zweed Anders Örne (1881-1956), die van mening waren dat langs coöperatieve weg uiteindelijk de gehele economie en maatschappij 'gecoöperatiseerd' konden worden.⁵⁸ Daarom worden ze wel *coöperatisten* genoemd. Poisson, die van 1921 tot 1942 vice-president was van de 'International Co-operative Alliance', sprak zelfs van een 'République Coopérative', die niet alleen de distributie, maar het hele terrein van productie, kredietwezen en zelfs landbouw zou omvatten. De coöperatieve republiek zou, hoezeer ook de 'wetten van coöperatieve ontwikkeling' de maatschappelijke ontwikkeling al in de coöperatieve richting voortstuwden, slechts bereikt kunnen

worden door de inzet van de consumenten zelf. Op deze wijze zou de klassenstrijd overwonnen kunnen worden en de sociale kwestie door de 'natuurlijke en volkomen ontplooiing' van de coöperatieve republiek zelf kunnen worden opgelost.

De uitbouw van de publieke sector evenals ordening en planning van overheidswege, zoals door de sociaal-democratie werd voorgestaan, betekenden voor de coöperatie vaak een bedreiging. Door het van overheidswege gevoerde prijsbeleid werd de coöperatie gehinderd in haar strijd tegen de particuliere handel. Door ordening in de vorm van een vestigingsbeleid of het verplicht opleggen van kartelvorming werd de concurrentie beperkt en de coöperatie gedwongen meer en meer in overleg te treden met het particuliere bedrijfsleven. Bovendien betwijfelde men in coöperatieve kring de voordelen van overheidsbedrijven – nog altijd een sociaal-democratisch stokpaardje – voor de consument. Maar al te vaak constateerde men dat gemeentelijke bedrijven als melkkoe voor de overheid dienden.⁵⁹

Steeds zou de verbruikcoöperatie hiertegenover het verbruikersbelang benadrukken en haar eigen model als bij uitstek democratisch propageren. Haar strijdbaarheid werd vergroot door het vasthouden aan het 'coöperatieve ideaal'. Niet alleen daarom is het juist te spreken van een coöperatieve *beweging*. Een beweging was het ook, omdat in de meeste landen er eigen coöperatieve vrouwen- en jongerenorganisaties gevormd werden, men over eigen symbolen, zoals de regenboogvlag, beschikte en men naast de gewone dagelijkse winkelpraktijk veel aandacht besteedde aan scholing en vorming. Het ging veel coöperatoren nog steeds, zoals Owen, om de 'coöperatieve' geest. Een geest die levend gehouden werd door voorlichting en propaganda, maar toch vooral door de succesvolle strijd die de coöperatie op meerdere fronten streed tegen de 'monopolies'. Juist in deze strijd, zoals die in 1920 gevoerd werd tegen de Lever-zeepruist in Engeland of in Nederland

tegen het meelmonopolie, bewezen de eigen produktiebedrijven hun grote waarde.⁶⁰

In een tijd waarin het grootbedrijf er steeds meer naar streefde door middel van merkcreclame of zelfs eigen winkelketens, door verticale prijsbinding of kartelvorming, de markt te beheersen en de consument te manipuleren, leek de verbruikscoöperatie het enige tegenwicht. Strijd tegen de monopolies, het vormgeven aan de macht van de consument, door de opbouw van onderop van een economie gebaseerd op samenwerking en vrijwillige machtsvorming, vormde de kern van de coöperatieve ideologie tot nog ver na 1945. Ook in Nederland was dat het geval, ook daar heeft men geprobeerd vorm te geven aan het 'coöperatieve ideaal'.

2. De verbruikscoöperatie in Nederland

Het tweede deel van onze bijdrage bestaat uit een beschrijving van 'de coöperatieve praktijk' in ons land. Deze staat niet los van het eerste deel, omdat de Nederlandse coöperatieve beweging veel invloeden uit het buitenland heeft ondergaan. We bespreken achtereenvolgens de eerste pogingen in de vorige eeuw om verbruikscoöperaties op te zetten, de verschillende stromingen binnen de coöperatieve beweging en de achtergronden bij het ontstaan van de eigen produktiebedrijven, waarvan we een overzicht geven. Aan de naoorlogse ontwikkelingen is een aparte paragraaf gewijd, waarin naast de ingrijpende veranderingen in de detailhandel en bakkerijwereld het veranderend karakter van het verenigingsleven wordt beschreven. Ook de factoren die uiteindelijk hebben geleid tot de verdwijning van de Co-op in grote delen van ons land, komen aan de orde.

Omstreeks 1870 kwam in ons land een trage industrialisatie op gang, die gepaard ging met een toename van de loonafhankelijkheid, het oprichten van vakverenigingen en een aantal pogingen om arbeiders door eigen organisaties in staat te stellen het hoofd te bieden aan de veranderde omstandigheden. Naast woningbouw- en produktiecoöperaties kwamen verbruikcoöperaties tot stand, die soms na korte tijd weer werden opgeheven. Vóór 1870 waren er ook al spaarfondsen, winkelverenigingen en soortgelijke instellingen ontstaan, maar dat waren in het algemeen geen verbruikcoöperaties volgens de principes van Rochdale. Een ander verschil met latere verbruikcoöperaties was, dat de initiatieven tot de oprichting in veel gevallen niet van arbeiders afkomstig waren maar van welwillende burgers.

Een van hen was M. J. de Witt Hamer, die in 1866 in zijn *Arbeidersverenigingen* wees op de afnemende invloed van Owen op de Nederlandse arbeiders: 'Het is waar, sommige coöperatoren zijn nog echte volgelingen van Owen; maar meer en meer verdwijnt die socialistische richting. De levensregel voor de coöperatie is kortweg: verschaft u kapitaal en ontwikkel u en helpt elkander!'⁶¹

Juist in deze tijd kwamen de eerste vakverenigingen tot stand in kringen van typografen, sigarenmakers, lithografen, scheepstimmerlieden en meubelmakers. Hun stellingname ten aanzien van de coöperatie kwam in grote lijnen overeen met die van De Witt Hamer. Het in 1871 in het leven geroepen Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) was 'niet veel anders dan een vollediger organisatie van de reeds bestaande werklieden- of vakverenigingen met een ietwat breder omschreven programma'⁶². Het ANWV streefde geen hoge idealen na. In de sfeer van directe lotsverbetering paste wel het streven naar loonsverhogingen en coöperaties, maar niet het strijden voor uitbreiding van kiesrecht. De loonsverhogingen kwa-

men bij het ANWV op de eerste plaats. Omdat er binnen het verbond onduidelijkheid bestond over de wenselijkheid van coöperaties, werd hieraan in 1873 in Utrecht een congres gewijd, waar de aanwezigen voor het eerst kennis konden nemen van de principes van Rochdale. Ook al bereikten deze beginnende arbeidersbeweging via goedwillende 'heren' als Kerdijk, De Witt Hamer, Goeman Borgesius, Wagner en Ter Haar, toch kwamen de initiatieven voor de oprichting van coöperaties meer dan vóór 1870 vanuit de arbeidersbeweging. Hierdoor nam het aantal verbruikcoöperaties snel toe, mede omdat het op andere manieren onmogelijk bleek de stijgende kosten van het levensonderhoud te compenseren, zoals blijkt uit de vele mislukte stakingen omstreeks 1870.

Het ANWV-congres van 1878 sprak zich duidelijk uit voor het bevorderen van 'coöperatie en associatie onder alle vormen, zoowel ter ondersteuning in ziekte en ongeval, als tot besparing en verkrijging van bezit en ter gemeenschappelijke uitoefening van het bedrijf'⁶³. De in 1878 opgerichte Gemengde Vereniging, die vervolgens werd omgedoopt in Sociaal Democratische Vereniging, streefde daarentegen alleen de oprichting van produktiecoöperaties na: 'Zij eischt: de oprichting van socialistische productieve associaties met staats-hulp, onder democratische contrôle van het arbeidende volk. De productieve associatie moet voor nijverheid en landbouw in zulk een omvang in het leven worden geroepen, dat daaruit de socialistische organisatie van den gemeenschappelijken arbeid ontstaat.'⁶⁴

Ook binnen de protestants-christelijke kringen leefde de coöperatieve gedachte. Het werkliedenverbond Patrimonium stelde zich in de statuten van 1879 ten doel 'coöperatieve consumptieve winkel- en bouwverenigingen, spaarkas, en al wat meer door samenwerking kan worden verkregen' op te richten.⁶⁵ Deze zienswijze zou in 1886, uit bezorgdheid voor de middenstand, verlaten worden.

Zo werd in 1873 door de Amsterdamse scheepstimmerlie-

denvereniging 'De Eendracht' een winkelvereniging opgericht die later bekend werd onder de naam 'Ons Voordeel'. De liquidatie van deze coöperatie, nadat een tekort aan het licht was gekomen, bracht binnen de arbeidersbeweging een enorme schok teweeg. Hierdoor verloor de arbeidersbeweging het vertrouwen in verbruikskoöperaties. Een uitzondering hierop vormde de coöperatie 'Kinderdijk', die in 1877 in Nieuw Lekkerland werd opgericht. Doordat er van deze coöperatie gegevens over de samenstelling van het ledenbestand bewaard zijn gebleven, is bekend dat er aanvankelijk vooral werklieden bij waren aangesloten.⁶⁶ De in 1879 in Den Haag opgerichte coöperatie 'De Volharding' bood werk aan een aantal om hun beginselen ontslagen socialisten. Driehonderd leden zagen hierin een reden om zich af te scheiden en de eigen coöperatie 'De Hoop' te stichten.⁶⁷

Na 1880 werden de broodbakkerijen, in navolging van de coöperatie 'Vooruit' in Gent, niet langer uitsluitend beschouwd als produktieve associaties van bakkersgezellen, maar verbonden met de principes van Rochdale. Hierdoor kwam de coöperatieve bakkerij, bij voorbeeld bij 'De Volharding' in Den Haag, als consumentenorganisatie tot stand. Deze ontwikkeling leidde tot felle discussies binnen de socialistische beweging, omdat bestuursleden voortaan moesten optreden als werkgevers, als kapitalisten. Die situatie had eindeloze ruzies tot gevolg tussen bestuur en personeel. C. Croll, die uitstekend op de hoogte was van de problemen bij 'De Volharding', schilderde daarom de coöperatie af als 'het paard van Troye'. Onder invloed van de problemen die Croll ter sprake bracht op het SDB-congres van 1888, werd door de socialisten besloten de eerder ingestelde Centrale Raad te ontheffen van de opdracht om coöperaties in ons land te bevorderen.⁶⁸ Parallel hieraan verdween bij de aangesloten vakverenigingen de belangstelling voor coöperaties.

Verbruikskoöperaties, zoals die rond 1880 gedreven werden, kenden een hoog inleggeld, berekenden gewone markt-

prijzen en keerden geen dividend uit, maar schreven de tegoe- den bij op geblokkeerde rekeningen. Verbruikscöoperaties werden immers gezien als een middel om tot een ander doel, namelijk produktiecoöperaties, te komen. Daarom waren deze coöperaties nauwelijks aantrekkelijk voor het merendeel van de gewone arbeiders, die juist in deze tijd maar al te vaak bedreigd werden door werkloosheid. Ook voor de arbeiders die wel vast werk hadden was het voordeel van dergelijke coöperaties maar betrekkelijk. Hun belang leek meer gediend bij verhoging van de lonen.

De vermenging van producenten- en consumentenbelangen speelde geen enkele rol bij de door J. Kuyper in 1879 naar Oostenrijks voorbeeld opgerichte 'Eigen Hulp'-coöperaties. Dat hierbij uitsluitend het consumentenbelang voorop stond bleek uit de in 1877 verschenen circulaire 'Uitnodiging tot deelneming in de vereniging Eigen Hulp ten doel hebbende de belangen van de Nederlandse Ambtenaren, beambten en Krijgslieden te bevorderen'. De aanhef luidde als volgt: 'Wij leven in een tijd van vooruitgang en toenemende welvaart, en toch is het tevens een tijd die aan zeer velen zorg en kommer baart. In de eerste plaats aan hen, die door arbeid met de pen of andere persoonlijke arbeid een vaste beloning genieten.'⁶⁹

Voor ambtenaren was, in tegenstelling tot de werklieden, het vaste traktement belangrijk. Acties voor loonsverhogingen waren voor hen ondenkbaar. Door de duurte daalden hun reële inkomens, waardoor ze zich in de eerste plaats als consument benadeeld voelden. Doordat bij hen het consumentenbelang overheerste en bij de werklieden het producentenbelang, en beide ook in andere opzichten weinig overeenkomsten vertoonden, raakten de werklieden niet alleen van 'Eigen Hulp', maar van alle coöperaties voor lange tijd vervreemd.

Bij 'Eigen Hulp' woog, evenals bij de latere confessionele verbruikscöoperaties, het belang van de eigen organisatie zwaarder dan dat van de verbruikscöoperaties van 'Eigen

Hulp'. Toch verhinderde dit niet dat de inkoop ten behoeve van eigen winkels vanaf 1882 gedeeltelijk werd overgedragen aan een eigen inkooporganisatie 'Gezamenlijke Inkoop van Eigen Hulp'. In 1889 veranderde deze situatie door de oprichting van de Nederlandse Coöperatieve Bond (NCB) als afdeling van 'Eigen Hulp'. De NCB verzorgde ook de inkoop van niet-'Eigen Hulp'-coöperaties, via de zogenaamde Handelskamer, als deze coöperaties tenminste lid waren van de NCB. De eerder geschetste kloof tussen arbeiderscoöperaties en 'burgerlijke' 'Eigen Hulp'-coöperaties had tot gevolg dat de arbeiderscoöperaties weinig voelden voor aansluiting bij de NCB, terwijl ANWV-coöperaties daartoe wel besloten.

Stromingen binnen de coöperatieve beweging

Hier kwam het verschil tot uiting tussen een overwegend opportunistisch-defensieve stroming en een stroming die afwisselend offensief en defensief van aard was. De eerste en oudste stroming wilde de mogelijkheden binnen de maatschappij aangrijpen om verbeteringen tot stand te brengen en verbruik-coöperaties waren hierbij een hulpmiddel. Tot deze stroming moeten behalve de 'Eigen Hulp'-coöperaties ook de ANWV-coöperaties worden gerekend. Tot de tweede stroming, die we hier de 'socialistische' zullen noemen, behoorden de arbeiderscoöperaties, neutrale zowel als uitgesproken socialistische. De laatste zagen in de verbruikcoöperaties in de eerste plaats een middel om de arbeiders als leden te binden en bewust te maken, maar streefden aanvankelijk in tegenstelling tot de neutrale groep geen coöperatieve maatschappij na. Het ontstaan van deze stroming voert ons terug naar het eind van de vorige eeuw, toen socialistten nog een groter vertrouwen hadden in produktiecoöperaties dan in verbruikcoöperaties. De in 1881 opgerichte Sociaal Democratische Bond zette zich bij voorbeeld tot 1888 in voor het bevorderen van coöperaties.

Binnen deze SDB vond in 1894 een afscheiding plaats van

de meer gematigde Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), die om drie redenen verbruikcoöperaties afwees. In de eerste plaats waren verbruikcoöperaties slecht voor de arbeiders in verband met de 'ijzeren loonwet'; bovendien waren arbeiders die tot deze coöperaties toetraden, verloren voor de strijd van de sociaal-democraten en hadden deze coöperaties arbeiders in dienst, waardoor er sprake was van uitbuiting. Deze zienswijze veranderde omstreeks 1897 door de opmerkelijke groei van verbruikcoöperaties in het buitenland, bij voorbeeld België en Duitsland, waar coöperaties op socialistische grondslag floreerden. Een tweede factor was het in 1897 in Delft gehouden congres, waar uitgebreid werd stilgestaan bij de ontwikkelingen van verbruikcoöperaties in binnen- en buitenland.

In 1899 werd tijdens het SDAP-congres, onder invloed van ervaringen in België, waar machtige arbeiderscoöperaties zoals de 'Vooruit' in Gent geheel ten dienste stonden van de arbeidersbeweging, een resolutie van Wibaut aangenomen, waarin werd opgeroepen verbruikcoöperaties aan te wenden als strijdmiddel door een deel van hun financiële overschotten voor de arbeidersbeweging te bestemmen. Ook bij de Nederlandse socialistische arbeiderscoöperaties begon de mening post te vatten dat een betere maatschappelijke ordening alleen bereikt kon worden door deze coöperaties in dienst te stellen van de socialistische arbeidersbeweging. Samen met de SDAP en het in 1905 opgerichte Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) rekenden deze coöperaties zich tot de pijlers van een toekomstige socialistische maatschappij. De met de sociaal-democratie verbonden coöperaties sloten zich in 1907 aan bij de Bond van Nederlandse Arbeiderscoöperaties.

In 1910 wijzigde zich de opstelling van de sociaal-democraten ten aanzien van verbruikcoöperaties opnieuw. Geldverschaffing voor de arbeidersbeweging werd niet langer als enige voordeel van verbruikcoöperaties beschouwd. Deze coöperaties waren vooral voor de arbeidersgezinnen van grote

betekenis. Meer dan bij de 'burgerlijke' coöperaties het geval was hanteerden zij lage prijzen en keerden de overschotten gedeeltelijk uit aan deze gezinnen. In 1906 verstrekte bij voorbeeld 'De Dageraad' in Amsterdam een dividend van f 4015,35 aan de 1235 leden bij een omzet van f 153.764,—.⁷⁰ Ook voor de opvoeding en het aanmoedigen van solidariteit tussen arbeidersgezinnen waren verbruikcoöperaties volgens de sociaal-democraten belangrijk.

Grote arbeiderscoöperaties, zoals 'De Dageraad' te Amsterdam, droegen tot 1909 een derde van hun financiële overschotten over aan vakbond en partij. Over het boekjaar 1908 werd bij voorbeeld door deze coöperatie een bedrag van f 1226,36, dat 20% van het financiële overschot vormde op een omzet van f 298.256,— aan vakbeweging en SDAP overgemaakt. Over het boekjaar 1910 werd, afgezien van giften, nog slechts tien procent van het financiële overschot aan SDAP en vakbeweging overgemaakt, waardoor aan deze beweging f 1042,97 toekwam.⁷¹ Er was in die tijd sprake van een nauwe band tussen de SDAP en deze coöperatie: 'Als je lid werd van de partij, dan had je de volgende dag de bakker van de coöperatie aan de deur. Want dan hoorde je toch eigenlijk bij de coöperatie te kopen. Zo sterk was dat in Amsterdam.'⁷²

'De Dageraad' verkocht bij voorbeeld broodjes en limonade op de grote SDAP-meetings van die jaren en stelde haar gebouw aan de Tolstraat in Amsterdam ter beschikking van de SDAP voor verkiezingsbijeenkomsten. Zuiver partij-gebonden arbeiderscoöperaties zijn er in ons land niet voorgekomen en nadat in 1913 een einde kwam aan de financiële steun vanuit verbruikcoöperaties aan partij en vakbond, was het contact tussen partij en coöperaties van weinig betekenis. Ook in andere opzichten ondersteunden verbruikcoöperaties de arbeidersbeweging. De Rotterdamse verbruikcoöperatie 'Voorwaarts' stond een gebouw met handelsdrukkerij af, waardoor de later met *Het Volk* gefuseerde socialistische krant *Voorwaarts* tot stand kon komen.

De contacten met plaatselijke vakverenigingen waren duurzamer van aard. Leden en bestuurders werden in vakverenigingen geworven, aan werkloze leden werden voedselbonnen of crisispakketten verstrekt, aan stakers werd financiële steun verleend, er werden in samenwerking met vakverenigingen 1 mei-feesten georganiseerd en activiteiten van gemeenschappelijk belang ontplooid. Contacten tussen vakverenigingen en verbruikscöoperaties bleven niet beperkt tot de socialistische verbruikscöoperaties. De neutrale coöperatie 'Ons Belang' uit Deventer was bij voorbeeld tot stand gekomen door initiatieven van de werkliedenvereniging 'Help U Zelfen'. Het in 1903 naast de gebouwen van deze coöperatie verrezen verenigingsgebouw werd bij voorbeeld aan 'Help U Zelfen' verhuurd en indien het overschot dit toeliet werd er ook in financieel opzicht steun verleend aan die werkliedenvereniging.

Het doen van uitkeringen aan partij en vakbond begon geleidelijk tot het verleden te behoren. In 1917 kwam de voorwaarde voor het lidmaatschap van de Bond van Arbeiderscoöperaties, die inhield dat de aangesloten verbruikscöoperaties nog 10% van hun financiële overschot aan de arbeidersbeweging moesten overmaken, te vervallen. De band tussen deze coöperaties en vakbond en partij was geleidelijk losser geworden.

Een van de oorzaken voor deze verwijdering was het strijdpunt van de achturige werkdag binnen de coöperatieve bakkerijen in 1918. De SDAP en het NVV stuitten hierbij op het verzet van de Bond van Nederlandse Arbeiderscoöperaties, die de invoering afwees omdat dit de economisch zwakke consumenten zou schaden. Terwijl bij de eerste verbruikscöoperaties het werknemersbelang, bij voorbeeld het verstrekken van werk aan werkloze vakbondsleden, zwaar woog, ging bij de groei naar volwassenheid van de coöperaties daarnaast het consumentenbelang een belangrijke plaats innemen. In Deventer werd bij voorbeeld door 'Ons Belang' een wasserij-afdeling in gebruik genomen, omdat het bestuur meende 'dat de zware

vermoeiende taak iedere week een dag achter de waschtobbe te moeten staan, indien dit mogelijk was van de schouders der arbeidervrouw behoorde te worden genomen'.⁷³

Een tweede factor die tot deze verwijdering aanleiding gaf was de verschijning van het Socialisatie Rapport van de SDAP in 1918, dat aangaf op welke wijze het socialisme kon worden verwezenlijkt. In dit rapport werd een rol toegekend aan verbruikcoöperaties, zodra deze een belangrijk deel van de bevolking tot hun leden rekenden. De verbruikcoöperaties moesten daarom een algemeen karakter dragen. Wanneer het socialisme tot stand zou zijn gekomen in de voorziening van levensbehoefte, zouden de coöperaties hun betekenis verliezen.

De kloof werd verder vergroot door de verschijning van het Plan van de Arbeid in 1935. Daarin werd onder andere ordening van de distributie bepleit en als middel daartoe onder meer de verbetering van het inkomen van de middenstanders aangewezen. Doordat de verbruikcoöperaties een trage groei te zien gaven en slechts binnen enkele branches werkzaam waren, viel het oordeel in dit rapport in hun nadeel uit. Het oprichten van nieuwe verbruikcoöperaties kon volgens het plan slechts op uitdrukkelijk verzoek van een groep consumenten en in overleg met het georganiseerde bedrijfsleven worden toegestaan. Binnen de coöperatieve beweging was men beducht voor overheidsingrijpen op het terrein van de levensmiddelenvoorziening. Tevens vreesde men rampzalige prijsstijgingen als gevolg van de bescherming van de middenstand.

Toch bleven de 'neutrale' arbeiderscoöperaties behoren tot de 'rode familie' en niet uitsluitend omdat ze in de ogen van middenstanders en behoudende groepen als rood werden aangemerkt. Een rechtgeaard sociaal-democraat was niet alleen lid van het NVV, de Vara en de SDAP, maar was ook geabonneerd op *Het Volk* en kocht bij de 'rode' coöperatie.

Naast een 'burgerlijke' en socialistische stroming onderscheiden we een confessionele. Zij beschouwde verbruikscoöperaties als middel om arbeiders te binden en in zedelijk en materieel opzicht hulp te bieden. Een andere maatschappelijke ordening, bij voorbeeld een coöperatieve, werd door katholieke en protestants-christelijke verbruikscoöperaties vrijwel niet nagestreefd. Zowel de christelijke werkliedenbond Patrimonium als de Katholieke Volksbond waren lange tijd tegen verbruikscoöperaties. Pas omstreeks de eeuwwisseling veranderde deze opstelling en besloten godsdienstige groepen, om verlies van hun achterban te voorkomen, tot het opzetten van eigen coöperaties.

Binnen de protestants-christelijke kring heeft de dissertatie van mr. Bijleveld hiertoe veel bijgedragen. In zijn in 1908 verschenen proefschrift verdedigde hij het standpunt dat socialisme en coöperatie niets met elkaar gemeen hadden, zoals veelal in die kringen werd aangenomen, en dat de coöperatie al evenmin uit was op de vernietiging van de middenstand. Na het verschijnen van deze dissertatie waren de laatste beletselen voor het oprichten van protestants-christelijke verbruikscoöperaties opgeruimd. Er kwamen in ons land ongeveer tien van deze zogenaamde 'Patrimonium'-coöperaties tot stand met omstreeks 1940 zo'n 3800 leden, die waren aangesloten bij de Bond van Christelijke Verbruikscoöperaties.

De encycliek *Rerum Novarum* beval in 1891 de zelfstandige organisatie van katholieke arbeiders aan, maar in ons land was deze aanbeveling onvoldoende voor het ontstaan van katholieke coöperaties. A. Pottier, hoogleraar aan het Leonijns Instituut te Rome, richtte zich in zijn in 1905 verschenen boek tot het katholieke volksdeel om daar meer begrip voor de coöperatie te wekken. Pottier beval verbruikscoöperaties aan als middel tot 'zedelijke verheffing' en 'stoffelijke lotsverbetering' van de katholieke arbeiders. Vanuit het bureau van de rooms-katholieke vakorganisaties kwam in 1912 het initiatief tot de oprichting van de Bond van Katholieke Coöpera-

ties. In 1920 kwamen de eerste diocesane bonden tot stand en een jaar later werd een centrale inkoopvereniging in het leven geroepen, die tevens aan katholieke particuliere ondernemers leverde en verder ten dienste stond van de katholieke verbruikscoöperaties. Omstreeks 1940 waren er in ons land ongeveer 120 van deze coöperaties met bijna 40.000 leden. Over het algemeen was het katholieke volksdeel geen voorstander van een andere maatschappelijke ordening, ofschoon een enkele woordvoerder weleens het kapitalistische systeem veroordeelde.

Zowel de katholieke als protestants-christelijke verbruikscoöperaties waren in sterke mate verbonden met confessionele vakverenigingen. De eerste katholieke verbruikscoöperaties lieten alleen leden van katholieke vakverenigingen als lid toe en steunden de katholieke vakverenigingen in financieel opzicht door een deel van het financiële overschot over te maken. Bovendien hadden katholieke vakverenigingen zeggenschap over deze coöperaties. Geleidelijk is de band tussen vakverenigingen en coöperaties lossier geworden. Toch beschouwden veel katholieke coöperaties zich na 1945 nog als instellingen van katholieke vakverenigingen.

De vierde stroming ten slotte binnen de Nederlandse coöperatieve beweging speelde een rol vóór de Tweede Wereldoorlog, nadat de eerder besproken soorten coöperaties tot stand waren gekomen. Deze 'coöperatistische' stroming was offensief van aard, want zij streefde ernaar de gehele maatschappij op coöperatieve leest te schoeien. Het uitgangspunt was hierbij de bestaande verbruikscoöperaties. Op plaatselijk niveau resulteerde dit streven in het opzetten van eigen bedrijven en op landelijk niveau in eigen productiebedrijven.

Het opzetten van eigen bedrijven door een plaatselijke verbruikscoöperatie had opmerkelijke resultaten bij 'De Volharding' te Den Haag. Daar kwamen naast de meer gebruikelijke afdelingen bakkerij, levensmiddelen, slagerij, manufacturen, schoenen, woninginrichting, huishoudelijke artikelen, wasserij

en een brandstoffenhandel behalve optiekwaken, zelfs een ziekenhuis, een begrafenisonderneming, een ziekenfonds, apotheken en een levensverzekeringsmaatschappij tot stand.

De 'Haka'

Voor enig begrip van de landelijke ontwikkelingen moeten we terugkeren naar de al eerder genoemde Nederlandse Coöperatieve Bond (NCB), die een afdeling vormde van 'Eigen Hulp' en bestond uit een Raadgevende en een Handelskamer. De verdeeldheid van de Nederlandse verbruikcoöperaties was nadelig voor de NCB, die bedoeld was voor alle verbruikcoöperaties. Iedere verbruikcoöperatie moest lid worden van de Raadgevende kamer van de NCB, die organisatie, voorlichting en propaganda voor de bij de NCB aangesloten coöperaties voor zijn rekening nam. De christelijke en socialistische verbruikcoöperaties voelden weinig voor toetreding tot de neutrale NCB. Door deze situatie bleef de ontwikkeling van de coöperatieve groothandel in ons land achter bij de groei van deze groothandel in het buitenland.⁷⁴ De NCB was zich bewust van deze situatie en besloot in 1905 tot afscheiding van 'Eigen Hulp' en een jaar later werd de definitieve afscheiding een feit. Verbruikcoöperaties die voorheen weigerden lid te worden van de NCB, traden nu toe als lid, terwijl een aantal neutrale coöperaties in de scheiding een aanleiding zag om uit de NCB te stappen.

Nog steeds bleef de onderlinge verdeeldheid problemen geven binnen de NCB, die zich ten aanzien van politiek en godsdienst volstrekt neutraal opstelde. De meeste aangesloten verbruikcoöperaties, zogenaamde deelgenoten, beschouwden de NCB dan ook als de drager van een ideologie die niet door hen werd aanvaard en gedeeld. Een aantal verbruikcoöperaties weigerde daarom nog steeds als lid toe te treden en bleef daardoor verstoken van de voordelen van het gemeenschappelijk inkopen via de Handelskamer. Bovendien leverden ze geen

bijdrage aan de vorming van eigen produktiebedrijven, die in navolging van de Engelse zusterorganisatie ook hier vorm kregen.

Op 1 januari 1915 werd de Handelskamer zelfstandig, waardoor de coöperatieve groothandel en eigen produktie eindelijk aantrekkelijk werden voor alle Nederlandse verbruikscoöperaties. De NCB poogde inmiddels tevergeefs een overkoepelende bond te worden van de Bond van Arbeiderscoöperaties, de Bond van Katholieke Coöperaties en de Bond van Christelijke Verbruikscoöperaties. De Bond van Arbeiderscoöperaties begon zich in deze jaren steeds meer los te maken van de SDAP en het NVV. Steeds duidelijker bleek deze het neutrale karakter van de NCB te benaderen, zodat in 1920 niets een fusie meer in de weg stond. Zo kwam tot stand de Centrale Bond van Nederlandse Verbruikscoöperaties, die de overgrote meerderheid van de coöperatoren in ons land omvatte, met zo'n 135 aangesloten verbruikscoöperaties en een ledental van meer dan 210.000 in 1938.⁷⁵ Buiten deze samenwerking bleven de protestants-christelijke en katholieke bonden, en nog een aantal onafhankelijke verbruikscoöperaties.

Het feit dat de Handelskamer, die vooral bekend werd onder de sinds 1924 gebruikte handelsnaam 'Haka', al in 1920 385 deelgenoten telde, geeft aan dat men heel wat eerder bereid was tot samenwerking op zakelijk terrein dan op levensbeschouwelijk terrein.⁷⁶ Samenwerking op het zakelijke vlak maakte een opmerkelijke groei van de eigen produktie mogelijk. Vanaf 1900 beschikte de Handelskamer over een eigen zeepfabriek en na 1917 over een meelfabriek in Rotterdam. Na 1920 werden een kaasfabriek en een textielfabriek in gebruik genomen. Omstreeks 1927 werd de eigen produktie aanzienlijk uitgebreid en geconcentreerd in Jutphaas bij Utrecht, waar zich een beschuitfabriek, een cacao-fabriek, een chocoladefabriek, een suikerwerkenfabriek, een jamfabriek, een olie- en vetfabriek, een zeepfabriek, een fabriek voor toiletartikelen en een fabriek voor poetsartikelen bevonden.⁷⁷

In Nederland was vanaf het begin gekozen voor eigen produktiebedrijven, die de gezamenlijke verbruikskoöperaties ten dienste stonden. Het opzetten van produktiecoöperaties is nooit overwogen. Men was van mening dat bedrijven die ten dienste van de verbruikskoöperaties stonden het consumentenbelang het meest dienden, omdat door eigen bedrijven een tegenwicht kon worden gevormd tegen monopolievorming bij de industriële produktie. Het opzetten van eigen bedrijven bood tevens het voordeel dat besparingen van plaatselijke coöperaties produktief konden worden aangewend. De financiële overschotten van deze produktiebedrijven vielen toe aan deze coöperaties, omdat de bedrijven net als de verbruikskoöperaties zelf, het dividend naar verhouding van de aankopen uitkeerden. Zo kwam uiteindelijk het in de produktie behaalde financiële overschot weer bij de consumenten terug. In de jaren dertig ontwikkelden niet alleen de produktiebedrijven, maar ook de gehele coöperatieve beweging zich erg gunstig. De omzetten van de centrale organisatie stegen van f 13.500.000,— in 1920 naar f 28.500.000,—.⁷⁸ Het ledental van de aangesloten coöperaties nam in 1938 toe van 190.000 tot 260.000.

De leden

Gewoonlijk trad men toe als lid na het huwelijk. De voornaamste aanleidingen om lid te worden vormden de hoge prijzen van de middenstand, de aantrekkingskracht van het dividend, werving door de vrouwenbond of het feit dat men er thuis of door de vakbond mee in aanraking was gekomen. Het idealisme dat nog leefde binnen de rode familie zorgde ervoor dat de leden hun coöperatie een warm hart toedroegen: 'Het was een stuk idealisme van mijn ouders. Je had een gevoel van die zaak was van jezelf. Daar had je hart voor, daar was je voor bezig. Het interesseerde je wat er gebeurde, ook een jaarverslag of een vergadering die werd gehouden. Daar ging mijn vader naar toe, om te horen hoe de resultaten waren en hoe er in het afgelopen jaar gewerkt was.'⁷⁹

Veel mensen waren in die jaren trouw aan hun coöperatie en lieten dat blijken uit hun koopgedrag. Door alles wat de coöperatie te bieden had daar daadwerkelijk te kopen, raakten ze vertrouwd met de coöperatie en het personeel, dat voor een belangrijk deel uit toegewijde coöperatoren bestond. De 'Haka'-produkten vonden bij de leden gretig aftrek. Hun coöperatie organiseerde jaarlijks een bustocht naar de fabrieken waar hun produkten werden gemaakt en propaganda- en feestavonden, waardoor de band tussen leden en coöperatie nog hechter werd.

De betrokkenheid van de leden kwam ook tot uiting in de voorstellen die ze tijdens vergaderingen naar voren brachten om nieuwe produkten te verkopen of een filiaal te openen. Ook het dividend bracht veel leden naar de vergaderingen en daarover werd volgens een bestuurslid soms heftig gediscussieerd: 'Als dan dat dividend naar de mening van de leden niet genoeg was, dan kwam er commentaar hè. Dan zei het bestuur: dat dividend kan niet hoger, zo en zo en zo. Hier heb je de winst- en verliesrekening vanuit Rotterdam. Dan las je die voor.

Nou, en daar hadden de leden genoeg mee te nemen, of geen genoeg mee te nemen. Dan ketterden ze nog een ogenblik door. Je kreeg natuurlijk wel schandalig op je donder. Ge-loof me, het was altijd geen zonneshijn'.⁸⁰

Zowel voor het bekritisieren van het gevoerde beleid als voor de bepaling van het dividend waren ledenvergaderingen belangrijk. In de crisisjaren kon een dividend van bij voorbeeld jaarlijks drie procent f 16,— à f 18,— opleveren voor leden van 'Eigen Hulp' in Lochem en dat was welhaast een weekloon in die tijd.

Met 1081 coöperatieve winkels in 1942 vormden de verbruikscoöperaties het eerste filiaalbedrijf van een dergelijke omvang in ons land. Door eigen distributie- en produktiebedrijven was het voor verbruikscoöperaties mogelijk tegen lage prijzen levensmiddelen van goede kwaliteit te leveren.

'Co-op Nederland'

Vóór de Tweede Wereldoorlog was er weleens tijdelijk contact tussen de drie bonden wanneer hieraan behoefte was. Na 1945 leek 'overleg' het toverwoord van de nieuwe tijd te worden. In 1947 werd tijdens een congres in Amsterdam de Coöperatieve Vereniging U. A. 'Centrale der Nederlandse Verbruikscoöperaties' opgericht. Deze organisatie nam de organisatorische, propagandistische, representatieve en zakelijke functie van de Handelskamer en de bonden over, waardoor er eenheid kwam. Alleen de Federatie van katholieke coöperaties bleef zelfstandig voortbestaan, nadat de taken waren overgedragen aan de nieuwe centrale organisatie, om zich te blijven wijden aan de behartiging van specifiek katholieke belangen onder de naam 'Bond van R. K. Verbruikscoöperaties'.

Het initiatief voor de totstandkoming van de centrale organisatie, die verder wordt aangeduid als 'Co-op Nederland', was afkomstig uit de PvdA, die zich vanaf haar oprichting open stelde voor andersdenkenden. Om de samenwerking tussen plaatselijke verbruikscoöperaties te bevorderen werd ons land ingedeeld in veertien kringen, waar coöperaties van verschillende signatuur deel van uitmaakten. De kringen vormden gezamenlijk een college van advies. Andere organen van de centrale organisatie waren het bestuur, de raad van commissarissen en de Algemene Vergadering van deelgenoten, die het hoogste orgaan vormde.

De coöperatieve beweging werd in 1947 nog wel beschouwd als een middel tegen monopolies, als een middel dus tegen de uitwassen van het kapitalistische bestel. Om effectief te kunnen optreden was het nodig dat de centrale organisatie met de aangesloten verbruikscoöperaties nauw samenwerkte. De maatschappij-hervormende idealen moesten omstreeks 1960 wijken voor de opvatting dat verbruikscoöperaties bedrijven exploiteerden ten behoeve van de consument. In 1964 hield de heer Viergever van 'Co-op Nederland' een praatje over dit

onderwerp voor de ledenraad van 'Co-op Centrum', waarin hij zei: 'We kunnen vaststellen, dat de inhoud van de coöperatieve gedachte vandaag, een andere is dan vóór 1940. Principiële maatschappijvormende gedachten, de bevordering van de wereldvrede, de bestrijding van het kapitalisme, de democratisering van het bedrijfsleven langs de weg van de coöperatie en meer van deze ver reikende idealen zullen daarin geen rol van enige betekenis meer spelen. Wie ze voor zichzelf wil blijven koesteren is daar vrij in. Maar ze kunnen geen deel meer uitmaken van een algemeen aanvaarde grondslag.'⁸¹

Een rol hierbij speelde de veronderstelling dat met de totstandkoming van de wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) van 1950 de vrije markteconomie had plaats gemaakt voor een overleg-economie, waarin de verbruikscoöperaties een even belangrijke gesprekspartner zouden zijn als het particuliere bedrijfsleven.

Tot het eind van de jaren vijftig kende de centrale organisatie een tijd van voorspoed. Hierin kwam verandering door de felle concurrentie van het grootfiliaalbedrijf, de stijging van het loon- en prijspeil, de invloed van merkreclame, de toenemende invloed van de overheid en de verzakelijking binnen organisaties als de Co-op. Deze ontwikkelingen hadden verstrekkende gevolgen voor de verbruikscoöperaties in ons land.

Vóór de Tweede Wereldoorlog waren de verbruikscoöperaties in combinatie met hun centrale organisatie het meest ontwikkelde levensmiddelenbedrijf met een eigen productie-apparaat, eigen distributie, eigen merken ('Haka') en zeer veel kleine toonbankwinkels in het gehele land. In 1947 deed de zelfbedieningszaak zijn intrede in de levensmiddelenbranche en ongeveer tien jaar later werd dit winkeltype opgevolgd door de supermarkt met een nog groter verkoopoppervlak, die de sluiting van kleinere winkels onvermijdelijk maakte en bovendien zeer grote investeringen vergde. In vergelijking met een jong en expansief bedrijf waren de verbruikscoöperaties in een onvoordelige positie: de sluiting van kleinere winkels

verliep te traag, waardoor de omzetontwikkeling bij de coöperaties achter ging lopen bij die van het grootfiliaalbedrijf. Het gestegen loon- en prijspeil maakte mechanisatie en grootschalige produktie in de bakkerijbranche nodig. De broodbezorging werd, mede door de invoering van de vijfdaagse werkweek, onrendabel. Door de gestegen loonkosten konden de eerder genoemde toonbankwinkels niet meer rendabel worden geëxploiteerd en moest de bezorging worden gestaakt. De hoge kosten, verbonden aan de bouw van nieuwe supermarkten, vereisten enorme investeringen, waardoor streekcoöperaties geld moesten lenen bij hun centrale organisatie.

De toenemende overheidsbemoeienis maakte het overbodig te blijven strijden voor 'onvervalste waar van het volle gewicht'. Horizontale prijsbinding maakte het streven naar 'gangbare kleinhandelsprijzen' gedeeltelijk overbodig. Bovendien benaderde het prijspeil van het grootfiliaalbedrijf dat van de Co-op in zo'n sterke mate dat een aantal leden zich liet ringeloren door reclames uit die hoek. Erger was de invloed van merkreclame voor de Co-op. De invloed die hiervan uitging bracht niet alleen met zich mee dat er in de winkels naast de produkten van eigen merk nu Kwatta-repen en koffie van Douwe Egberts voorradig moesten zijn, maar leidde uiteindelijk tot de ondergang van de gehele eigen produktie. De leden bleken op den duur niet meer in de eigen produkten geïnteresseerd.

Doordat de verbruikcoöperaties onder financiële druk kwamen te staan, werd het steeds moeilijker dividend uit te keren aan leden. De problemen in de levensmiddelen- en bakkerijbranche maakten een oplossing op grotere schaal noodzakelijk, zodat in 1955 een zogenaamde structuurcommissie werd ingesteld, die de vorming van grote gewestelijke eenheden aanbeval. Vanaf 1958 werden er streekcoöperaties opgericht en die vormden (zoals eerder de Nederlandse Volks Beweging en Eenheids Vakcentrale) een doorbreking van het zuilensysteem, omdat coöperaties met verschillende levensbe-

schouwingen werden samengevoegd. Deze streekcoöperaties hadden een grote mate van zelfstandigheid ten aanzien van de bedrijfsvoering. Het bestuur van 'Co-op Centrum', een van de streekcoöperaties, moest bij voorbeeld in overleg met de directie een besluit nemen over de uitkering van het dividend, waarbij de angst voor het verlies van klanten de doorslag gaf: 'De directie moest het voorbereidend werk doen ten aanzien van de hoogte van het dividend. Dan kwam dat in eerste instantie in het bestuur ter tafel en dan in de ledenraadsvergadering. Daar werden de voors en tegens van het dividend zeer behoorlijk besproken. Ik was al enige jaren voorstander van het ophouden dividend te betalen, want we gingen naar de bliksem. Als we een bakkerij hadden waar we vijfhonderd duizend gulden op verloren, dan moesten we, wanneer die bakkerij verkocht werd, ook niet nog dividend uitbetalen. Maar de meerderheid van het bestuur wilde daar niet aan. En de ledenraad werd dan overtuigd door die meerderheid van het bestuur van een naar mijn gevoel verkeerd standpunt. De meerderheid van het bestuur en de directie waren voor het dividend. De directie vreesde een enorm verlies van verbruikers.'⁸²

Hoewel de coöperatie voornamelijk zaken dreef met huisvrouwen, mochten zij alleen lid worden van de coöperatie als ze de toestemming van hun man hadden. Als regel werden de mannen lid van verbruikscoöperaties. Na 1945 werden geleidelijk gezinnen als lid ingeschreven. Ook na de vorming van streekcoöperaties bleven vrouwen achter de bestuurstafel vrijwel afwezig. Dat gold ook voor 'Co-op Centrum': 'Ze vertrouwden vrouwen toen nog niet in het bestuur. Daar waren we te stom voor. Moet je eens opletten: mannen mogen rustig zo dom zijn als de poten van de tafel in het bestuur, want daar vallen ze helemaal niet op. Maar die ene vrouw, die ik vaak was bij een groepje, daar werd op gelet tot en met. Hoewel ik een middelmatige intelligentie had, en dus ongetwijfeld hen allemaal in m'n zak had.'⁸³

Het bestuur had na de vorming van streekcoöperaties niet

veel invloed meer. Tegen het einde van de jaren vijftig waren bestuursleden, mensen die grotendeels voortkwamen uit de arbeidersbeweging en geen speciale deskundigheid bezaten op het gebied van de detailhandel en bakkerijwereld, geconfronteerd met de eerder geschetste problemen, die het bijzonder moeilijk maakten de bedrijven op correcte wijze te leiden. Na de vorming van streekcoöperaties werden bedrijfsleiders en directeuren aangetrokken, waardoor de werkzaamheid van het bestuur en de directe invloed op bedrijfsaangelegenheden tot het verleden gingen behoren. In feite liepen de bestuursleden van bij voorbeeld 'Co-op Samenwerking' te Deventer bijzonder volgzzaam aan de hand van hun directeur: 'Ik heb het mee-gemaakt, dat een vleeswarenfabriek te Zutphen werd gekocht, die de toch al niet best florerende coöperatie zowat helemaal de das zou om doen en dat er een behoorlijke investering werd gepleegd, het bestuur dat goedkeurde aan de hand van wat notities die de directeur in z'n blocnote had staan en die hij zo in de vergadering voorlas. Blind vertrouwen, blind vertrouwen, zo functioneerde dat.'⁸⁴

De bedrijfsleiding en directie hadden een grote mate van handelingsvrijheid, waar niet altijd correct gebruik van werd gemaakt. Doordat zij meer geïnteresseerd waren in bedrijfsaangelegenheden dan in het verenigingsleven werd het laatste aan het eerste ondergeschikt gemaakt. Dat werkte vervreemdend op individuele leden, die toch moeilijk konden wennen aan de nieuwe streekcoöperatie, waar bij voorbeeld een coöperatie als 'Eigen Hulp' in Lochem een onderdeel van was gaan vormen: 'Toen die binding kwam met Deventer, toen is het er hier niet beter op geworden. Toen werd alles bepaald in Deventer, terwijl er hier nog contacten waren, maar dat was toch anders. Als het in de plaats zelf bestuurd wordt, is dat eigenlijk het beste. Wanneer het te groot wordt is het net of het uit elkaar valt. Toen werd het bestuur dus anders en ging de aardigheid om naar de coöperatie te gaan ook weg hoor.'⁸⁵

De vorming van streekcoöperaties ging gepaard met een ingrijpende wijziging van het verenigingsleven. Voordien organiseerde iedere coöperatie uitstapjes, Sinterklaasavonden, propaganda- en feestavonden voor belangstellenden en leden, die ook op de jaarvergadering welkom waren. Na 1960 werd alles centraal geregeld vanuit het hoofdkantoor van de streekcoöperatie, waardoor de band met de leden verloren ging. Ook de verdwijning van de buurtwinkels en bezorging werkte vervreemdend.

De tijd dat de coöperatie als een deel van de arbeidersbeweging werd beschouwd en zich met de beweging vereenzelvigde, was definitief ten einde. Omstreeks 1960 presenteerden streekcoöperaties zich in de eerste supermarkten op een even anonieme wijze aan het publiek als het grootfiliaalbedrijf. Pogingen om de Co-op voor de consument nieuwe inhoud te geven door zich te presenteren als een consumentenorganisatie, mislukten door een gebrek aan medewerking vanuit de centrale organisatie.

Bovendien was de Co-op na de komst van weilandwinkels en discountzaken niet meer het goedkoopste levensmiddelenbedrijf, waardoor het bij voorbeeld voor een bestuurslid in Lochem erg moeilijk werd jonge mensen voor de Co-op te interesseren: 'De coöperatie stond bekend om z'n goeie kwaliteit. En dat gaven een heleboel van mijn goede kennissen, die ik dan probeerde te bewerken om bij de coöperatie te kopen, wel toe. Maar, zeiden ze, het is me te duur, en ik heb een hoop andere dingen ook nodig. En ik vind dat goed genoeg, wat ik nu koop bij Jantje, Pietje, Klaasje.'⁸⁶

De Co-op werd een bedrijf als alle andere omdat het de consument op even anonieme wijze benaderde als het grootfiliaalbedrijf, omdat het niet-economische doeleinden had laten varen. Bovendien hadden de principes van Rochdale, bij voorbeeld het democratische principe, aan betekenis ingeboet. Als gewoon bedrijf, hoe efficiënt het ook werkte, wist de Co-op het tij niet te keren. Het marktaandeel van de co-

operaties bedroeg in 1933 voor de kruideniersbranche acht procent en voor de bakkerijbranche tien procent. In 1965 was het aandeel in de kruideniersbranche teruggelopen tot zeven procent en dat van de bakkerijbranche ongeveer gelijk gebleven, namelijk 9,8 procent.

De Uitverco-op

De financiële resultaten van de streekcoöperaties waren in het algemeen teleurstellend. Om aan de verliezen een halt toe te roepen en de concurrentiepositie ten opzichte van het groot-filiaalbedrijf te verbeteren bepleitte een nieuwe structuur-commissie, onder leiding van P. A. J. M. Steenkamp, in 1968 de vorming van een nationale coöperatie. Het verzet tegen deze plannen had een bestuurscrisis bij de centrale organisatie tot gevolg. Toch besloten acht streekcoöperaties een jaar later hun bestuur en directie, activa en passiva over te dragen aan 'Co-op Nederland'. Deze zogenaamde A-deelgenoten werden verdeeld in de districten Oost, West en Midden. 'Co-op Nederland' behoorde tot district Midden. De overige deelgenoten, voor wie de centrale organisatie 'Co-op Nederland' bleef, werden voortaan aangeduid als B-deelgenoten en bleven geheel zelfstandig.

In december 1971 verklaarden de A-deelgenoten zich akkoord met het samengaan van de centrale organisatie en deze deelgenoten in 'Co-op U. A.' met zo'n 150.000 leden. Het verenigingsleven werd opnieuw gewijzigd door de oprichting van zogenaamde kernen van leden, geconcentreerd rond winkels. Medio 1972 had een vermenging van functies tussen de groot-handels- en detailhandelsfunctie het noodzakelijk gemaakt dat de deelgenoten rechtstreeks mede-bestuursverantwoordelijkheid droegen, zodat de organisatie opnieuw werd gewijzigd. Voor de financiering waren de deelgenoten aangewezen op hun centrale organisatie, die op haar beurt leningen afsloot bij particuliere banken en bij de bank van de coöperatieve

beweging, de Internationale Genossenschaftsbank te Basel (Ingeba). Ingeba eiste de aanstelling van een vertrouwensman in de centrale organisatie. Deze 'Überwachungskommissar' werd Mazzola, directeur van de Hollandse Koopmansbank.

Door een afnemend vertrouwen in het bestuur van de centrale organisatie ontstond een onhoudbare situatie. Eind 1972 brak een bestuurscrisis uit en werd Mazzola gedelegeerd commissaris. Bovendien nam de druk van de Amrobank, die in 1971 een lening van negen miljoen gulden had verstrekt, toe. De bank drong aan op de verkoop van de meelfabriek in Rotterdam, die in 1971 nog een winst had opgeleverd van liefst drieëneuhalf miljoen gulden.

Op aandrang van de vakbonden werd eind 1972 onderzocht wat de mogelijkheden van de Co-op waren bij een zelfstandig voortbestaan en bij een eventuele verkoop. Het zoeken naar gegadigden voor het geval er tot verkoop zou worden besloten werd aanzienlijk vergemakkelijkt doordat Mazzola tevens commissaris bij Koninklijke Scholten Honig (KSH) was, waarvan de directeur Hoefnagels commissaris bij de Edah was. Door deze 'personele unie' heeft zich vermoedelijk veel van de verkooptransactie buiten de waarneming van belanghebbenden voltrokken. Op 20 maart 1973 deelde Mazzola tijdens een persconferentie mee dat de situatie bij de Co-op hopeloos was. Deze mededeling, die naar later bleek pertinent onjuist was, kwam als een donderslag bij heldere hemel. Het directe gevolg was dat het bedrijf een slechte naam kreeg, wat tot problemen leidde met bij voorbeeld de leveranciers. Het afsluiten van een nieuwe geldlening bij Ingeba, om daarmee de lening aan de onverdraagzame Amrobank af te lossen, was moeilijk omdat Mazzola aan Ingeba niet de juiste gegevens had verstrekt bij het afsluiten van de vorige lening.

In maart 1973 werd een commissie van goede diensten in het leven geroepen, waarin Mazzola en een aantal bestuurders uit de coöperatieve beweging zaten. De vraagprijs was tweehonderdvijf miljoen gulden en de verkoop diende spoedig

plaats te vinden. Half april was de koop met KSH en Edah gesloten, maar over het bedrag waarvoor het Co-op-imperium van eigenaar is veranderd is weinig bekend. De overdracht van het transportapparaat van de groothandel, het Cosa-restaurant in Hengelo, het hotelbedrijf te Nes, de optiekwinkels, de meelfabrieken, de Juweelbakkerijen, de produktiebedrijven en Euroco-op-biscuitfabriek aan het KSH-concern, en de woningtextielwinkels, supermarkten en kleinere winkels aan Edah en Gegro, heeft voor voormalige Co-op-leden en bestuurders een bittere teleurstelling betekend. Mazzola ging terug naar het bankwezen, waarin hij vanaf 1949 werkzaam was en alle mensen van de Co-op die op een of andere manier actief waren geweest kregen een brief, waarin ze werden bedankt voor het werk dat ze voor de Co-op hadden verricht.

De vakbonden toonden zich uiterst tevreden over de gang van zaken, omdat er geen noemenswaardige schade werd toegebracht aan de werkgelegenheid. Vier jaar eerder had het NVV dezelfde inschikkelijkheid getoond bij de verkoop van *Het Vrije Volk*. De rode familie, zo lang met zorg bijeengehouden, viel na de Tweede Wereldoorlog uiteen, mede door de onverschilligheid van de partij en de vakbeweging.⁸⁷ Over bleven 'Co-op Gelderland' te Arnhem, 'Co-op Nieuwe Waterweg' te Schiedam, 'Co-op Zaanstreek Kennemerland' te Zaandam, 'Co-op Haarlem' te Haarlem, 'Co-op Noord-Limburg' te Roermond en 'Co-op Zuid-Limburg' te Heerlen, de vroegere B-deelgenoten.

3. Conclusie

Allereerst zullen we proberen in deze conclusie een antwoord te geven op de vraag naar het nut en het doel van verbruikscoöperaties. Daarna bespreken we de relatie tussen verbruikscoöperaties en de sociaal-democratie en vakbeweging. Ten slotte wordt ingegaan op enkele achtergronden bij de verdwijning van de Co-op in grote delen van ons land.

Als we spreken van het nut van verbruikskoöperaties, dan bedoelen we daarmee de materiële voordelen die het lidmaatschap van een verbruikskoöperatie bood. Ze betekenden een besparing op de kosten van levensonderhoud. Bovendien maakten de dividenduitkeringen het de arbeiders mogelijk een beetje te sparen. Met de grotere regelmaat van werk en inkomen kwam het lidmaatschap van een verbruikskoöperatie binnen het bereik van steeds grotere groepen arbeiders. Deze vorm van coöperatie bleek voor de arbeidersklasse zo aantrekkelijk, dat rond 1900 in de meeste landen de arbeiderscoöperaties de burgerlijke coöperaties geheel en al hadden overvleugeld.

Maar de aantrekkingskracht van deze coöperaties ging verder. De winkels en bakkerijen van de coöperaties waren middel, geen doel. Het doel was uiteindelijk het tot stand brengen van een nieuw systeem van goederenvoortbrenging en -verdeling. Geleidelijk kreeg de weg naar dit coöperatieve ideaal een vastere vorm, werd het ideaal zelf ook degelijker onderbouwd. De pioniers van Rochdale legden in 1844 het fundament voor een verdere uitbouw van een vorm van coöperatie waaraan door de 'vaders van de coöperatie', Owen en Fourier, zeker niet in de eerste plaats was gedacht. Dit kan men zien als een eerste fase in de strijd tussen voor- en tegenstanders van de produktiecoöperaties, die tot aan het eind van de negentiende eeuw het coöperatieve toneel leek te beheersen.

Intussen was de kracht van de verbruikskoöperatie duidelijk geworden door de geweldige verbreiding van de volgens het Rochdale-model opgezette winkelverenigingen. Al snel kwam het, eerst in Engeland, maar later ook op het continent, tot de oprichting van een eigen groothandel. Op deze manier bleken de coöperaties in staat van hun leveranciers gunstiger condities af te dwingen. Tevens waren door tal van plaatselijke coöperaties toen al eigen bedrijven gesticht, vooral bakkerijen. Maar door de voortgaande groei werden de vermogens van de coöperaties steeds groter. Aanvankelijk werden deze gelden

gestoken in produktiecoöperaties. Maar al te vaak bleek dit een slechte belegging te zijn. Daarom werd gezocht naar betere en veiliger beleggingsmogelijkheden. Deze werden uiteindelijk gevonden in de bedrijven die door de centrale inkooporganisatie van de verbruikscoöperaties zelf werden opgezet en beheerd.

De snelle uitbreiding van deze 'eigen produktie' werd echter niet louter bedrijfsmatig, maar ook ideologisch verdedigd. Niet het producentenbelang maar het consumentenbelang diende voorop te staan. Als de verbruikers distributie én produktie in eigen hand zouden nemen, kon de produktie op de behoeften worden afgestemd, waardoor het eerste fundament zou zijn gelegd voor een 'co-operative commonwealth'. Men rechtvaardigde de keuze voor eigen produktie, die een afwijzing van de produktiecoöperatie insloot, later tevens door de stelling dat alleen op deze manier een tegenwicht kon worden geboden tegen de steeds verder oprukkende 'monopolies'. De verbruikscoöperatie beschouwde zichzelf lange tijd als een verdedigster van het consumentenbelang en juist daardoor als wegbereidster voor een nieuwe, niet kapitalistische orde.

De vraag naar de relatie tussen verbruikscoöperatie en de sociaal-democratie laat zich het beste in dit verband beoordelen. Toen omstreeks 1900 de verbruikscoöperatie met name in Engeland en Duitsland tot een massabeweging was uitgegroeid en tot een economische macht van enige betekenis was geworden, brak het moment aan waarop de sociaal-democratie zich voor de verbruikscoöperatie ging interesseren. De meer dan een miljoen leden van de Duitse arbeiderscoöperaties betekenden een macht die voor de partij niet verloren mocht gaan. Ook in ons land leidde deze overweging bij de SDAP in 1897 tot een positieve opstelling ten opzichte van verbruikscoöperaties.

De Belgische en Engelse zusterpartijen hadden toen al aangetoond dat er een vruchtbare samenwerking tussen de arbeidersbeweging en verbruikscoöperaties mogelijk was. De

erkenning van deze coöperaties als 'derde arm van de arbeidersbeweging' betekende niet het begin van nauwe contacten tussen coöperaties en vakbeweging, want die bestonden al veel langer, maar wel de integratie van de verbruikskoöperatie in de arbeidersbeweging. Lange tijd zou het grootste deel van de coöperatieve beweging onderdeel blijven uitmaken van de 'rode familie'. Het is de vraag of deze ommekeer moet worden toegeschreven aan de invloed van het revisionisme. Weliswaar was er invloed van de Fabians in Engeland en Nederland te bespeuren en heeft ook Bernstein zich zeer positief uitgelaten over de verbruikskoöperaties, maar toch leek de opstelling van de Duitse sociaal-democratie eerder ingegeven door opportunistische overwegingen. Men zou zelfs, met name voor wat de Belgische arbeidersbeweging betrof, de stelling kunnen verdedigen dat de verbruikskoöperatie het reformisme versterkte.

Ook in Nederland zien we hoe er een nauwe samenwerking tot stand kwam tussen de arbeidersbeweging en het grootste deel van de verbruikskoöperaties. De arbeiderscoöperaties, neutrale én 'socialistische', gingen deel uitmaken van de 'rode familie'. Hun leden deelden bijna steeds de idealen van partij en vakbeweging en waren er daarom ook meestal bij aangesloten. De geschiedenis van de verbruikskoöperatie vormt daarom een onderdeel van de geschiedenis van de moderne arbeidersbeweging.

Na 1945 werd de samenwerking tussen vakbeweging en verbruikskoöperaties minder vanzelfsprekend. In het bestuur van plaatselijke coöperaties trof men nog steeds vakbondsbestuurders en andere leden van de 'rode familie' aan, maar de tijd dat de vakbeweging zich inzette voor het winnen van leden voor de coöperatie ging tot het verleden behoren. De vorming van streekcoöperaties, waarbij coöperaties met verschillende levensbeschouwingen samen gingen, maakte het omstreeks 1960 moeilijker het contact tot een van de drie vakcentrales te beperken, wat de verwijdering mogelijk verder heeft gestimuleerd.

Ten slotte moet de vraag beantwoord worden waardoor de verdwijning van de eigen produktiebedrijven en verbruikscöoperaties in veel plaatsen van ons land wel, en in het buitenland niet heeft plaatsgevonden. Ook in andere landen werd de verhouding tot de vakbeweging en de coöperatie meer afstandelijk, maar in ons land was de vakbeweging wel heel sterk uit op het doorsnijden van de banden met organisaties die niet op haar terrein lagen. Dit versterkte het eerder al op gang gekomen uiteenvallen van de 'rode familie'. Het werd steeds minder vanzelfsprekend voor de leden ervan hun inkopen te doen bij de coöperatie.

Door de verdeeldheid van de coöperatieve beweging als gevolg van de verzuiling, kwam in vergelijking met Engeland en Duitsland de eigen produktie traag op gang. Daardoor werd de groei van coöperaties, zoals onder meer blijkt uit het stagnerende marktaandeel, onvoldoende gestimuleerd en vond er te weinig kapitaalvorming plaats. Die achterstand bleek na de oorlog niet meer in te halen. Nadat de scheiding van geesten werd opgeheven door de vorming van een centrale organisatie in 1947, was men niet meer in staat en misschien ook niet langer bereid tot het uitbreiden van de eigen produktie. De rooms-rode samenwerking die na 1947 binnen de centrale organisatie te Rotterdam ontstond, heeft naar onze mening, analoog aan ontwikkelingen in de landelijke politiek, het uitstellen van de verwezenlijking van verder strekkende maatschappelijke idealen tot gevolg gehad. Binnen de coöperatieve beweging was het toen althans nog maar een kleine stap naar het opgeven van de idealen zelf.

Belangrijker nog waren de veranderingen in de detailhandel, die zich na 1945 in een steeds sneller tempo voltrokken. Het begon met de vestiging van zelfbedieningszaken door het particuliere bedrijfsleven. Ook in tegenstelling tot buitenlandse zusterorganisaties waren de Nederlandse verbruikscöoperaties op dit punt relatief traag. Het duurde te lang voordat de arbeidsintensieve bedieningswinkels van verbruikscöoperaties

werden gesloten om plaats te maken voor zelfbedieningszaken, die tegen lagere kosten konden worden geëxploiteerd. Ook in het buitenland had men te kampen met de felle concurrentie van het groot filiaalbedrijf, die met de komst van de eerste supermarkten en later de discount- en cash-and-carry-bedrijven nog verder werd versterkt. Tot op zekere hoogte kan men deze concurrentie zien als een gevolg van het zakelijk succes dat de verbruikscoöperatie lange tijd als geïntegreerd distributiebedrijf heeft gekend.

In ons land hebben bedrijven als De Gruyter en Albert Heijn bij de organisatie van hun bedrijven het model van de verbruikscoöperatie nagevolgd. Dit gold zowel voor de structuur van de bedrijven, een centrale directie met een centrale inkoop en eigen productiebedrijven, als voor het commerciële beleid. Met leuzen als '10% en betere waar' is De Gruyter bij voorbeeld lange tijd heel direct de strijd met de coöperatie aangegaan. Het particuliere bedrijf probeerde op die manier de coöperatie met haar eigen wapenen en op haar eigen terrein te verslaan. Maar het waren uiteindelijk niet alleen de spaar- en zegelverlokkingen die steeds meer klanten ook uit de arbeidersklasse naar de winkels van het filiaalbedrijf lokten. Het ruimere assortiment dat daar gevoerd werd, bleek eveneens in een tijd van toenemende koopkracht en meer en meer verdwijnende verschillen in koopgedrag tussen de sociale klassen, voor velen aantrekkelijk.

In deze, voor de coöperaties vijandige omgeving bleken de vroegere verwachtingen over de uitbouw van de coöperatieve distributie en productie totdat een coöperatieve maatschappij was bereikt, weinig realistisch. Terwijl de afnametrouw van een toegewijde groep coöperatoren plaats maakte voor de consument, die, al of niet op grond van door reclame gewekte schijnbehoeften, een op de smaak van de dag of de grilligheid van de mode afgestemd assortiment wenste, liet de centrale leiding in Rotterdam buiten-economische doeleinden varen. Volgens haar was de opvoedende taak die de coöperaties zich

lange tijd gesteld hadden, uit de tijd. Het opgeven daarvan kon gemakkelijk worden voorgesteld als een aanpassing van de coöperatie aan de eisen van de tijd en de felle concurrentie. Dit betekende echter wel dat de coöperatie werd tot een bedrijf als alle andere. De coöperatie richtte zich niet meer op de klant als lid van een vereniging die hogere doeleinden nastreefde, maar tot een anoniem koperspubliek, dat door lage prijzen, goede dienstverlening en een breed assortiment naar de Co-op-winkels moest worden gelokt.

Doordat in toenemende mate de nadruk kwam te liggen op de bedrijfsmatige kant, werd het onmogelijk de Co-op, zoals dat de Franse zusterorganisatie wel lukte, tot een slagvaardige consumentenorganisatie te ontwikkelen. Dit had tot gevolg dat de consumenten zich aansloten bij organisaties als de Nederlandse Consumentenbond, die een voor West-Europa opzienbarend groot ledental bereikte, maar vervreemd raakte van het enige gedemocratiseerde levensmiddelenbedrijf dat ons land rijk was.

Noten

1—Zie in deze bijdrage blz. 65.

2—Zie voor een verantwoording van de keuze van de respondenten Sj. Wieling, 'Dienen en Verdienen', doct. scriptie (Amsterdam 1983), blz. 32, 33.

3—In de literatuur op het gebied van de sociale geschiedenis is eigenlijk alleen de aanvang van de coöperatieve beweging enigszins belicht. Hierover raadplege men bij voorbeeld: B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894, Amsterdam 1976); Brugmans, I. J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870* (Utrecht-Antwerpen 1973), m. n. blz. 280-284; Brugmans, I. J., *Paardenkracht en Mensenmacht* (Den Haag 1961), m. n. blz. 377-378.

4—Becker, F. en J. Frieswijk, *Bedrijven in Eigen Beheer, Kolonies en produktieve associaties in Nederland tussen 1901 en 1958* (Nijmegen 1976), blz. 94.

5—Hobsbawm, *The Age of Revolution; Europe 1789-1848* (London 1975), blz. 261.

6—Van die 28 waren er overigens niet meer dan 10 echt wevers. Wel waren bijna alle 28 zelfstandige handwerkslieden: Bonner, A., *British Co-operation. The History, Principles and Organisation of the British Co-operative Movement* (Manchester 1970, rev. ed.), blz. 45. Een goed voorbeeld van het latere enthousiasme over de pioniers is het werk van Faust, H., *Geschichte der Genossenschaftsbewegung. Ursprung und Aufbruch der Genossenschaftsbewegung in England, Frankreich, und Deutschland so wie ihre weitere Entwicklung im deutschen Sprachraum*, 3. Auflage, Frankfurt am Main (1977), in het bijzonder blz. 103-115.

7—Bonner, a. w., blz. 46. Faust, a. w., blz. 105.

8—Citaat uit *Peoples Journal* van 1837, aangehaald door Faust, a. w., blz. 104.

9—Lambert, P., *La doctrine coopérative* (Bruxelles-Paris 1959²), blz. 15.

10—Faust, a. w., blz. 108.

11—Cole, G.D.H., *A History of Socialist Thought*, vol. 1 (London and Basingstoke 1971), blz. 291. Vgl. Hobsbawm, E. J., *The Age of Capital, 1848-1875* (New York 1979), blz. 247.

12—Bonner, a. w., blz. 309-310.

13—Bonner, a. w., blz. 48-49.

14—Zoals door de Luikse 'Coöperatie-professor', Paul Lambert. Lambert, a. w., blz. 48.

15—Faust, a. w., blz. 111.

16—Bernstein, E., *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie* (Amsterdam 1981), blz. 169. De oorspronkelijke uitgave is van 1899.

17—Faucher, H., *Umriss einer genossenschaftlichen Ideengeschichte*, 1. Teil (Basel 1923), blz. 40.

18—Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth 1968, rev. ed.), blz. 869.

19—Faust, a. w., blz. 110.

- 20—De eerste directeur hiervan, J. T. W. Mitchell (1828-1895) kwam uit Rochdale. Bonner, a. w., blz. 115.
- 21—Bonner, a. w., blz. 108.
- 22—Zo verwoordde de grote voorman van de Nederlandse coöperatieve beweging vóór 1945 deze stellingname. Boer, K. de, *De coöperatieve gedachte en het Rochdale beginsel in verband met de praktische toepassing* (Rotterdam 1936), blz. 9.
- 23—Hobsbawm, E. J., *Industry and Empire* (Harmondsworth, etc. 1975), blz. 126.
- 24—Cole, a. w., vol. 11, blz. 381 en blz. 8 en 9.
- 25—Voluit: Allgemeines Verband der auf Selbsthilfe beruhende deutsche Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften.
- 26—Schulze-Delitzsch, *Capitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus* (Leipzig 1863), blz. 131.
- 27—Deter, W., *Deutscher Konsumgenossenschaften. Vom Arbeiterkonsumverein zur Verbrauchervertretung* (Karlsruhe 1967), blz. 65 en 66.
- 28—Deter, a. w., blz. 68.
- 29—Cole, a. w., vol. 1, blz. 1.
- 30—Bernstein, a. w., blz. 156.
- 31—Marx, K., *Inauguraladresse der Internationalen Arbeiter-Assoziationen* (1864), M. E. W. (Berlin 1962), Bd. 16, blz. 11 v., *Instruktionen* (1867), ibidem, blz. 196, *Das Kapital*, Bd. 111 (Berlin 1956), blz. 422 en 481 v.
- 32—Cole, a. w., vol. 11, blz. 108-109 en 127.
- 33—Deter, a. w., blz. 71.
- 34—Göhre, P., *Die Konsumgenossenschaftsbewegung der deutschen Arbeiterklasse* (Dresden 1913), blz. 49-50.
- 35—Aangehaald in *Histoire économique et sociale de la France*, dirigée par Fernand Braudel et Ernest Labrousse, Tome 1v, Vol. 1 (Paris 1979), blz. 518.
- 36—Deter, a. w., blz. 84 en 85.
- 37—Göhre, a. w., blz. 50.
- 38—Deter, a. w., blz. 86-87; Göhre, a. w., blz. 52.
- 39—Borrie, G. W. B., *F. M. Wibaut, Mens en Magistraat*. Ont-

staan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek (Amsterdam/Assen 1968), blz. 45; Cole, a.w., Vol.111, part 1, blz. 78-80.

40—*Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?* Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België. Deel 1 1830-1966, Kritak dossier (Leuven 1977), blz. 47.

41—Ibidem, blz. 48.

42—Deter, a.w., blz. 6 en blz. 95. De volledige naam luidde: 'Zentralverband deutscher Konsumvereine'.

43—Bonner, a.w., blz. 107. Vgl. Bernstein, a.w., blz. 165 en Boer, K. de, *De beteekenis van de coöperatieve productiebeprijven* (Rotterdam 1928), blz. 6 en 7.

44—Becker en Frieswijk, a.w., blz. 303-307.

45—Aldus de christen-socialist Ludlow op het coöperatief congres van 1873. Bonner, a.w., blz. 134.

46—De Engelse beweging handhaafde het winstdelingsbeginsel van 1874-1886, de Schotse zusterorganisatie nog tot 1914. Bonner, a.w., blz. 114.

47—Bonner, a.w., blz. 113-115.

48—Bernstein, a.w., blz. 180.

49—Geciteerd bij Bonner, a.w., blz. 136.

50—Borrie, a.w., blz. 19 en 44. Het rapport van deze commissie, grotendeels van de hand van Wibaut, verscheen in 1900 als brochure onder de titel *De verbruikskoöperatie en de SDAP*. Later volgden nog meer — bijgewerkte — drukken.

51—Bernstein, a.w., blz. 157; zie ook: Cole, a.w., vol.111, part 1, blz. 287-288.

52—Ibidem, blz. 158 en 159.

53—Ibidem, blz. 162.

54—Ibidem, blz. 167.

55—Deter, a.w., blz. 88.

56—Bonner, a.w., blz. 129. Het 'Co-operative Women Guild' speelde een doorslaggevende rol bij het in 1907 genomen besluit tot invoering van een minimumloon.

57—Bonner, a.w., blz. 130-133. De 'Co-operative Party' had nog in 1970 17 eigen parlementsleden.

58—Hun belangrijkste werken zijn: Gide, Ch., *La coopération* (1910), *Les sociétés coopératives de consommation* (1917; in 1924 — vrij — vertaald door G.J.D.C. Goedhart, *De coöperatieve verbruiksvereniging*), *L'École de Nîmes* (1926); Poisson, E., *La République coopérative* (1920), *Socialisme et coopération* (1922); Örne, A., *Co-operative View on Society* (1918), *Co-operatism* (1921), *Co-operative Ideals and Problems* (1924).

59—Boer, K. de, *De beteekenis van de coöperatieve productiebedrijven* (Rotterdam 1928), blz. 14-15.

60—Matthias, P., *The First Industrial Nation. An economic History of Britain 1700-1914* (London 1969), blz. 393; voor Nederland: Boer, K. de, *De beteekenis* (1928), blz. 15 en 16.

61—Abeelen, E. L. J. van den, *Geschiedenis van de Verbruikscoöperaties in Nederland tussen de jaren 1860 en 1880* (Amsterdam 1947), blz. 55.

62—Bymholt, B., *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894), (Amsterdam 1976), blz. 94.

63—Bymholt, B., 1976, blz. 242.

64—Idem, blz. 236.

65—Idem, blz. 265. Patrimonium noem ik in dit verband omdat deze protestants-christelijke werkliedenvereniging aan het eind van de vorige eeuw een opmerkelijke groei doormaakte in vergelijking met het ANWV. Het ANWV had in 1872 3400 leden; in 1883 3500 en in 1890 2800 leden; Patrimonium had in 1883 2879 leden en in 1890 7554. (Bymholt, B., 1976, blz. 315-317, 321, 612, 615.)

66—Samenstelling ledenbestand 'Kinderdijk':

<i>Sociale laag toegetreden in</i>	<i>1877-'82</i>	<i>1883-'92</i>	<i>1893-'1902</i>
Notabelen, middenst., hoofd- arbeiders, ambtenaren, bazen	41	24	16
Geschoolde en ongeschoolde handarbeiders, zonder beroep	158	51	18
totaal	199	75	34

Van 1893 tot 1902 kwam zelfs bijna de helft van de nieuwe leden uit de bovenste groep. Daarna daalde het percentage door de sterke toename van geschoolde arbeiders. Uit: *Co-op Maandblad*, 20e jrg. 1965, no. 8, blz. 116-117.

67—Bymholt, B., 1976, blz. 523.

68—Idem, blz. 524 en 534 en *Co-op Maandblad* 20e jrg. 1965, no. 9, blz. 132-133. Zie hierna blz. 56.

69—*Co-op Maandblad* 20e jrg. 1965, no. 8, blz. 116-117.

70—Verslag 10e Boekjaar Algemene Arb. Coöperatie 'De Dageraad', blz. 68. Verslag 6e Boekjaar Algemene Arb. Coöperatie 'De Dageraad', blz. 21.

71—Verslag 7e Boekjaar Algemene Arb. Coöperatie 'De Dageraad', blz. 13. Verslag 10e Boekjaar Algemene Arb. Coöperatie 'De Dageraad', blz. 68. Verslag 9e Boekjaar Algemene Arb. Coöperatie 'De Dageraad', blz. 20.

72—A 8, 1, nrs. 628. Deze en de volgende citaten zijn het resultaat van een in 1983 afgerond leeronderzoek onder voormalige leden, bestuurders en personeelsleden van de Co-op. Het verslag van dit onderzoek, dat getiteld is 'Dienen en Verdienen', lag ten grondslag aan het tweede deel van onze bijdrage. Bij de bronvermelding bij de mondelinge citaten houden de letters A, D en L verband met de drie plaatsen waarin onderzoek is verricht, namelijk respectievelijk Amsterdam, Deventer en Lochem. De nummering van respondenten was noodzakelijk om de anonimiteit van enkele respondenten te garanderen en de overige cijfers verwijzen naar de plaats van de uitspraken op de banden, die zich bevinden in het coöperatief museum te Schiedam.

73—*Eendragt doet Cleine Saecken Bloeijen in Magt en Oock in Welstand Groeijen*, gedenkboek Coöperatieve Verbruiks- en Productievereeniging 'Ons Belang', Deventer 1922, blz. 59.

74—Bij een motie van deelgenote Haarlem 11 was op 23 september 1911 een toelichting gevoegd, waarin werd aangedrongen op het zelfstandig maken van de NCB. Daarin stond onder-

meer: 'De bondsraad is het ongetwijfeld niet onbekend, dat in de landen waar de coöperatie zich het krachtigst heeft ontwikkeld (Engeland, Duitsland), Bond en Handelskamer twee afzonderlijke van elkaar gescheiden lichamen, ieder met een eigen rechtspersoonlijkheid zijn.' (Boer, K. de, 1939, blz. 38.)

75—Op 1 januari 1938 telde de Centrale Bond 136 coöperatieve verenigingen met gezamenlijk 216.025 leden. (*Coöperatief Arsenal*, 1938, blz. 44.)

76—Boer, K. de, 1939, blz. 236-237.

77—In Rotterdam bevond zich toen een meelfabriek, een koffiebranderij, een theemêleerderij, een afdeling tabak en sigaren, een afdeling huishoudelijke artikelen, een brandstofafdeling, een assurantie-afdeling en een afdeling meubels. De kaasfabriek bevond zich in Gouda, in Hengelo was een confectionfabriek en een manufacturen-afdeling, een matrassenfabriek en een bijkantoor. In Roermond bevond zich eveneens een bijkantoor. Te Valkenswaard bevond zich een tabak- en sigarenfabriek. (Polak, H., 1942, omslag.)

78—Boer, K. de, 1939, blz. 236-237.

79—D 2, 1, nrs. 130.

80—L 7, III, nrs. 263-291.

81—Kaderblad Co-op 'Centrum', 2e jrg. 1964, no. 1, blz. 8.

82—A 17, II, nrs. 257.

83—A 9, I, nrs. 026-034.

84—D 15, II, nrs. 512.

85—L 4, II, nrs. 209-259.

86—L 9, II, nrs. 132-144.

87—Zie over de verdwijning van *Het Vrije Volk* als landelijke krant Mulder, G., c. s., *De val van de Rode Burcht*, Amsterdam 1980.

Profiel

Hendrik de Man en 'De psychologie van het socialisme'
Een samenvatting voor de jaren tachtig

'Tussen marxisten voel ik mij meestal een niet-marxist; maar tussen niet-marxisten heb ik precies het omgekeerde gevoel. Dat ligt natuurlijk aan het feit dat mijn houding tegenover het marxisme zelf duidelijk ambivalent is — zoals dat bij ketters (in tegenstelling tot tegenstanders) meestal het geval is. Ik heb het marxisme nooit als een "dwaalleer" beschouwd, maar ik zie het wèl als een theorie die grotendeels achterhaald is door de ontwikkeling die zij juist zelf heeft helpen veroorzaken...'¹

Wanneer Hendrik de Man dit in zijn *Herinneringen* neerschrijft, is het 1941 en ligt zijn 'theoretische periode' al een tijd achter hem. De grote boeken — *De psychologie van het socialisme* (1926), *Opbouwend socialisme* (1931) en *De socialistische idee* (1933) — zijn geschreven, zowel de kritiek als de lof van het marxisme zijn gezongen, en De Man heeft het loon van de ketter in ruime mate geïncasseerd.

Als zoon van een Antwerpse bourgeois is hij al vroeg in opstand gekomen tegen zijn ouderlijk gezin en zijn ouderlijke klasse, en heeft hij op zeventienjarige leeftijd het socialisme omhelsd. Dat is het begin van wat hij zelf heeft aangeduid als zijn 'marxistische roes', die meer dan vijftien jaar duurt: tot het begin van de Eerste Wereldoorlog, die voor zoveel radicale socialisten het uur der waarheid zal zijn. In 1905 vertrekt hij voor de eerste maal naar Duitsland, het beloofde land van het marxisme, richt daar onder anderen met Karl Liebknecht de Jeugdinternationale op, en werkt lange tijd mee aan de beroemde *Leipziger Volkszeitung*. De oorlog, die hij als Belgisch frontsoldaat beleeft, stort hem in een langdurige gewetenscri-

sis; hij weet haar eerst te overwinnen wanneer hij in staat is het marxisme 'van zich af te schrijven'. Inmiddels benoemd tot docent, later hoogleraar in Frankfurt, wordt hij wereldberoemd door de publikatie van *Zur Psychologie des Sozialismus*. In 1933 wordt hij door het nazibewind ontslagen en keert naar België en de Belgische Werklieden Partij terug. In die tijd bedenkt hij het Plan van de Arbeid, komt op de voorgrond in de BWP en in de nationale politiek, en maakt korte tijd deel uit van enkele regeringen. Zijn desillusie over de feitelijke mislukking van het Plan en het door hem aangetroffen politieke systeem is echter groot, en doet hem opschuiven in de richting van een *socialisme national* en het denkbeeld van de 'autoritaire democratie'. In mei 1940 blijft hij 'op zijn post' als voorzitter van de BWP en vertrouweling van de koning, en roept hij op tot aanvaarding van het voldongen feit der bezetting. Midden 1941 wordt hem een spreek- en publikatieverbod opgelegd, en vertrekt hij naar de Savoye. Bij het einde van de oorlog vlucht hij naar Zwitserland, waar hij zijn laatste jaren in ballingschap slijt; in België wordt hij bij verstek tot twintig jaar veroordeeld, op beschuldiging van 'de politiek en de voornemens van de vijand op kwaadaardige wijze te hebben gediend'. In 1953 komt hij, achtenzestig jaar oud, bij een auto-ongeluk om het leven.

Hoewel Hendrik de Man dus bijna even lang marxist als Marx-criticus is geweest, en altijd wantrouwig bleef jegens hen die niet 'door Marx waren heengegaan', leverde hem dat in de ogen van zijn intellectuele tegenstanders natuurlijk slechts een negatief krediet op. Vanaf de eerste kritieken op *Zur Psychologie des Sozialismus* in *Die Gesellschaft*, het theoretisch orgaan van de SPD, wordt hem verweten dat hij weinig van het marxisme begrijpt, dat hij terugvalt in de kleinburgerlijke ideologie van individualistische intellectuelen, en dat zijn herziening schade toebrengt aan de partij. Ook Karl Kautsky en Emile Vandervelde, de oude koningen van de SPD en de BWP, voegen zich in dit koor.² Gedurende een lezingentournee door

Nederland in de winter van 1927-'28 herhaalt Vandervelde zijn kritiek en beschuldigt De Man ervan een 'supersocialisme' voor intellectuelen voor te staan dat de band met de arbeidersklasse doorsnijdt.

Ook Bonger bespreekt het boek in 1927 in *De Socialistische Gids*, en hoewel hij meer afstand neemt van de orthodoxie en juist De Mans intellectuelen-socialisme met enthousiasme accepteert, legt hij toch de meeste nadruk op diens 'matelooze overdrijving' van de 'nietswaardigheid' van het marxisme. Bonger ziet het socialisme allereerst als *maatschappelijke* beweging, die minder een psychologie dan een sociologie van node heeft: 'En daarbij zal de Marxistische sociologie, natuurlijk kritisch bezien, gewijzigd als het nodig is, verrijkt door andere, nieuwere inzichten, maar in den kern juist, haar kompas zijn.'³

Enkele jaren later zal ook Léon Blum reageren op De Mans denkbeelden, daartoe geprest door het succes van het Franse 'neo-socialisme'; alweer vormt De Mans 'afscheid van het proletariaat' de voornaamste steen des aanstoots.⁴

Afgezien van de dissidentie van Bonger, die *De psychologie van het socialisme* toch wil begroeten als het belangrijkste boek in de socialistische literatuur sinds Bernstein, heerst er dus een aanmerkelijke consensus tussen de gekroonde hoofden van de marxistische orthodoxie. Het oordeel dat De Man weinig van het marxisme begreep, is sinds de jaren dertig nog vaak herhaald; en afgezien van het intermezzo waarin zijn ideeën grote invloed hebben gehad op de sociaal-democratische ideologie, is het ook nu weer de overheersende mening – de onverwachte renaissance van het marxisme sinds het midden van de jaren zestig heeft hier zijn werk gedaan. Het algemene stilzwijgen dat De Man vanwege zijn oorlogsverleden ten deel is gevallen, is een tweede belangrijke reden dat zijn naam in de marxisme-debatten van de jaren zeventig nauwelijks gevallen is: Althussers structuralistische interpretatie van Marx was bij voorbeeld veel meer gericht tegen Fromm, Schaff, de jonge Lukàcs en de filosofen van de Joegoslavische *Praxis*-

groep dan tegen Hendrik de Man, die toch de eigenlijke vader van het 'ethisch' en 'humanistisch' socialisme genoemd kan worden en na de ontdekking van de *Parijse Manuscripten* in 1932 een der grootste verdedigers wordt van de 'jonge' tegen de 'oude' Marx.⁵ Ongetwijfeld heeft de Althusser-mode er op haar beurt weer toe bijgedragen dat het krediet van De Mans humanistische Marx-visie nog verder is gedaald, zodat ook vandaag, nu het marxisme weer onder vuur is komen te liggen, weinigen geneigd zijn om nog terug te grijpen naar De Mans requisitoir uit 1926.

Deze samenzwering der omstandigheden kan echter niet duurzaam verhullen dat *De psychologie van het socialisme* een van de grote boeken van de eeuw is, en dat het deze wisselingen van het ideologisch en politiek fortuin met gemak heeft overleefd. Het is merkwaardig – en ook wel angstaanjagend – om te zien hoe actueel het na bijna zestig jaar nog is. Vrijwel alle argumenten en ideeën die een rol spelen in het huidige 'afscheid van het proletariaat', zijn al in dit boek te vinden, vaak op soevereine wijze geformuleerd. Zo groot is blijkbaar de 'sociale vergeetachtigheid' dat de huidige marxisme-kritiek schoorvoetend het ideologisch traject overdoet dat De Man in 1926 al had afgelegd – en dan nog met minder polemisch talent en sociologische verbeeldingskracht.

Hendrik de Man begreep het marxisme m. i. maar al te goed; men hoeft zich geenszins te vinden in zijn nieuwe ethische fundering van het socialistische motief om te zien dat zijn kritiek in elk geval scherp en doeltreffend is. Ook lijkt het me onjuist om te suggereren, zoals veel marxisten in navolging van onder anderen Bonger hebben gedaan, dat De Man een 'ge vulgariseerd', 'economistisch' of 'Kautskyans' marxisme in het vizier had, in plaats van het genuanceerde marxisme van Marx zelf. Dat is een strategie – ook vaak gehanteerd ten aanzien van de Marx-kritiek van Bernstein, en die van Max Weber – die de veroordeelde gedeeltelijk vrijpleit op grond van verzachtende tijdsomstandigheden; maar die toch uiteindelijk

beoogt om 'Marx zelf' buiten de klauwen der kritiek te houden. Net zo min als op Bernstein en Weber lijken deze verzachtende omstandigheden van toepassing op Hendrik de Man. Ofschoon hij zelf stelt dat niet Marx maar het marxisme doelwit is van zijn kritiek, is het duidelijk dat hij de bijl legt aan de wortels van Marx' intellectuele systeem.

Het is vanuit deze optiek dat ik de hoofdzaken van *De psychologie van het socialisme* hier wil samenvatten. Het is passend om Hendrik de Man eens aan het woord te laten; zeker waar er sinds de oorlog zo hardnekkig over hem is gezwegen. Dat is geen overbodige luxe, want zodra zijn ideeën onderwerp van gesprek zijn, dringen de politieke moedwil en het intellectuele misverstand zich al snel op. Daarom geloof ik dat het hierna volgend resumé deels voor zichzelf kan spreken; waarbij ik ten opzichte van de spaarzame bestaande overzichten andere accenten wil leggen. Deze betreffen vooral De Mans bemiddelingspoging tussen de Duitse en Franse sociologische (Weber en Durkheim) en socialistische (Bernstein, Jaurès, Sorel) tradities, en zijn vroege formulering van een 'nieuwe klasse'-theorie van de intellectuelen. Aan het slot van dit artikel wil ik dan de vraag opwerpen welke samenhang er bestaat tussen De Mans Marx-revisie en het 'edelfascisme' waarvoor hij vaak is aangeklaagd; door inquisiteurs die meestal niet inzien dat er tussen hun eigen socialistische geloof en de fascistische denkwereld allerlei erfelijke gelijkenissen bestaan.

Een psychoanalyse van het marxisme

In zijn *Herinneringen* geeft Hendrik de Man een korte opsomming van de problemen die aanleiding waren tot zijn herzieningspoging: het zijn de klassieke problemen van het socialistisch revisionisme. Allereerst kan men constateren dat een groot deel van Marx' profetieën niet is uitgekomen. In plaats van dat het proletariaat door de voortschrijdende industriali-

sering tot de omvangrijkste klasse in de samenleving is geworden, is het in zijn groei geremd en overschrijdt het niet een bepaalde numerieke grens, die beneden de helft ligt. Bezitsloosheid en verpaupering zijn – niet in de laatste plaats door toedoen van de socialistische beweging zelf – niet toegenomen. Terwijl Marx nog geloofde in de groeiende internationale eenwording van de belangen en doelstellingen van het proletariaat, heeft de geleidelijke verovering van de macht in de verschillende staten geleid tot een steeds grotere identificering met die nationale staten. Naarmate de socialistische partijen meer invloed en macht verwierven, werden de revolutionaire omverwerping van de bestaande orde, de stichting van de klaslenoze samenleving en de opheffing van de staat naar een steeds verdere toekomst verschoven en gingen de partijen zich steeds meer verbonden voelen met de bestaande instellingen. Het is deze ‘verschuiving van motieven’ die De Man brengt tot zijn onderzoek naar de oorsprong van de socialistische drijfveren.⁶

Zoals de titel van zijn boek al doet vermoeden wordt de ‘psychologische argeloosheid’ van het marxisme (ps, 39)⁷ eigenlijk gezien als zijn voornaamste zwakte: het kent zichzelf slecht, en kijkt daarom ook met een scheef oog naar de wereld. De kernoorzaak van de crisis van het marxisme, en vooral van de onhoudbare tegenstelling tussen de revolutionaire theorie en de dagelijkse reformistische praktijk van de beweging, is de afwezigheid van een deugdelijke motievenleer. Het is duidelijk dat het socialisme niet zomaar het produkt is van ‘het ontwaken van het proletariaat tot klassenbewustzijn’, maar dat er een veel grotere variëteit van socialistische motieven bestaat dan het marxisme zich wenst te realiseren; het economisch belangenmotief is te midden hiervan slechts één van de mogelijke drijfveren. Daarom is het marxisme eigenlijk niet in staat om te verklaren hoe het socialistisch motief ontstaat, noch bij de intellectuelen noch bij de proletarische massa.

Het socialisme als doctrine komt immers eerder voort uit sociaal-psychologische motieven dan uit klassebelangen. En zo zij een uitvloeisel van belangen zijn, kunnen deze zeker niet tot economische belangen worden gereduceerd. Het socialisme is volgens zijn historische oorsprong minder een leer *van* het proletariaat dan *voor* het proletariaat; de socialistische leerstellingen zijn 'geen producten van den cultureelen nood van den proletariër, maar van den cultureelen rijkdom van ontwikkelde menschen uit burgerlijke en aristocratische kringen. Zij hebben zich van boven naar beneden, niet van beneden naar boven verbreid' (PS, 10).

Het marxisme is echter evenmin in staat om te verklaren hoe het socialistisch motief ontstaat in de massa. De voornaamste hindernis voor een en ander is gelegen in zijn *rationalistisch* vooroordeel: de overtuiging dat rationeel inzicht voorafgaat aan gevoel, en dat handelingsmotieven kunnen worden gefundeerd op wetenschappelijk inzicht. De arbeidersklasse daarentegen gaat niet de klassenstrijd aan omdat zij tot het inzicht der uitbuiting is gekomen, maar zij denkt zich uitgebuit omdat zij strijdt: de uitbuitingstheorie is eerst een produkt van strijd, en van affect en ressentiment, en pas daarna een produkt van het denken (PS, 14).⁸

De socialistische overtuiging is dus in de eerste plaats een 'gevoelscomplex' dat uitvloeisel is van bepaalde zedelijke houdingen: het is essentieel om deze gevoelsreactie als verklarende tussenterm in te voegen tussen objectieve omgevingsfactoren en subjectief bewustzijn. Zo is de socialistische reactie van de arbeidersklasse te verklaren uit het 'sociale minderwaardigheidscomplex' dat ontstaat door chronische belemmering van het instinct tot zelfwaardering. Het belemmerde complex wordt gecompenseerd door bepaalde wensvoorstellingen, die op hun beurt het politieke handelen richting geven. Het gevoel van uitbuiting en de wens tot opheffing ervan, alsmede het streven naar gelijkheid en democratie komen dus voort uit bepaalde *rechtsgevoelens* die gevoed worden door uit de pre-

kapitalistische tijd overgeleverde complexen van opvattingen – zoals het idee dat men recht heeft op de volledige opbrengst van zijn arbeid.⁹ Het klassebelang brengt niet rechtstreeks ethische motieven voort, maar geeft een nieuwe richting aan reeds bestaande, in de sociale natuur van de mens wortelende motieven, met name die van het ‘zedelijk gemeenschapsinstinct’.

De ‘sociale utopie’ is daarom evenzeer grondlegend voor de verlossingsverwachting van de arbeidersklasse als vertrekpunt van het socialisme als wetenschappelijk systeem. Nu is het probleem dat het marxisme deze gevoelswaarderingen zorgvuldig verbergt achter de schijnbare objectiviteit van zijn wetenschappelijke taal; de wensdroom hult zich in een wetenschappelijke vorm, om zijn verwerkelijking als historisch noodzakelijk aan te tonen (ps, 135). Het socialistisch toekomstbeeld ‘ontstaat als het ware onverwacht in de loop van een wensch- en hartstochtslooze analyse van de ontwikkelings-tendenzen der tegenwoordige productiewijze. Dat is echter niets anders dan een om den tuin leiden van het bewustzijn aangaande de beweegredenen van het onderbewustzijn... Terwijl Marx zich inspande om uit de ontwikkelingswetten van de productiewijze het doodvonnis over het kapitalisme op te maken, had zijn zedelijk besef en zijn rechtsgevoel reeds lang dit vonnis uitgesproken’ (ps, 119).

De ‘gewelddadige verdringing’ van deze normatieve inslag is zichtbaar in het krampachtige objectivisme van de meerwaarde- en uitbuitingstheorie, in de dialectische verankering van de klassenstrijdgedachte, in de leer van de bepalende werking van de economie ‘in laatste instantie’, en ten slotte in de eschatologie van de noodzakelijk aanbreekende lichtende toekomst. De meerwaardetheorie ‘kleedt een sociale wrok, die ontstaan is uit het gevoel van onrechtmatige uitbuiting der arbeidersklasse door de werkgeversklasse, in pseudo-wetenschappelijke vormen... Zelden heeft groter wetenschappelijke berg nietiger wetenschappelijke muis gebaard, dan de

meerwaardetheorie van Marx' (ps, 280). 'Uitbuiting' is veel meer een 'sociaal-ethisch' dan een economisch begrip. Van een klasse kan eigenlijk slechts gesproken worden wanneer er een 'gemeenschappelijke wilsrichting' is (ps, 283). De dialectische antithese tussen kapitalisme en socialisme stamt uit de wereld der overtuiging, niet uit de objectieve werkelijkheid: de polariteit van de dialectiek is eerder de objectivering van een vijandschapsmotief: 'De opvatting van het sociaal gebeuren als een strijd van twee vijandelijke werelden, kapitalisme en socialisme, is een verdichting van de ethische gezindheid, die de feiten der sociale werkelijkheid rangschikt volgens de eenvoudige polariteit van goed en kwaad' (ps, 259). Let wel: elke vorm van zedelijk oordelen veronderstelt een dergelijk 'kiezen of delen'; maar men moet nooit vergeten dat het 'scheppingen van een gevoelstoestand' zijn, 'abstracte constructies van haat en liefde' (ps, 263).

Ook de marxistische leer van de noodzakelijkheid moet het ontgelden, en wordt op dezelfde wijze ontmaskerd als een *psychisch* feit. Het vooruitweten van de toekomst geeft aan de theorie van de klassenstrijd 'de stralenkrans van wetenschappelijke zekerheid'. Maar de psychologische functie van het geloof in noodzakelijke wetten is weinig meer dan deze 'versterking van de wil door de suggestie van het vertrouwen'; en is in feite een teken van primitiviteit, 'de geestelijke hulpconstructie van een door minderwaardigheidsgevoel gekweekt instinct van agressie... De wet, die den schijn aanneemt, menselijk willen op te heffen door volkomen onderwerping is zelf slechts een tot het bovennatuurlijke, tot het metafysische opgeblazen vorm van het eigen willen' (ps, 291).

Een dergelijke verwetenschappelijking van de ethiek is evenwel onmogelijk en onnodig. Het zedelijk oordeel staat immers op zichzelf, en heeft de hartversterking van het determinisme niet van node om toch werkzaam te zijn. Hieruit vloeit een 'Weberiaanse' afwijzing voort van het wetenschappelijk socialisme, en van elke wetenschappelijk gefundeerde

politiek: 'Datgene wat was, kunnen wij trachten te zien als oorzaak van wat is; maar dat wat was en is kan nooit de oorzaak zijn van dat wat moet zijn. Het Moeten wordt door doeleinden, niet door oorzaken bepaald. Sociaal-wetenschappelijke kennis is, overeenkomstig de causale natuur harer methode, slechts in staat om aan onze op de toekomst gerichte wilshandelingen de waarschijnlijke grenzen aan te wijzen, die aan hun werkzaamheid zijn gesteld. Het historisch materialisme kan in het gunstigste geval door den handelenden mensch slechts gebruikt worden als theorie van de voorwaarden en belemmeringen van het handelen, niet als motiveering ervoor... Hieruit volgt, dat wetenschappelijk socialisme in de marxistische beteekenis van een socialisme, dat ontstaat uit kennis van het verleden en van het noodzakelijke, iets onmogelijks is. Wetenschappelijk socialisme is even onzinnig als wetenschappelijke liefde' (ps, 323-4).

Zo is het socialisme uiteindelijk een kwestie van geloof en geweten. De wetenschap is weinig méér gegeven dan zich in dienst te stellen van dit geloof: 'Er is geen menselijke wetenschap van wat komt. Er bestaat slechts geloof daaraan, en van de krachten, die het verwezenlijken, is dit geloof één van de invloedrijkste. Wetenschappelijk inzicht komt dit geloof slechts te hulp door het de wegen tot verwezenlijking te wijzen en onbestemd verlangen om te zetten in bewust willen... Zoo kan de beteekenis van het socialisme slechts duidelijk worden voor dengenen, die het als een geloof opvat en al het wetenschappelijke bijwerk slechts waarde toekent, voorzover het beoogt aan dit geloof symbolen te verschaffen' (ps, 89). In 'zielkundig opzicht' zijn socialisme en christendom dus in de grond één.

Max Weber en Georges Sorel

Overzien we tot hier toe Hendrik de Mans kritiek op het marxisme, dan valt de sterke verwantschap op met een theoreticus

die nergens met name wordt genoemd: Max Weber. Het is onduidelijk of De Man rechtstreeks door de socioloog Weber is beïnvloed, of dat zijn denken eerder de socialistische lijn heeft gevolgd van Bernstein, de Austromarxisten, en Jaurès. Hoe dit ook zij, de overeenkomsten zijn opvallend talrijk; De Mans formuleringen naderen af en toe zeer dicht de tekst van Webers opstellen over de waardevrijheid of die van zijn voordrachten over wetenschap en politiek 'als beroep en roeping'.¹⁰ De leer over de 'ethische drijfveren' als ontbrekende schakel komt – ook als marxisme-kritiek – direct overeen met de door Weber in de *Protestantische Ethiek* gevolgde methode van causale verklaring. De Mans aanval op het marxistische 'begripsrealisme' strookt met Webers notie over de functie van ideaaltypen. De afwijzing van het determinisme lijkt ingegeven door een Weberiaans beeld van de 'onttovering van de wereld'. En de kritiek op de afleiding van politieke motieven uit wetenschappelijk vastgestelde feiten resulteert in een Weberiaanse scheiding tussen waarden en wetenschap alsmede een besef van de onfundeerbaarheid én van het logische primaat van 'laatste waarden'.

Naast deze invloed van Weber (of wellicht: deze filosofische verwerking van 'neo-Kantiaanse' invloeden die ook op het revisionisme van Bernstein hebben gewerkt) is er nog een andere erfelijke lijn zichtbaar, die De Man ditmaal wél erkent: die van Sorel. Een van de meest interessante trekken van het werk van De Man is juist dat het 'inhangt' tussen de twee revisionistische tradities van Bernstein en Sorel en in zeker opzicht een synthese tussen beide weet te bewerkstelligen. Net zoals Sorel, die het marxisme een 'sociale poëzie' noemde, is De Man geneigd om dit niet zozeer als een kritiek maar als een compliment op te vatten; zijn bezwaren gelden niet het mythische of geloofsmatige karakter van het socialisme zelf, maar eerder het feit dat het valselijk wordt gepresenteerd als produkt van wetenschap. Het is wetenschappelijker om het geloofselement in het socialisme te erkennen dan om vol te hou-

den dat het socialisme een wetenschap is. Maar dit betekent geenszins een kleinering van het socialisme zelf.¹¹

Elk massastreven wordt geleid door religieuze verwachtingen, en veronderstelt een scherp contrast tussen het lelijke heden en de schone toekomst. Terwijl de wetenschappelijk gevormde zich de utopische toekomst slechts als iets *relatief* beters kan voorstellen, als een telkens weer terugwijkend ideaal, moet de massa geloof hebben in het absoluut goede om te kunnen handelen (ps, 92). De revolutiemythe, de heroïek van de klassenstrijd, de heilige spreuken, de apostelen en martelaren, de magische identificering met het 'proletariaat', de 'partij', de 'beweging', de geestelijke en gevoelsmatige overgave aan leidersfiguren: uit dit alles spreekt in voldoende mate de sterk religieuze substituutfunctie van de socialistische beweging. Het is juist het rationalisme en het determinisme, en het zekerheidsgeloof dat hierop is gebaseerd, die het marxisme zo geschikt maken om als massageloof te dienen. Terwijl Marx dacht dat de wetenschap de massa's zou kunnen bereiken wanneer ze maar radicaal genoeg liet zien hoe de wereld in elkaar stak, is de enige manier om de wetenschap te verwezenlijken, haar tot een religie te maken: 'de wetenschap wordt pas dan zaak der massa, als ze een geloof sticht' (ps, 307). In directe aansluiting op Sorel zegt De Man dan ook: 'Als slechts het "wetenschappelijk socialisme" wetenschappelijk genoeg zou willen zijn, om in zijn eigen leer een voorwerp van wetenschappelijke psycho-analyse te zien, dan zou het ontdekken, dat ook begrippen als sociale revolutie, proletarische dictatuur of toekomststaat, sociaal-psychologisch gezien, mythen zijn, d.w.z. geloofssymbolen in den vorm van historische vertellingen' (ps, 109).

Samengevat: de socialistische overtuiging is primair een gevoelscomplex, een gelovige utopie, zowel bij de individuele denker als bij de massa. Het treedt op in een scheppend-actieve en in een ontvangend-passieve vorm. In beide gevallen is het een produkt van specifieke gevoelens van minderwaardigheid

en van een wens die deze gevoelens wil compenseren. Als alle zedelijke gevoelens is zij categorisch van karakter en voegt zich naar een voorgestelde antithese tussen Goed en Kwaad. Het marxisme sublimeert echter deze gevoelens tot een schijnbaar objectief en gesloten stelsel, en leidt de socialistische imperatief af uit de ressentimenten van één bepaalde sociale klasse. Het is een ideologie, omdat het zijn eigen gevoelsbasis niet (er)kent. Daarom moet het socialisme worden gefundeerd in de ethiek, in de gezindheid; zowel voor intellectuelen als voor de massa is het beter om het als een geloof te beleven dan om erin te geloven als in een wetenschappelijk bewezen feit.

Het verwijt van degenen die De Man op grond van deze relativeringen een prefascistische verheerlijking van gevoel, instinct en dadendrang hebben willen aanwrijven, is dan ook gericht aan het verkeerde adres. Wanneer Bongers meent dat De Man eigenlijk 'een afkeer heeft van wetenschap in het algemeen'¹², zegt dat meer over Bongers eigen vertrouwvolle positivisme dan over de wetenschapsopvatting van De Man. In 1931 wordt trouwens in *De Socialistische Gids* nogmaals uitdrukkelijk gewaarschuwd tegen de gevaarlijke consequenties van De Mans 'intuïtiefilosofie', die in de praktijk onvermijdelijk zou leiden 'tot onderdrukking, geweld en fascisme, kortom tot de heerschappij der minderwaardige – wijl door lagere instincten beheerschte – elementen der samenleving. De geestelijke of politieke leiders die de logisch-verstandelijke motiveering van hun daden en beginselen nalaten en vreezen, hebben geen andere keuze dan het brute geweld.'¹³

Maar De Man heeft hierop gerekend, en pareert als volgt: 'Het meest zal ik mij wel moeten verdedigen tegen het verwijt, dat ik, omdat ik durf te zeggen "ik geloof", verstand en wetenschap veracht. Zou ik dan anders hebben getracht mijn geloof in wetenschappelijken vorm uit te drukken en mij te wenden tot het verstand van mijn lezers? Wel heb ik willen aantoonen, dat het wetenschappelijke verstand bij menselijke hande-

lingen, vooral bij massa-handelingen, niet de overheerschende rol speelt, waaraan onze vaders nog geloofden... Er zijn weliswaar tijdgenooten genoeg, die door hun nieuw inzicht in de zwakheid van het verstand verleid worden tot verafgoding van het onverstandige, ja van het dierlijk instinctmatige in den mensch; juist deze zijn in den grond slechts telcургestelde aanbidders van het verstand... Ze zouden zich niet zoo gedragen, indien hun geloof geen bijgeloof ware geweest. Wanneer ik het verstandsbijgeloof bestrijd, dan is het juist een bewijs van mijn wil, aan het verstand te gelooven. Ik schat de wetenschap zoo hoog, dat ik een psychologische wetenschap van de wetenschap voor noodzakelijk houd. Dat deze potentieering van de wetenschap tot een middel van kennis van haar eigen wezen haar ook tot een middel van kennis van haar eigen grenzen maakt, bewijst slechts, dat het inzicht in de begrensdheid van het weten zelf een wetenschappelijke kennis van hoogen graad is. De ontoereikendheid van onze kennis is het minst ontoereikende van alwat wij aan kennis kunnen bezitten' (ps, 361-2).

De paradox wil dat de drang naar redelijkheid zich allereerst uit in een hogere waardering van redeloze motieven, zoals zich in de huidige tijd (1926!) uit in het artistieke en literaire expressionisme, de relativistische kenniskritiek, de modieuze belangstelling voor het 'primitieve' en het pessimisme van de geschiedsfilosofie, die geen objectieve rede of zede meer in de historische ontwikkeling kan ontdekken. Maar ook hier is het 'verstandelijk scepticisme' van onze tijd (nog steeds: 1926) een gunstiger uitgangspunt voor de terugkeer tot de rede dan het rationalisme van onze voorouders (ps, 297-8). Trouwens: De Man uit zich herhaaldelijk als een verklaarde tegenstander van het kennistheoretisch relativisme. Uit geheel zijn poging tot herfundering van het socialistisch motief spreekt de wil om zich te voegen naar 'algemeen-menselijke', 'eeuwig-redelijke' normen en waarden; ook zijn 'Weberiaanse' scheiding tussen wetenschap en waardering verdraagt zich

niet met het relativisme van een echte 'intuïtiefilosofie'. Zijn opvatting dat de wetenschap ethische oordelen als een gegeven moet aanvaarden, is net zo redelijk of onredelijk als Webers postulaat van de onfundeerbaarheid van de 'laatste cultuurwaarden'. Alleen een overspannen rationalist als Lukàcs kan een dergelijke visie invoegen in de grote lijn van de 'Zerstörung der Vernunft' die in laatste instantie uitmondt in het fascisme.¹⁴

Verburgerlijking, reformisme, sociaalpatriottisme

De centrale mythe van het marxisme is die van het proletariaat, dat niets te verliezen zou hebben dan zijn ketenen; dat geen vaderland zou bezitten; dat door de polariserende dwang van de kapitalistische uitbuiting steeds homogener, klassebewuster, en radicaler zou worden; Hendrik de Mans *De psychologie van het socialisme* is dan ook één langgerekt afscheid van dit proletariaat. Zoals Bernstein de romantiek van het proletariaat verklaart als een behoefte en uitvinding van uit de bourgeoisie stammende 'Affektationsproletarier', zo is ook voor Hendrik de Man de 'ideale arbeider' van het marxisme 'slechts een verbeeldingsspook der theorie' (PS, 43). De revolutionaire intellectuelen 'verafgoden het proletariaat, en wel des te enthousiaster, hoe minder ze het kennen'. Zij beschouwen het als 'de verlosser, de macht, de wil, die het verlangen naar een beter "sociaal hiernamaals" moet vervullen. Het is geen werkelijkheid, maar een begrip... een instrument tot verwezenlijking van andere begrippen, een element in de algebraïsche formule der sociale revolutie' (PS, 14, 16).

Deze kennispsychologische houding, waarin het proletariaat deels wordt opgevat als een metafoor, als een projectiescherm voor de verborgen bedoelingen van revolutionaire intellectuelen¹⁵, brengt De Man tot een originele visie op de verburgerlijking in de socialistische beweging en op de verschuiving van motieven die hiermee gepaard is gegaan. Hij is

een der eersten die ronduit erkennen dat voor de massa's de weg naar het socialisme voert 'van de proletarische bezitsloosheid over het kleinburgerlijk bestaan' (PS, 350). Hij komt tot een gedeeltelijke acceptatie van de reformistische en 'patriotische' tendensen die de integratie van de arbeidersbeweging onvermijdelijk lijken te begeleiden, hoewel hij 'geen eenvoudig voor of tegen' uitspreekt en wegen zoekt om de oorspronkelijke revolutionaire en kosmopolitische inspiratie in een nieuw theoretisch concept te behouden. De Mans poging tot synthese van revolutionaire en reformistische motieven en zijn verzoening van internationalisme en nationalisme zijn dus een voorschot op de ideeën die ten grondslag zullen liggen aan zijn latere plansocialisme.

Allereerst moet volgens De Man erkend worden dat imitatie van de burgerlijke cultuur een noodzakelijk stadium is op de weg naar de vorming van een nieuwe cultuur (PS, 344). Het geloof in de proletarische cultuur is een typische vooringomenheid van intellectuelen en vormt een soort 'rugdekking' van hun eigen vijandschap jegens de cultuur van de bourgeoisie. 'De intellectueel, die in den strijd der arbeidersklasse slechts het cultuurveranderende doel ziet, schuift het proletariaat ten onrechte zijn eigen denkwijze in de schoenen' (PS, 173). De proletarische massacultuur van nu is een 'kleinburgerlijke surrogaatcultuur'; maar het is wel de cultuur die door de massa wordt gewenst. De zorg voor de eigenlijk socialistische cultuur valt toe aan een kleine intellectuele minderheid, 'een geestelijke keurbende van leiders, die tot op zekere hoogte een voorbeeld moet geven, waarvoor de smaak der massa nog niet rijp is...' (PS, 190).

Als een tweede onvermijdelijkheid is te zien de verdringing van radicale door reformistische motieven in de beweging zelf. Deze verschuiving van motieven is in de eerste plaats een gevolg van de ontplooiing van de *organisatie*, en het dienovereenkomstige optreden van nieuwe functionarissen; een uit politieke specialisten bestaande bureaucratie, die zich in-

schuift tussen de arbeidersklasse en de vertegenwoordigers van de oude orde en die in het contact met die oude orde zelf gedeeltelijk verburgerlijkt. Er ontstaat een sociale scheiding tussen leidersgroep en massa: het leiderschap wordt tot beroep. De tendens tot zelfbehoud en machtsvergroting van de organisatie gaat prevaleren boven meer ideële doeleinden. De revolutionaire impuls wijkt steeds sterker voor het streven naar rechtstreekse, tastbare hervormingen.

Het is interessant dat De Man geen logische tegenspraak ziet tussen radicalisme en reformisme, omdat hij wederom de psychologische reductiemethode heeft toegepast. In plaats van de revolutie- of hervormingsimpuls af te leiden uit een 'wetenschappelijke' constatering van ofwel de fundamentele 'gespletenheid' en 'verkeerdheid' ofwel de principiële verbeterbaarheid van de maatschappij, beschouwt hij deze veeleer als verschillende *gemoedstoestanden*, als verschillende *emotionele reacties* op de waargenomen omgeving; daarom zijn beide uiteindelijk heel goed te verenigen in een systeem van middelen en doeleinden (ps, 205).

Wat hier ook van zij, het is voor De Man zonneklaar dat de neiging tot reformisme besloten ligt in elke vorm van organisatie: een variant op de these van Robert Michels dat organisatie en oligarchisering onafscheidelijk zijn. Het is evident dat zijn analyse van de onvermijdelijke bureaucratisering van het socialisme sterk steunt op Michels' *Zur Soziologie des Parteiwesens* uit 1911. Men kan evengoed vermoeden dat De Man rechtstreeks op de hoogte was van Max Webers sociologie van de bureaucratisering en de routinisering van het socialistische charisma.¹⁶ In elk geval is de implicatie van zijn theorie niet dat de socialistische beweging moet *afzien* van organisatie als middel tot het doel, maar dat zij het positie- en motivatieverschil tussen leiders en massa dient te erkennen en ten eigen bate kan aanwenden. Dit zet De Man op het spoor van een leiderschapstheorie, die al in zijn omtrekken in *De psychologie van het socialisme* te vinden is, maar die hij vollediger zal

uitwerken in de brochure *Massa en leiders* uit 1931, en in de artikelen over de 'autoritaire democratie' uit 1939.

Analoog aan het voorgaande stelt De Man ten slotte dat ook de verwezenlijking van de nationale gedachte moet worden aanvaard als 'de noodzakelijke voorwaarde tot de hogere eenheid van het internationalisme' (ps, 344). Geleidelijk worden de internationalistische uitgangspunten van de beweging (die trouwens toch eerder passen bij de 'cosmopolitische bohémiensgroep van politieke bannelingen' die de top van de Eerste Internationale vormde) door 'sociaal-patriottische' sentimenten vervangen. Dit is een rechtstreeks gevolg van de belangenverbindingen die ontstaan tussen bepaalde arbeiders- en ondernemersgroepen; solidariteitsbindingen die juist voortkomen uit de politieke en culturele *voortgang* van de arbeidersklasse zoals het verwerven van vakverenigingsrechten, algemeen kiesrecht, leerplicht, sociale wetten et cetera. De arbeidersklasse wordt nauwer verbonden aan het lot van de natie en raakt in de ban van de culturele nationale gemeenschap. Ook wordt het socialisme steeds meer drager van de staatsidee, en dus tegelijkertijd drager van de nationale idee, die in de staat is belichaamd (ps, 225, 236). Dat de arbeidersklasse eerst nog door het stadium van de nationale cultuur heen moet, 'is slechts een concessie van den practicus aan het ontoereikende van de aanwezige middelen' (ps, 342).

Ook hier moet benadrukt worden dat De Man het 'sociaal-patriottisme' niet als een wenselijkheid maar als een onvermijdelijkheid aanvaardt, zoals hij in het voetspoor van Weber en Michels de bureaucratisering van het socialisme als een onontkoombaar feit opvat. Kosmopolitisme staat hoger dan nationalisme, en De Man was door temperament en biografisch lot voldoende wereldburger om deze rangorde van waarden zijn leven lang te handhaven. Hoewel hij inzag dat gebrek aan vaderlandsliefde 'in cultureel opzicht' wellicht een tekort betekende, stelt hij tegelijk onomwonden dat hij 'het misbruik maken van deze vaderlandsliefde door den machts-

wil van den staat [haat] als het ergste van alle massamisdaden, en de benepenheid van elke nationale zelfoverschatting als de ergste van alle massa-domheden'. Maar hij is tevens realist genoeg om te beseffen dat het kosmopolitisch sentiment voorlopig slechts door weinigen wordt gedragen (ps, 342-3).

De 'nieuwe klasse' der intellectuelen en het elitevraagstuk

Het is onvermijdelijk, gezien al het voorgaande, dat Hendrik de Man zich rekenschap geeft van de positie van de intellectuele elite en het probleem van het politieke leiderschap. De psychologiserende interpretatie van het marxisme, de kritiek op het metaforische karakter van het proletariaatsbegrip en de 'kennispolitiek' van marxistische intellectuelen leidt vanzelf tot de analyse van de eigen positie en de eigen motieven en naar een meer algemene analyse van de rol van intellectuelen en politieke leiders; twee grote en noodlottige lacunes in de politieke ideologie van de socialistische beweging. De Mans aanvaarding van de culturele verburgerlijking bracht hem — zo zagen we reeds — tot een scheiding tussen intellectuelen en massa en tot het besef dat 'socialistische cultuur' voorlopig een zaak van weinigen zou zijn. Zijn aanvaarding van het 'sociaal-patriottisme' betekende een gelijksoortige berusting, getemperd door een beroep op een elite van 'wereldburgers' om het internationalistische ideaal hoog te houden. Zijn aanvaarding van het organisationeel reformisme hield ten slotte in dat de functiesplitsing tussen politieke 'specialisten' en volgelingen niet zonder meer werd afgewezen.

Ook al eerder, en principiëler, had De Man gewezen op het cruciale verschil in 'geloofsbeleving' tussen de socialistische leiders en de socialistische massa. Zijn frontale kritiek op de religieuze objectiveringen van het marxisme was immers niet geëindigd in een 'academische' uitbanning van het geloof, maar juist in de overtuiging dat het socialisme 'uit het geloof' komt

en dat de wetenschap zich dient te richten naar ethische motieven. Tegelijkertijd was er het 'Soreliaanse' besef dat het socialistische massastreven voorlopig religieuze vormen zou aannemen en dat de wetenschap pas dan tot 'zaak der massa' zou worden wanneer ze in staat was een geloof te stichten. Dat dit geloof niet het marxistische zou hoeven zijn, werd trouwens later door de euforische massabeweging die in de jaren dertig rondom De Mans 'Plan van de Arbeid' ontstond afdoende bewezen. Marcel Déat noemde het planisme terecht een 'mystique', een Soreliaanse mythe.¹⁷ Deze geloofsbehoefte van de massa dwingt ertoe dat de theorie slechts in de vorm van leuzen, de moraal slechts in de vorm van eenvoudige tegenstellingen tussen goed en kwaad en de politiek slechts in het levend voorbeeld van aanbeden leiders tot werkzame krachten worden; dat zich een psychologische scheiding aftekent tussen actieve leidersmotieven en meer passieve massamotieven. Dat is uitdrukkelijk iets anders dan de fascistische 'dubbele waarheid', waarbij een cynische elite een goedgelovige massa opzweept met willekeurige geloofssymbolen en rituelen.¹⁸ De leiders en de massa worden door hetzelfde socialistische motief geprikkeld en verbonden, maar zij beleven het op verschillende wijze: de actieve, relativerende¹⁹ houding van de leiders contrasteert met de passieve, verabsoluterende neiging van de massa. Juist de *wisselwerking* tussen de functionele categorieën 'leiders' en 'massa' is de eigenlijke kern van het politieke bedrijf. Het is een functionele arbeidsdeling, die het initiatief legt bij de leider en het *vertrouwen* bij de massa (ps, 143). Leiders kunnen slechts dan een symbool worden van de doeleinden van de massa, omdat ze zelf boven de massa uitsteken, zich van de massa onderscheiden (ps, 296).

Het zal inmiddels geen verwondering meer wekken dat De Man het vraagstuk van de intellectuelen laat samenvallen met het vraagstuk van de politieke elite en in het verlengde daarvan met de houding die moet worden ingenomen tegenover de staat. Ueberhaupt hanteert hij een zeer brede definitie van

het begrip 'intellectueel', die in het interbellum gebruikelijker was dan nu, maar die in enkele moderne theorieën terugkeert; bij voorbeeld in de studies van Burnham, Gouldner, en Konrad & Szelenyi, waarin de 'managers' of de 'intellectuelen' worden gezien als 'nieuwe klasse' op weg naar de maatschappelijke macht. Net als Bakoenin en Machajski is Hendrik de Man van deze theorieën— die een globaal alternatief voor de marxistische klassentheorie presenteren— een voorloper en grondlegger, maar wordt niet als zodanig geëerd.²⁰

Het marxisme, dat, zoals elke andere socialistische leer, oorspronkelijk een zaak van intellectuelen is, ziet in zijn maatschappijbeschrijving de intellectuelen eigenlijk geheel over het hoofd (ps, 137 ff), ofschoon de scheiding tussen hand- en hoofdarbeid steeds meer tot regel is geworden in de kapitalistische produktiewijze en de functies van de politieke heerschappij en die van het economisch beheer niet langer worden waargenomen door kapitalisten, maar door 'intellectuelen'. Het marxisme daarentegen ontkent dat de intellectuelen een klasse vormen, deelt die klasse in tweeën of drieën en voegt ze bij de kapitalistenklasse, het proletariaat of de middenstand. Daardoor wordt de gemeenschappelijkheid van de intellectuele arbeidsfuncties ontkend ten voordele van een bijkomstig en twijfelachtig criterium: dat van het winstbelang. Deze denkwijze 'maakt het onmogelijk de draagwijdte te beseffen van het feit, dat er een sociale groep bestaat, die niet gelijk te stellen is met het ondernemersdom noch met de arbeidersmassa en die alle leidende functies van het politieke en economische leven uitoefent' (ps, 147).

Dit betekent het failliet van de oude staatstheorie. Het idee dat de staat slechts een 'zaakwaarnemer' van kapitalistische klassebelangen is, is evenzeer een hersenschim als het idee van de 'proletarische' semi-(of nul-)staat. Zij heeft daarentegen een eigen wil, en vormt 'een sociologische inrichting *sui generis*' (ps, 138-9). Politiek is een vak, en in die zin slechts indirect zaak van het volk, of het nu kapitalisten of proletariërs

betreft: de politiek is in de eerste plaats de zaak der politici. Het is essentieel om de sociologische eigen wil van de staat, die berust op de uitoefening van de leidende staatsfuncties door een afzonderlijke klasse van specialisten, als gegeven te erkennen. De staatsmachine is overgeleverd aan de intellectuelen. Er is géén sociale klasse die zijn lot zo sterk aan de staat heeft verbonden als zij (PS, 141).

Wat zich in de staat voltrekt, voltrekt zich eigenlijk in alle grote organisaties: er is sprake van een nieuwe klassevorming die ontstaat door de ambtelijke specialisering van de leidende functies. De sociale differentiatie tussen leiders en massa is hiervan het onvermijdelijke gevolg. Zo is er ook in de economie sprake van een 'leiderschapsvraagstuk'. Hier zorgt de specialisering en bureaucratisering voor de vorming van een relatief autonome intellectuelengroep: 'ook van het standpunt van den kapitaalbezitter wordt verleende macht gegeven macht' (PS, 146). De kapitaalbezitters zijn in feite een zo onbeduidende minderheid geworden dat men zich tegenwoordig heel goed een kapitalistische maatschappij zonder kapitalisten kan voorstellen. Men zou dan ook in principe kunnen verwachten dat de intellectuelen hun positie benutten ter verkrijging van de *gebele* macht en de resten van de kapitalistenklasse zouden uitschakelen: 'Deze wil tot macht bij de intellectueelen zou hetzelfde beteekenen als een overwinnen van het kapitalisme als ordenend beginsel der maatschappij, als een verdringen van het doel van economisch winstbejag door het doel van maatschappelijk dienstbetoon, als een omzetten der productie in gemeenschapsdienst, die gericht zou zijn op behoefte in plaats van op winst. Elk op dit doel gericht streven is intellectueelen-socialisme, d.w.z. socialisme, dat de motieven, die wortelen in den aard van den arbeid en in de functie der intellectueelen, wil maken tot fundament der maatschappelijke orde' (PS, 155).

Voorbeelden van dit socialisme, dat voortkomt uit de belemmering van het 'intellectuele' arbeidsmotief door het kapi-

taal, zijn volgens De Man het Engelse gildensocialisme en het Duitse 'ambtenarensocialisme' (misschien ook het 'Pruisisch socialisme' van Spengler en Jünger?). Een voorbeeld dat De Man niet noemt is het 'corporatief socialisme' dat het praktisch uitvloeisel is van Durkheims reformistische sociologie, wiens 'socialisme van bovenaf' een rechtstreekse omkering, maar ook een verzoening behelst met het arbeiderssocialisme 'van onderaf'.²¹ Net zoals het arbeiderssocialisme streeft het intellectuelensocialisme trouwens naar een nieuwe klasseheerschappij, ofschoon beide zich aandienen als de opheffing van alle klassentegenstellingen. Beider grondgedachte, aldus De Man in de zoveelste rake formulering, is 'dat slechts de *andere* klassen moeten worden opgeheven'.

Een belangrijk verschil tussen het intellectuelensocialisme en het arbeiderssocialisme is echter dat een klassebeweging der intellectuelen ontbreekt: 'Terwijl het arbeiderssocialisme zich voordoet als de wil tot de macht van een klasse, ontbreekt dit motief geheel bij het intellectueelen-socialisme. Het is misschien in menig opzicht jammer voor het socialisme, dat dit zoo is. De wil tot de macht van de intellectueelen als klasse zou wel op zich zelf evenmin synoniem zijn met socialistische gezindheid als de klassebeweging van de arbeiders dat is... Toch zou wat meer klassetrots bij de klasse der intellectueelen een middel kunnen zijn om het sociale gevoel harer leden en daarmee de neiging tot socialistische gezindheid te versterken' (PS, 165).

Dit zou een heilzaam tegenwicht bieden tegen het exclusieve proletarische socialisme, en zou het belang van de leidende functies en de daarvoor vereiste geestelijke autonomie eens te meer onderstrepen. De intellectuelenklasse is zelfs zó onmisbaar dat de realisering van het socialisme en zijn organisatorische en politieke ontplooiing voor een deel gelijk staat met omzetting van proletariërs in intellectuelen. Het socialisme van de intellectuelen is daarom gelijkwaardig aan dat van de arbeiders, hoewel beide socialismen dienen op te

gaan in de hogere 'mensheidsgedachte' die de klassenbelangen overstijgt.

Een nieuwe ideologie voor de 'nieuwe klasse'?

Op deze wijze brengt Hendrik de Man een vroegtijdige fusie tot stand tussen de these van de 'managersrevolutie', de bureaucratiseringstheorie, en de nauw daaraan verwante theorie van de 'intellectualisering'; het laatste niet zozeer opgevat als kennistheoretische 'onttovering' maar als sociologische klassevorming. Ter vergelijking: hoewel de algemene these van de opkomst van de 'nieuwe middenstand', in casu de hogere employés, al te vinden is in de reformistische sociologie en het revisionistisch socialisme vanaf de eeuwwisseling, is het in 1932 dat zij opnieuw wordt uitgevonden door Berle & Means in *The Modern Corporation and Private Property*; en dan alleen voor de hogere kaders van het bedrijfsleven. De algemene theorie is pas te vinden in James Burnhams *The Managerial Revolution* uit 1941. De bureaucratiseringstheorie is inmiddels bekend uit het werk van Weber en Michels, maar De Man is een der eersten die gewag maken van een 'kapitalisme zonder kapitalisten'— en die suggereert, zoals Djilas veel later zou doen, dat het jonge Sovjet-Rusland een nieuwe klassendictatuur van bureaucraten of 'intellectuelen' is. Zoals uit later werk (met name *De socialistische idee* uit 1933) blijkt, loopt hij ook vooruit op de theorie over 'cultureel kapitaal' als basis van de intellectuele klassenmacht, die nu bekendheid verwerft door het werk van onder anderen Gouldner, Collins en Bourdieu.

De 'nieuwe klasse' van intellectuele leiders en beheerders, zo suggereert De Man, staan—althans in westerse landen—geen onoverkomelijke structurele belemmeringen in de weg, en kan besluiten om haar eigen klasseheerschappij maximaal uit te breiden en te consolideren. Op dit punt treedt echter een contradictie op in de ideeën van De Man. Deze contradictie is leerrijk omdat zij ons terugbrengt tot de kern van zijn

socialistische motievenleer en laat zien welke grenzen hij er zelf, voor een deel onbewust, aan stelt. De Man komt immers tot het inzicht dat zowel intellectuelensocialisme als arbeiderssocialisme uit zijn op de vestiging van een nieuwe klasseheerschappij, maar gaandeweg rijst het vermoeden — net zoals ten aanzien van de socialismekritiek van Emile Durkheim — dat het arbeiderssocialisme slechts een andere gedaante van het intellectuelensocialisme is. In elk geval leidt het arbeiderssocialisme ook volgens De Man niet tot de dictatuur van de *proletarische*, maar tot die van de *intellectuele* klasse. Het socialisme is door intellectuelen bedacht, wordt als beweging door intellectuelen geleid en veroorzaakt door zijn eigen succes een sociologische omzetting van proletariërs in intellectuelen. Eigenlijk is er dus sprake van twee fasen van één enkele klassebeweging, en twee opeenvolgende systemen van ideologische rechtvaardiging van dezelfde wil tot klasseheerschappij. De geschiedenis van deze klassevorming kan inderdaad in klassieke termen worden beschreven als een zelfbewustwordingsproces, in de loop waarvan de intellectuelenklasse steeds nader tot zichzelf komt en haar eigen 'historische zending' steeds directer leert verstaan. Terwijl zij zichzelf in de eerste fase nog 'Proletariaat' noemt en zichzelf zowel wegcijfert als aanbidt via dit afgodsbeeld, wordt zij zich in een volgende fase beter bewust van haar identiteit; zij ontmaskert de proletariaatsmythe van de vorige generatie, en vestigt haar klasseclaims op een vorm van zelfwaardering die het *intellectuele* (en niet langer het proletarische) belang identificeert met het algemeen belang.

Hendrik de Mans these van de 'nieuwe klasse' lijkt mij daarom in zijn algemeenheid juist; maar men onttrekt zich niet aan de indruk dat de aloude historische roeping van het proletariaat toch voor een deel wordt overgedragen op deze nieuwe klasse. Het is mijn overtuiging dat zowel de grote betekenis als het gevaar van het 'demanisme' juist hierin is gelegen. Het is vooral De Man geweest die de ideologische parolen heeft

geleverd die passen bij de tweede fase van de intellectuele klassevorming – althans in die sector van het politieke leven die de ‘socialistische arbeidersbeweging’ wordt genoemd. Zijn socialisme is inderdaad enkele graden reflexiever dan het socialisme van Marx. De inzet van de psychologie zorgt voor een verhoogde zelfkennis en een grotere realiteitszin ten aanzien van de empirische kenmerken van de arbeidersklasse; vandaar de noodzakelijke aandacht voor het ‘intellectuelenprobleem’ en de zelfbewuste oplossing van het vraagstuk van het leiderschap. Kijkt men naar de termen waarin De Man de intellectuele klassenpolitiek rechtvaardigt, dan wordt tegelijkertijd duidelijk dat hij het elitisme niet rechtstreeks belijdt maar via een ideologische omweg en het intellectuele klassenbelang altijd laat samenvallen met het bredere ‘menseheidsbelang’. In zijn *Herinneringen* stelt hij onomwonden dat het wezen van het socialisme niet de klassenstrijd is, juist omdat er een *onderscheid* is tussen socialistisch motief en (klassen-) belang. De socialistische idee is immers een schepping van intellectuelen ‘die oordelen op grond van normen die voor alle mensen gelden’²².

In het voorgaande viel al op hoe providentieel en hooggestemd zijn visie op de missie der intellectuelen was: De Man sprak immers over het dienstmotief, dat het winstmotief zou vervangen; over de gemeenschapszin die het kapitalistische egoïsme aan banden zou leggen; en over de produktie ‘volgens behoefte’ die door de ‘intellectuelen’ zou worden gerealiseerd. Het is duidelijk dat het zogeheten prestatie- of dienstmotief van de intellectuelen hier veel te veel is losgedacht van het belangenmotief – de jacht op posities, hoge inkomens, prestige, de machtswil, et cetera – die juist de motoren vormen van de intellectuele klassevorming.

Wat opgaat voor de klasse als geheel geldt ook voor de ‘uitzonderingstypen’ die de eigenlijke vernieuwende leidersfiguren opleveren. Hoewel De Man ook in dit geval vertrekt vanuit een *ressentimententheorie*, blijkt onmiddellijk dat hij een vrij

unieke vorm van ressentiment op het oog heeft die in principe 'belangeloos' is en dus motieven schept die 'in het algemene belang' zijn. De motieven van scheppende denkers, zo stelt hij, hebben weinig of niets te maken met hun materiële klassepositie. Het gaat weliswaar om 'gedeclasserden', 'niet-aangepasten' of 'bohémien', maar hun *persoonlijk* levenslot is voor hun prestatie toch de belangrijkste verklaring. Dit zijn de mensen bij wie idealen 'gewoontevormend' kunnen werken; zij behoren tot 'die uitzonderingsmensen bij wie de zedelijke hartstocht alle geestelijke werkzaamheid aan zich ondergeschikt maakt' (PS, 121).

Hoewel De Man dus af en toe neigt naar een sociologisch 'vreemdelingenperspectief'²³ baseert hij de psychologie van het intellectuele en politieke leiderschap toch te veel op een *Kopfgeburt* om het ideologie- en idealismeverwijt te kunnen ontlopen. Hoewel zijn sociologie van de intellectuelen verder gaat dan andere (bij voorbeeld die van Karl Mannheim) in het analyseren van het verschil in drijfveren tussen 'gewone' en 'uitzonderlijke' intellectuelen, worden beide categorieën zodanig geïdealiseerd dat er van een meer 'materiële' belangentheorie weinig overblijft. Trouwens, zijn gehele fundering van het socialisme in de ethiek veronderstelt zowel een principiële scheiding tussen motief en belang als een aanspraak op de algemene geldigheid van de ethische uitgangspunten zelf. Dit laatste wordt door De Man met name uitgewerkt in het eerste hoofdstuk van *Opbouwend socialisme* (1931): een uitvoerige bewerking van de zogenaamde Thesen van Heppenheim uit 1928. De Man heeft in deze uitgangspunten zijn zekerheid gevonden, en is duidelijk teruggeschrokken voor de bedreigende, al te zeer relativiserende consequenties die zijn psychoanalyse van het socialisme zou kunnen hebben. Ondanks de autobiografische 'eerlijkheid' van zijn boek heeft hij zijn eigen levensrealiteit en zijn socialistisch geloof blijkbaar liever willen zien in termen van opoffering, geestelijke roeping en heroïsche eenzaamheid dan als (tevens) een produkt van

rancune, van een kruising van belangen, of van een intellectuele wil-tot-macht. Het is misschien daarom dat De Man de scheiding tussen belangen en ethiek, vooral in contrast met het marxisme, tot een zo krampachtige leerstelligheid heeft gemaakt, en zo heftig is blijven geloven in een 'mensheidsreligie' van het algemeen belang, gefundeerd in axiomatische 'cultuurwaarden'. Zijn theorie is op een wezenlijk trefpunt — daar waar zij wortelt in zijn eigen biografie — te weinig reflexief en te zeer in een angstdempende illusie gevangen.

Revisionisme op het bellend vlak?

Het revisionisme van Hendrik de Man was zonder twijfel de grootste intellectuele gebeurtenis in de socialistische beweging van het interbellum. *De psychologie van het socialisme* was een van de meest besproken boeken van zijn tijd, en werd in veertien talen vertaald. Zelf sprak en schreef De Man in ten minste vier talen en hij bracht een synthese tot stand tussen verschillende nationale revisionistische tradities: met name de Duitse vanaf Bernstein en de Franse vanaf Jaurès en Sorel. Bovendien nam hij veel in zich op van wat in die tijd golden als de meest geavanceerde inzichten van de sociale wetenschap: de psychologie van Freud, Adler en McDougall, de historiografie van Bücher en Pirenne, de 'Italiaanse' politieke sociologie, de neo-Kantiaanse kennistheorie en de kennisociologie van Mannheim. Hij werd zodoende een van de belangrijkste brugfiguren tussen sociale wetenschap en socialisme. Hoewel de invloed van Weber en Durkheim waarschijnlijk indirect is, is Hendrik de Mans gedachtengang zo sterk aan de hunne verwant dat zijn eigen theorie soms lijkt op een socialistisch geïnspireerde synthese van beider politieke sociologie.

Niet alleen heeft De Man uit vele klare bronnen gedronken, ook zijn kritiek op het marxisme staat in grote lijnen nog recht overeind. In zijn 'afscheid van het proletariaat' loopt hij

voort op interpretaties als die van Bahro, Gouldner en Gorz een halve eeuw later, en verwoordt de bezwaren die een nieuwe generatie van gedesilluseerden nu stapvoets voor zichzelf ontdekt in een soms superieur-dramatische taal. Toen ik *De psychologie van het socialisme* enkele jaren geleden las was het boek voor mij een openbaring, en begreep ik iets meer van de extase van Banning, die in zijn recensie van 1927 schreef 'weken gelukkig' te zijn geweest. Het is niet zo absurd wanneer Peter Dodge, De Mans eerste serieuze biograaf, vaststelt dat we sinds 1926 nog niet veel zijn opgeschoten; ook hij vraagt zich af waar het 'hardnekkig voortbestaan' van het marxisme toch aan te danken is.²⁴

De kern van De Mans kritiek is eigenlijk dat het marxisme door een gebrek aan psychologische en sociologische zelfkennis wordt ingehaald door zijn eigen onbedoelde gevolgen. Het kan de effecten van zijn eigen 'zichzelf vervullende' en 'zichzelf vernietigende' voorspellingen (organisatorisch en politiek succes, *Verelendung* en radicalisering van de arbeidersklasse, toespitsing der klassentegenstellingen) niet berekenen en wordt erdoor verrast. Juist omdat het marxisme zijn eigen wensdromen heeft geobjectiveerd, kan het niet uit de voeten met de stille verschuiving van motieven naar het praktische reformisme die het psychologisch gevolg is van de 'ingroei' van de socialistische beweging in de kapitalistische maatschappij. Door deze objectiveringen is het marxisme blind voor zijn feitelijke belangenbasis: het bevordert de eliteheerschappij van intellectuelen en bureaucraten juist doordat het zich identificeert met het proletariaat en zich beroept op de identiteit van arbeidersbelang en algemeen belang. Het succes van de socialistische *arbeidersbeweging* staat in feite voor een groot deel gelijk met de historische constitutie van een nieuwe klasse *tussen bourgeoisie en proletariaat in*: de nieuwste 'list' die de geschiedenis zich permitteert tegenover de mensen die haar 'zelf' maken.

Maar als men De Mans kritiek zó samenvat, dan ziet men

tegelijkertijd dat zijn alternatieve fundering van het socialisme in de belangeloze 'overtuigingsdrijfveren' en de historische roeping van de intellectuelen tevens *onderdeel* is van het probleem -- hoewel zij anderzijds een deel van de oplossing aandraagt. De 'hardnekkigheid' van het marxisme zou dan in belangrijke mate voortkomen uit het simpele gebrek aan een respectabel alternatief. Daar komt natuurlijk bij dat De Man het zijn tegenstanders bijzonder gemakkelijk heeft gemaakt door in een latere fase van zijn leven te pleiten voor een 'nationaal socialisme' en een 'autoritaire democratie' en ten slotte zelfs het Duitse nazisme in 1940 te aanvaarden als de 'Duitse vorm van het socialisme', ofschoon hij nog in 1933 als hoogleraar in Frankfurt was ontslagen, en al zijn boeken in dat jaar op de Römerberg waren verbrand! Hoewel zijn collaboratie-illusies van korte duur waren, heeft hij tragischerwijs alles gedaan om zijn tegenstanders ervan te overtuigen dat zijn Marx-herziening wel in 'edelfascisme' moest eindigen, vooral omdat hij zelf de continue lijn in zijn theoretische en politieke ontwikkeling vanaf 1926 tot 1940-'41 altijd heeft benadrukt. Het spreekt vanzelf dat in een eenvoudige zwart-wit-wereld, waarin marxisme en fascisme worden beleefd als absolute tegenpolen, de Marx-herziening van een latere nazi-collaborateur in elk geval op marxisten weinig indruk zal maken: zeker wanneer zij toch al overhellen naar de mening dat *elke* Marx-herziening in principe verdacht is.

Maar zo eenvoudig zit de wereld m. i. niet in elkaar. Het is juist een verdienste van Hendrik de Man dat hij een poging heeft gedaan om te ontkomen aan deze absolute polariteit van goed en kwaad, van socialisme en fascisme. Hij laat in ieder geval zien dat er geen weg terug is naar Marx. Hij laat ook zien dat de revisie van Marx ons in de buurt van de fascistische ideologie brengt. Zelf is De Man het slachtoffer geworden van dit dilemma, maar hij slachtofferde zichzelf alleen omdat hij zijn best deed aan bevroren theoretische en politieke antithesen te ontkomen. Het is duidelijk dat zijn bestrijding van het

‘verstandsbijgeloof’ en zijn psychoanalyse van het marxisme *niet* uitloopt op een verheerlijking van het instinct en een verachting van de wetenschap. Het is ook duidelijk dat zijn afscheid van het proletariaat en zijn aanvaarding van het ‘sociaal-patriottisme’ *niet* uitmondt in een exaltatie van de natie of de ‘volksgemeenschap’. En ten slotte staat zijn verwerping van de ‘naïeve democratie’ en zijn aanvaarding van enkele inzichten van de elitetheorie *niet* gelijk met de fascistische massaverachting en de fascistische viering van het leiderschapsprincipe. In *Massa en leiders* distantieert hij zich overigens van een cynische interpretatie van Michels’ elitetheorie (die het fascisme heel wat steviger zou omarmen dan De Man). En wie zou nu nog willen loochenen dat het rationalisme, het probleem van natie en staat, en het probleem van het proletariaat en de (intellectuele) voorhoede de ‘inwendige afgronden’ zijn van het marxisme? Wie zou willen ontkennen dat democraten het probleem van de elite recht in de ogen moeten zien?

Als we dit tot ons laten doordringen, dan zien we niet alleen dat De Man – zeker in de jaren tussen 1926 en 1933 – nog verre van het ‘edelfascisme’ is verwijderd, maar ook dat *elke* Marx-herziener die bovenstaande vragen ernstig overweegt in de buurt zal komen van de fascistische ideologie. Dat komt omdat *zowel de fascistische ideologie als de sociaal-democratische grotendeels voortkomen uit een herziening of omkering van Marx*, waarbij nota bene het fascisme de revolutionaire impuls behoudt die in de aanpassingsstrategie van de sociaal-democratie geleidelijk verloren gaat.²⁵ Er bestaat een veel grotere verwantschap tussen het sociaal-democratische revisionisme, de reformistische sociologie, en de ideologie van het fascisme dan sociaal-democraten en sociologen zich wensen te realiseren.²⁶ Het is deze verdrongen genealogie die de discussie over de betekenis van het werk van De Man zo ongelooflijk bemoeilijkt. Te weinig realiseren we ons hoe *klein* soms het verschil tussen ‘goede’ en ‘foute’ socialisten in de jaren dertig was – en in de jaren tachtig kan zijn. Hoe klein was niet het ver-

schil tussen Spaak, die naar Londen vluchtte, en De Man, die 'op zijn post bleef'? Hoe klein was niet het verschil tussen het 'Nederlandsch socialisme' van de collaborerende Nederlandse Unie en het doorbraak-socialisme waaruit na de oorlog de pvdA ontstond? Is het toeval dat van de eerste (ster-)redactie van *Socialisme en Democratie* Van Gelderen in mei 1940 de dood verkoos, Banning de grote inspirator werd van de 'geest van St. Michielsgestel' en de Nederlandse Volks Beweging en Brugmans, na aanvankelijk te hebben doorgewerkt onder Rost van Tonningen, zich eerst aansloot bij de Nederlandse Unie? Kwam dit driemanschap niet regelmatig tot vlak vóór de oorlog samen met de redactie van het Belgische theorieblad *Leiding* (hoofdredacteur: H. de Man)?

Hendrik de Man heeft zichzelf in de jaren dertig verbannen naar een niemandsland tussen socialisme en fascisme waar nog geen plattegrond van bestond. Degenen die net als hij dit niemandsland willen betreden, zullen kunnen leren van zijn goede en zijn foute keuzen; maar zij zullen vooral leren hoe dicht het Goede bij het Kwade staat. Dat is een noodzakelijk inzicht, vooral voor de Nederlandse sociaal-democratie, die zó sterk is belast met de erfenis van Hendrik de Man dat zij er tot op heden angstvallig over zwijgt.

Noten

1—Hendrik de Man, *Persoon en ideeën*, 1, *Autobiografie*, Antpen/Amsterdam 1974, p. 236.

2—Franz Grosse, 'Henri de Man et les sociaux-démocrates allemands avant 1933', *Revue européenne des sciences sociales-Cahiers Vilfredo Pareto*, 1974, no. 31, p. 125.

3—W.A. Bongers, 'Het boek van De Man', *De Socialistische Gids*, jrg. 1927, nos. 8-9, aug.-sept. 1927, p. 688.

4—Zie Blums artikelenserie 'Au-delà du réformisme' in *Le Populaire*, jan. 1934; cf. Georges Lefranc, 'La diffusion des idées planistes en France', *Cahiers Vilfredo Pareto*, 1974, pp. 155-56.

Vanderveldes kritiek is te vinden in twee brochures, *Le Marxisme a-t-il fait faillite?*, Brussel 1928 en *La psychologie du socialisme: à propos de trois livres récents (Kautsky, Boukharine, de Man)*, Brussel 1928. Een antwoord van De Man vindt men in *l'Avenir social*, no. 5, mei 1928.

5—Van Peski laat een aantal neo-marxisten en Marx-critici de revue passeren, en concludeert dat De Mans kritiek 'verbazend wettend origineel' en krachtig is; alleen Kolakowski kan de vergelijking met goed gevolg doorstaan. Zie 'La critique du Marxisme chez Henri de Man et chez quelques néo-marxistes', *Cahiers Vilfredo Pareto*, pp. 14 ff. Voor een klassiek-moderne marxistische interpretatie van De Man, zie Guy Desolre, 'Henri de Man et le marxisme. Critique critique de la critique' in hetzelfde nr. De ontdekking van de *Parijse Manuscripten* in 1932 beïnvloedde De Mans oordeel over Marx sterk. Zie zijn artikelen in *Der Kampf*, mei-juni 1932; vertaald als 'The Newly Discovered Marx', *Bulletin de l'Association pour l'Etude de l'Oeuvre d'Henri de Man*, no. 8, dec. 1978.

6—*Autobiografie*, p. 233.

7—Hendrik de Man, *De psychologie van het socialisme*, Arnhem 1927², p. 39. Naar deze editie wordt verder in de tekst verwezen als ps.

8—Bonger vindt De Mans kritiek op het marxistisch rationalisme en mechanisme maar 'geschrijf'. Ontdaan van zijn overdrijvingen heeft zij slechts één juiste kern: 'het Marxisme is zeer weinig psychologisch gefundeerd geweest en het is dringend gewenscht in de toekomst met de resultaten der zielkunde rekening te houden'. Dat het marxisme rationalistisch zou zijn in die zin dat het de mens door verstand *gedreven* zou achten, is zijns inziens 'grondig fout' (pp. 677-78). Men kan Bonger hierin gedeeltelijk gelijk geven; maar het blijft een feit dat Marx en Engels het communistisch bewustzijn zien als een onvermijdelijk produkt van de levenssituatie van een klasse 'die alle lasten van de maatschappij moet dragen zonder haar voordelen te genieten, die uit de maatschappij verdreven

en in de scherpste tegenstelling tot alle overige klassen wordt gedrongen'; ofschoon dit bewustzijn zich 'ook onder de andere klassen kan ontwikkelen op grond van de aanschouwing van de positie van deze klasse'. In het *Kommunistisch Manifest* wordt dit privilege toegekend aan 'burgerlijke ideologen die tot inzicht zijn geraakt van de *gehele* historische beweging' (MEW 4, pp. 471-2).

9—Cf. De Mans *Autobiografie*, pp. 233-4: 'Mijn poging om de diepere oorzaken van deze "verschuiving van de motivering" in al hun aspecten bloot te leggen, bracht mij tot een motivatieleer, die de socialistische gezindheid niet langer verklaarde als een bewustzijn van klassebelangen, maar als een psychologisch conflict tussen historisch gegroeide waardemeters en de sociale verhoudingen in de omgevende wereld.'

10—Cf. Max Weber, 'Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis' en 'Der Sinn der "Wertfreiheit" der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften', beide in *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1922. Het 'Objektiviteitsopstel' was in 1904 al verschenen in *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, waaraan De Man aan het eind van de jaren twintig zou meewerken. 'Politik als Beruf' en 'Wissenschaft als Beruf' waren oorspronkelijk voordrachten, in 1918 gehouden aan de Universiteit van München, die beide afzonderlijk werden gepubliceerd in 1919.

11—Hendrik de Man, *Socialisme en Marxisme. Het Marxisme is waarheid geweest*, De Wilde Roos, Brussel 1928, p. 26.

12—Bonger, *op. cit.*, p. 680.

13—A. Moresco, 'De filosofie van Hendrik de Man', *De Socialistische Gids*, 16e jrg., 1931, pp. 99ff.

14—Georg Lukàcs, *Die Zerstörung der Vernunft*, Luchterhand, Berlin-Spandau 1962, voorwoord en pp. 521ff over Weber. Een voorwaarde voor elk beroep op de 'rede' is volgens De Man 'dat niet slechts bepaalde logische wetten van het denken, maar ook bepaalde praktische wetten van het oordelen

en waardeschatten voor alle mensen op een gegeven cultuurtrap een axiomatische norm zijn' (ps, 129); wat dit laatste betreft veronderstelt hij het bestaan van twee 'eeuwig-redelijke' normen: dat 'levenswaarden hoger staan dan zakelijke waarden, en dat gemeenschapsgevoel gaat vóór het persoonlijke machts- of winstvoordeel' (ps, 132).

15—Ook hier is De Man 'bij de tijd', zoals blijkt uit recente inzichten van onder anderen Bahro en Gouldner wat betreft het metaforisch karakter van het marxistische proletariaatsbegrip. Voor een overzicht zie Dick Pels, 'De Proletariër als Vreemdeling. Kennispsychologische notities over een metafoor', *Kennis en Methode*, mei/juni 1984, waar ik probeer om de proletariaatstheorie te generaliseren in de richting van een kennissociologie van 'de vreemdeling'.

16—Max Weber, 'Der Sozialismus', een voordracht uit 1918, werd gepubliceerd in *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*, Tübingen 1924. Webers artikelenserie 'Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland' verscheen voor het eerst in de zomer van 1918.

17—Geciteerd in Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Seuil, Paris 1983, p. 214. Zie ook Hendrik de Man, 'Is het planisme dood?', *Leiding*, jan. 1939 in *Hendrik de Man. Persoon en ideeën*, v, Antwerpen/Amsterdam 1976, p. 278: 'Wat men, min of meer treffend, de "mystiek" van de massa-actie voor het Plan heeft genoemd, had eigenlijk minder te doen met het planisme als poging tot ideologische vernieuwing van de socialistische beweging, dan met het feit, dat het Plan een soort toverwoord was geworden, het zinnebeeld van een nieuwe hoop en een nieuw vertrouwen, die groeiden naarmate de ellende de massa's instinctief in opstand bracht tegen de deflatiepolitiek der bankiersregeringen.'

18—Waarvan men zich trouwens kan afvragen of dit wel voor fascistische voorhoedes opgaat. Ook in Hitlers propagandatheorie, zoals te vinden in *Mein Kampf*, is de elite geen

nihilistische elite en is de wereldbeschouwing geen willekeurige greep. De *relatie* tussen massa en leiders ligt eerder zoals Hendrik de Man die hier schetst; de *ideeënwereld* is radicaal verschillend.

19—Zie vooral het 'Credo' (ps, 361ff), waarin De Man uiteenzet dat het besef van de relativiteit van de sociaal-wetenschappelijke waarheid niet tot dadenloosheid hoeft te leiden: 'Een weinig relativiteit verwijderd van de zekerheid van wil, meer relativiteit leidt tot haar terug' (365). Deze gedachte van het 'bevestigend scepticisme' van de elite is ook te vinden in Jacques de Kadts *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, G. A. van Oorschot, Amsterdam 1980 (1939).

20—Vgl. A. M. van Peski, *Hendrik de Man*, Brugge/Utrecht 1969, pp. 55-56.

21—Emile Durkheim, *Le socialisme*, Presses Universitaires de France, Paris 1971, hst. I. Deze syllabus van Durkheims colleges in het academisch jaar 1895-'96 verscheen voor het eerst in 1928, twee jaar na de publikatie van De Mans *Psychologie*. Grote delen ervan waren echter verschenen vanaf 1921 in verschillende tijdschriften. Van 1893 dateert bovendien een 'Note sur la définition du socialisme' waarin het socialisme wordt gedefinieerd op een wijze die enig opzien baarde, maar die ook de instemming verwierf van zowel Guesde als Jaurès. Het is waarschijnlijk dat Hendrik de Man het werk van Durkheim niet rechtstreeks kende, maar beïnvloed werd via diens vriend Jean Jaurès. Zie over Durkheims socialisme verder Dick Pels, 'A Fellow-Traveler's Dilemma: Sociology and Socialism in the Writings of Durkheim', verschijnt in *Acta Politica*, 1984.

22—Hendrik de Man, *Autobiografie*, p. 234.

23—Zie Dick Pels, 'De Proletariër als Vreemdeling', en noot 15.

24—Peter Dodge, 'Ideological Preconceptions and Sociology: Reflections on the Contemporary Significance of Hendrik de Man', *Sociologia Internationalis*, 1/2, 1974, herdrukt in

Bulletin de l'Association, no. 7, febr. 1978, pp. 4-5: 'Why the longevity of Marxism? What needs does it serve?'

25—Zie voor deze visie Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche*, passim. Het grote probleem van Sternhells boek is echter dat hij, vooral wat betreft het revisionisme van Hendrik de Man, terugvalt op het vooroordeel dat *elke* Marx-herziening ons doet belanden op een heliend vlak. Tenslotte is zijn visie niets meer dan de academische versie van de — sinds de jaren zestig traditie geworden — afwijzing van De Mans persoon en ideeën die vertrekt vanuit een marxistisch *parti pris*.

26—Zie ook Dick Pels, 'De redelijkheid van het fascisme', *Socialisme en Democratie*, febr. 1982; en een discussie met Anet Bleich in het juni- en juli/augustusnr. van dat jaar. Over de eigenaardige receptiegeschiedenis van De Mans ideeën en politiek, zie Dick Pels, 'Hendrik de Man en het kleine verschil tussen goed en kwaad', in voorbereiding (febr. 1984).

De naoorlogse sociaal-democratie

*De Partij van de Arbeid en het Marshallplan**Inleiding*

‘Wij hebben vijf jaar verloren – maar wij hebben een eeuw te winnen,’ stelde Van Randwijk in 1945, toen Nederland van de nazi-overheersing was bevrijd en voor de opgave stond economisch, politiek en sociaal weer op de been te komen.¹ Het was dan ook niet alleen ‘wederopbouw’ dat in de vroege naoorlogse jaren het sleutelwoord van de Nederlandse politiek zou worden. Tegelijk bestond vooral in het eerste jaar na de bevrijding in brede kring de hoop op politieke en maatschappelijke vernieuwing. De doorbraakgedachte en de hervormingsgezinde plannen van het kabinet Schermerhorn-Drees (1945-1946) leken een breuk met de vooroorlogse periode in te luiden. Reeds na één jaar was echter duidelijk geworden dat 1945 minder een keerpunt zou mogen worden genoemd dan velen in hun bevrijdingsroes voor mogelijk hadden gehouden. Dit betekent evenwel niet dat op alle terreinen continuïteit overheerste. Als ‘afgeslankte’ doorbraakpartij deed de pvdA in 1946 haar intrede in de politiek, waarmee de Nederlandse sociaaldemocratie voor het eerst in haar geschiedenis voor lange tijd plaats nam achter de regeringstafel. Vooral op economisch gebied hoopte de pas opgerichte pvdA een breuk met het verleden te bewerkstelligen. Daarbij ging het niet zozeer om het realiseren van de oude socialistische doelstelling van socialisatie van de produktiemiddelen; veel meer centraal stond de doelstelling om de overheid in een geleide economie een planerende rol te laten vervullen, in aansluiting op het ‘Plan van de Arbeid’ uit de jaren dertig en op de economische theorieën

van Keynes. Nieuw op te richten instituties als het Centraal Planbureau en de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie zouden in dit verband een sterke overheidspositie moeten garanderen.

In de internationale politiek voltrok zich in de eerste naoorlogse jaren de deling van Europa, waaruit twee antagonistische machtsblokken voortvloeiden. Van centrale betekenis in dit delingsproces was het Europese Herstelprogramma, beter bekend als het Marshallplan. Voor West-Europa werkte deze dollar- en goedereninjectie uit de vs niet alleen als katalysator voor de economische wederopbouw, ook leverde het een belangrijke bijdrage aan het herstel van de markteconomie en aan een versteviging van de Amerikaanse positie op het westelijk deel van het door de oorlog geteisterde oude continent. De Russische afwijzing van de aan de hulp gekoppelde voorwaarden – een afwijzing die de su ook aan haar satellietstaten in wording oplegde – had tot gevolg dat de wijze waarop aan beide zijden van het neerdalende ‘ijzeren gordijn’ de economische wederopbouw plaatsvond de afgrenzing tussen beide blokken verder verscherpte.

Tegen deze nationale en internationale achtergrond wordt hier de houding van de pvda ten opzichte van het Marshallplan beschreven. Voor een juiste beoordeling van de sociaal-democratische positie dienen vooral drie aspecten nader te worden uitgewerkt. Allereerst rijst in dit verband de vraag naar de rol die de economische situatie van Nederland gedurende de eerste naoorlogse jaren in de sociaal-democratische positiebepaling speelde. Daarnaast is van belang in hoeverre binnen de pvda een spanning werd gesignaleerd tussen de ‘free trade and free enterprise’-achtergrond van het hulpprogramma en de eigen plansocialistische ideeën. Ten slotte dringt zich hier de vraag op welke invloed de juist gedurende de looptijd van het Marshallplan (1948-1952) groeiende Oost-Westtegenstelling op de ontwikkeling van de sociaal-democratische houding heeft uitgeoefend. Voordat op deze vragen wordt ingegaan, volgt

eerst een schets van de Nederlandse economische en politieke context en een overzicht van de belangrijkste aspecten van het Marshallplan zelf.

Economische en politieke context

Voedingsmiddelen, kleding, huisvesting, aan alle elementaire voorzieningen bestond gebrek in de eerste naoorlogse jaren. Het productieapparaat was teruggefallen op 60% van het vooroorlogse niveau, de infrastructuur was vrijwel geheel ontwricht en ook in financieel en monetair opzicht was de situatie bijzonder ongunstig. De totale geldhoeveelheid was met een toename van 2,5 naar 10,9 miljard gulden meer dan verviervoudigd, waardoor het gevaar dreigde van superinflatie. Het nationale vermogen stond op 2/3 van het vooroorlogse niveau en – zonder hier volledig te kunnen zijn – de nationale schuld was gegroeid van 4 tot 13 miljard gulden.² Gezien de onderlinge verwevenheid van de problemen op ieder afzonderlijk terrein van de economie, waarbij de zwakte van de ene sector het weer op gang komen van een andere bemoeilijkte, droeg de ontwrichting een algemeen karakter.

Daarnaast had de oorlog voor Nederland ook in internationaal opzicht gevolgen, die een herstel structureel vertraagden. Vóór 1940 was de Nederlandse economie sterk op Duitsland georiënteerd geweest. Vanwege de meningsverschillen tussen de geallieerden over de toekomst van Duitsland en de vernietiging van het Duitse productieapparaat mocht niet gerekend worden op een spoedig herstel van de vooroorlogse economische betrekkingen.³ In de tweede plaats was Indonesië na de Japanse nederlaag weliswaar weer onder Nederlands bestuur gekomen, maar de 14% die de kolonie vóór de oorlog nog aan het bruto nationaal produkt had bijgedragen, zou niet meer worden gehaald. De deviezen die vóór 1940 aan de handelsstroom van Indonesië naar Amerika werden verdiend, vielen nu weg en dit maakte het toch al grote Nederlandse dollar-

tekort nog omvangrijker. Tegelijkertijd zou de Indonesiëpolitiek, ook al vóór de politionele acties, zwaar op de nationale begroting gaan drukken.⁴

Ondanks bemoedigende resultaten in het wederopbouwproces gedurende de eerste twee jaren na de oorlog – zowel de produktie-index als het bruto nationaal produkt kwam in 1947 weer boven het peil van 1938 uit⁵ –, bleef een structureel economisch herstel uit. Daarbij dient erop gewezen te worden dat het tot dan toe gerealiseerde herstel mede mogelijk was gemaakt door intering op de nationale goudvoorraad en liquidatie van buitenlandse bezittingen. In 1947 werd duidelijk dat het tempo waarin deze financieringsmiddelen werden gebruikt drastisch zou moeten afnemen, wilde Nederland niet op een faillissement afsturen. Het centrale probleem voor de Nederlandse economie in deze periode was de bij voortduring scheve verhouding tussen import en export, waardoor de tekorten op de betalingsbalans bleven toenemen. Allereerste voorwaarde voor herstel was dan ook een flinke verhoging van de produktie, zodat de import kon dalen en export kon stijgen. Alleen de vs waren in staat de daartoe benodigde kapitaalgoederen en grondstoffen te verschaffen. Om aan de hiervoor benodigde dollars te komen diende de export naar de vs sterk te worden opgevoerd, maar juist hier klemde de 'bottleneck' van kapitaalgebrek, waardoor de produktie niet verder kon groeien en een hoog importniveau noodzakelijk bleef. Deze vicieuze cirkel zou zonder uitzicht op nieuwe hulp de Nederlandse regering slechts twee mogelijkheden hebben gelaten, die beide even weinig aantrekkelijk waren: ofwel doorgaan met het opmaken van de nog aanwezige reserves totdat de dekkingsmiddelen geheel waren uitgeput en de economie alsnog zou vastlopen, ofwel de tering naar de nering zetten met als onvermijdelijk gevolg een terugval van het produktie- en consumptieniveau zonder uitzicht op herstel.⁶ Tegen deze achtergrond lag een positieve reactie op het Amerikaanse aanbod van juni 1947 om door middel van een grote dollar- en

goedereninjectie Europa economisch weer op de been te helpen, in de lijn der verwachting.

De dramatische situatie van de Nederlandse economie deed geen enkele politieke partij twifelen aan de noodzaak van een nauwe betrokkenheid van de overheid bij het wederopbouwproces. Over de mate en duur van overheidsbemoedienis bij de economie liepen de meningen echter uiteen. De vooroorlogse tegenstelling tussen sociaal-democraten enerzijds en liberale en confessionele partijen anderzijds was weliswaar tijdelijk afgezwakt, verdwenen was zij geenszins. 'De plan-economie ligt in de lijn van de historie, aan ons om daarvan een socialistische plan-economie te maken', aldus Hein Vos op het Economisch Congres van de pvdA in 1947.⁷ Deze uitspraak, die past binnen de socialistische traditie volgens welke de geschiedenis aan de kant van de socialistische beweging staat, was echter niet in overeenstemming met de realiteit. De korte naoorlogse ontwikkeling had al een verloop te zien gegeven, waarin de kansen voor een planeconomie ongunstiger waren geworden. Vos zelf, de 'plan-ideoloog' van de pvdA, had in 1946 zijn ministerschap op Handel en Nijverheid (Economische Zaken) prijs moeten geven aan de kvv'er Huysmans, die er geen geheim van maakte het beleid van zijn voorganger in liberale zin om te willen buigen.⁸ Ook de regeringsverklaring van het kabinet Beel (1946-1948) maakte duidelijk dat de pogingen van de eerste naoorlogse regering om de betrokkenheid van de overheid bij de economie blijvend vast te leggen, slechts op afgezwakte wijze zouden worden voortgezet. Weliswaar meldde Beel op 5 juli 1946 de Tweede Kamer dat de nieuwe regering het nodig achtte 'aan het herstel van de welvaart krachtig leiding te geven', maar hij voegde daar vrijwel direct aan toe dat het kabinet van zins was '...de rechtstreekse overheidsbemoedienis, die onder de druk der omstandigheden van de laatste jaren sterk was toegenomen, ingrijpend in te krimpen en mede aldus de grondslag te leggen voor een gezondmaking der financiële positie van de Nederlandse Staat'⁹.

In de daarop volgende jaren zette deze tendens zich verder door, ondanks kritiek van sociaal-democratische zijde. Het streven van de PvdA naar een geleide economie, waarbij binnen een samenwerkingsverband van werknemers, werkgevers en overheid laatstgenoemde een richtinggevende functie diende te krijgen, leed in deze jaren twee gevoelige nederlagen. Het is hier niet de plaats uitgebreid stil te staan bij de sociaal-democratische plannen om via een adviserend orgaan als het Centraal Planbureau (CPB) en een door middel van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) georganiseerde produktie de overheid een dergelijke rol toe te bedelen. Wel is van belang vast te stellen dat de uiteindelijke wettelijke regelingen in dit verband op een teleurstelling voor de planningsgezinde sociaal-democraten zijn uitgelopen. Toen in april 1947 het CPB formeel werd geïnstalleerd, was haar taak gereduceerd tot een louter technisch-adviserende bij de jaarlijkse opstelling van de begroting. Van een door het CPB opgestelde meerjarenplanning, die een leidraad voor het overheidsbeleid zou hebben moeten zijn, was geen sprake meer. Wat restte was een gedepolitiseerd en geneutraliseerd bureau.¹⁰ Met de PBO ging het nauwelijks anders. Duurde het door lang commissiewerk tot eind 1949 voordat een wetsontwerp hieromtrent de Kamer passeerde, de niet verplichte invoering en de vrijwel afwezige bevoegdheden van de overheid leidden ook hier tot de conclusie dat de sociaal-democraten hun ideeën niet hadden kunnen doorzetten.¹¹

Twee belangrijke factoren die bij deze ontwikkeling een rol hebben gespeeld kunnen hier worden genoemd. Bezie men allereerst de politieke krachtsverhoudingen, dan wijzen de verkiezingsresultaten van 1946 en 1948 op een sterke positie van de KVP en een zwakkere voor de PvdA. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen rekende de enige maanden daarvoor opgerichte PvdA minimaal op de relatieve meerderheid. De doorbraakpartij moest echter niet alleen de KVP met 32 zetels als grootste partij voor laten gaan, ook kreeg zij met 29 zetels

twee zetels minder in het parlement dan de haar constituerende partijen voor de oorlog samen hadden gehad.¹² In 1948 verloor de pvdA nog eens twee zetels, terwijl de kVP haar zeteltal op 32 kon handhaven. Mede door deze krachtsverhouding tussen de twee grootste partijen, waarbij de sociaal-democraten in 1948 bovendien een verbreding van de coalitie met CHU en vvd moesten accepteren, verloor de pvdA haar pleidooi voor een geleide economie.

De tweede factor in dit verband wordt gevormd door de ontwikkelingen in de internationale politiek. Onder invloed van de doorzettende koude oorlog trad een verenging op van het maatschappelijke en politieke klimaat, waardoor de ruimte voor hervormingsgezinde politiek afnam. Dit trof met name de pvdA, die zich voor de noodzaak gesteld zag zich bij de verdediging van het plansocialisme te weer te stellen tegen beschuldigingen van liberale en confessionele zijde als zou zij streven naar 'staatsocialisme'. De pvdA mocht zich nog zo anti-communistisch opstellen, de geïnsinueerde overeenkomst tussen wat de sociaal-democratie op economisch gebied voorstond en de praktijk van het Sovjet-communisme leidde ertoe dat de kansen voor een planeconomie in deze naoorlogse jaren steeds geringer werden.

Het Marshallplan

Tot diep in de jaren zestig werd in de literatuur over de koude oorlog het Marshallplan vooral beschouwd als 'an expression of America's warm humanitarianism'¹³. Met de opkomst van de revisionistische interpretatie sloeg de slinger door naar het benadrukken van de imperialistische doelstelling van de Amerikaanse buitenlandse politiek, waarbij het Marshallplan opgevat werd als het economische equivalent van de in 1947 geformuleerde militair-politieke Truman-doctrine. Inderdaad kan niet ontkend worden dat het Europese Herstelprogramma deel uitmaakte van de Amerikaanse machtspolitiek en dat bij

de afkondiging van het plan in de zomer van 1947 de angst voor uitbreiding van de communistische invloedssfeer een belangrijke rol heeft gespeeld. De economisch benarde situatie in Europa zou, aldus de achterliggende vrees, sociale onrust en politieke ontevredenheid in de hand werken, daarmee het communisme in de kaart spelen en de continuïteit van de westerse maatschappijvorm met haar politieke en economische vrijheden in gevaar brengen.

Een tweede belang van de Amerikanen bij het Marshallplan vormde de dreigende verstoring van de Euro-Atlantische handelsstroom. Waar West-Europa een groot invoeroverschot kende en mede daardoor te kampen had met een chronisch dollartekort, daar dreigde juist door dit gebrek aan dollars in Europa voor de vs inzakkende export, met als gevolg overproductie en werkloosheid. Bovendien werden de Amerikanen geconfronteerd met Europese pogingen om via protectionistische maatregelen en bilaterale handelsovereenkomsten de nationale economieën weer op gang te brengen. In plaats van het door de vs nagestreefde liberale wereldhandelssysteem met een vrije stroom van produkten, grondstoffen en valuta (Open-Deur-politiek), dreigde op deze wijze in Europa een bont gekleurd veld te ontstaan van zichzelf beschermende nationale economieën. Het is op deze beide aspecten dat Truman doelde toen hij in december 1947 het Congres meedeelde: 'Beschouwd in termen van onze eigen economie is een Europees herstel essentieel'¹⁴.

Met nadruk dient er echter op gewezen te worden dat ondanks deze Amerikaanse belangen bij een hersteld Europa het Marshallplan niet getypeerd kan worden als 'chantagemiddel om de politieke situatie in West- en Zuid-Europa te "stabiliseren"', zoals van revisionistische zijde wordt gesuggereerd.¹⁵ Een dergelijke beoordeling lijkt eerder een projectie van latere ontwikkelingen dan dat zij recht doet aan de uitgangssituatie van 1947. Het Amerikaanse plan van juni 1947 was geen dictaat, maar een globaal voorstel dat het initiatief voor verdere

uitwerking aan Europa liet. Van de landen die de hulp zouden ontvangen, werd verwacht dat deze zelf met een nadere invulling inzake omvang en uitvoering van een doeltreffend hulpprogramma zouden komen. Dit betekende dat in de zomer van 1947 de Westeuropeanen een nog relatief grote speelruimte genoten wat betreft de economische en politieke richting die West-Europa in zou slaan. Ondanks de toenemende Oost-Westtegenstelling en de Russische weigering het Marshallplan te accepteren, lag de naoorlogse ordening van Europa nog geenszins vast. Tegelijkertijd behelsde de Amerikaanse voorwaarde dat Europa een gemeenschappelijke reactie zou formuleren op zijn minst de mogelijkheid een remmende invloed op het blokvormingsproces uit te oefenen. Immers, een West-europees antwoord op het Amerikaanse voorstel vanuit het perspectief van een Europese federatie als buffer tussen de twee grootmachten, had hier een rol kunnen spelen. Het realistisch gehalte van dit Derde-Weg-denken mag in retrospectief gering lijken – zeker wanneer men bedenkt dat het feitelijke gevolg van het Marshallplan juist het tegenovergestelde was –, in de zomer van 1947 was de kans op een dergelijke ontwikkeling nog niet geheel uitgesloten.¹⁶ Terecht wijst Wilfried Lothrop dat in deze periode de Europese socialistische, sociaal-democratische en andere hervormingsgezinde partijen sterker waren dan ooit tevoren en dat juist door deze krachten een dergelijk Europees perspectief werd bepleit.¹⁷

Veel zou dan ook afhangen van de wijze waarop Europa op het Amerikaanse initiatief zou reageren. De veelal tegengestelde nationale belangen van de voor hulp in aanmerking komende landen verhinderden echter de totstandkoming van een gemeenschappelijk Europees antwoord. Zonder hier volledig te kunnen zijn valt in dit verband onder andere de Frans-Nederlandse tegenstelling op, waarbij Frankrijk uit veiligheids-overwegingen niets voelde voor een snelle industriële wederopbouw van Duitsland, terwijl Nederland het oude achterland het liefst zo snel mogelijk hersteld zag.¹⁸ Ook zij hier kort

gewezen op de Britse houding, die vanwege Commonwealth-belangen een integratieve Europese aanpak in belangrijke mate afremde.¹⁹ Meer in het algemeen bestond de vrees dat met de aan een gemeenschappelijke aanpak inherente afbouw van nationaal-economische beschermingsmaatregelen bepaalde sectoren van de eigen industrie door goedkopere produktie elders in Europa tot de ondergang gedoemd zouden zijn. Deze sterke nationale oriëntatie van de Westeuropese landen tijdens de voorbereidende besprekingen leidde ertoe dat zij niet die politieke ruimte benutten die zowel de internationale politieke verhoudingen van de zomer van 1947 als de globale formulering van het Amerikaanse voorstel toelieten. In de daarop volgende fase van de uitvoering zou blijken dat het 'vier jaar lang een gevecht [is] geweest tussen de Europese landen hoe die 17 miljard dollar moest worden verdeeld'²⁰.

Met het verloren gaan van deze kans voor Europa waren de vs meer in staat de uitvoering van het Marshallplan volgens eigen voorstellingen te laten verlopen dan oorspronkelijk noodzakelijk was geweest. Dit kwam vooral tot uitdrukking in de economische en politieke voorwaarden waarmee Europa in de afrondende besprekingen geconfronteerd werd. Zeker, ook wanneer de Westeuropese landen wel in staat waren geweest een gemeenschappelijke reactie te formuleren die zou hebben aangestuurd op een onafhankelijk Europa tussen de grootmachten, ook dan zouden de vs hun eigen nationale belangen door middel van voorwaarden hebben trachten veilig te stellen. Duidelijk is echter ook dat een gezamenlijk West-europees geluid hier een tegenwicht had kunnen bieden. Concreet stelden de Amerikanen onder meer een aantal voorwaarden die ten goede kwamen aan hun eigen landbouwsector, scheepvaart en energieproduktie.²¹ Daarnaast werden de Europese landen verplicht hun staatsfinanciën te saneren, aan te sturen op begrotingsevenwicht en een liberale handelspolitiek te voeren. Voorts moesten de aan het hulpprogramma deelnemende landen een fonds opzetten, waarin in nationale valuta

het equivalent van de ontvangen dollars diende te worden gestort. 95% van dit fonds was bedoeld voor de wederopbouw waarbij over de besteding overeenstemming met de Amerikanen moest worden bereikt. Door deze zogenoemde 'counter-provisions' kregen dezen daardoor directe invloed op de nationale investeringspolitiek.²² Ten slotte wilden de vs de politieke 'betrouwbaarheid' van de deelnemende landen gewaarborgd zien, hetgeen impliceerde dat communistische regeringsdeelname taboe was en een Amerikaans-gezinde buitenlandse politiek gegarandeerd moest zijn.

Hiermee zijn de algemene contouren van het Marshallplan zichtbaar geworden. Dat de Europeanen in de zomer van 1947 niet in staat bleken het Amerikaanse aanbod te benutten als aanzet voor een meer zelfstandig Europa, betekent echter geen vermindering van het Europese belang bij deze dollar- en goederenhulp. Het bood West-Europa de kans om in vier jaar economisch onafhankelijk te worden van Amerikaanse hulpbronnen en daarmee de vicieuze cirkel te doorbreken waarin de economie verzeild was geraakt. Ondanks de toename van de Amerikaanse economische en politieke invloed op het door de oorlog vernietigde continent, blijft het daarom een eenzijdige voorstelling van zaken het Marshallplan voornamelijk te beschrijven in termen van 'dollar-imperialisme'.

PvdA en Marshallplan

'Als er over het Marshallplan gesproken wordt, dan wil dat vóór alles zeggen, dat er een noodtoestand is,' schrijft J. de Kadt in oktober 1947 naar aanleiding van het Economisch Congres van de PvdA, dat gedeeltelijk gewijd was aan het Marshallplan.²³ De sociaal-democraten waren ervan overtuigd dat voor een werkelijk herstel naast verhoogde binnenlandse inspanning buitenlandse hulp onontbeerlijk was.

Het partijweekblad *Paraat*: 'Vast staat, dat zonder Marshall-

plan Nederland – en vele andere landen – een zeer zware dobber zal hebben het hoofd boven water te houden. Laat ons dat bij elke discussie over dit grote initiatief nooit uit het oog verliezen.²⁴

Hiermee is het eerste motief zichtbaar geworden voor de positieve reactie van de pvdA op het Marshallplan. Het belang van de Amerikaanse hulp voor de Nederlandse economie werd ook in de jaren daarna steeds benadrukt, waarbij er voortdurend aan werd herinnerd dat zonder die hulp de economische situatie aanzienlijk minder gunstig zou zijn.²⁵ Met deze opvatting deelde de partij in een brede politieke consensus, waar alleen CPN en EVC buiten vielen.²⁶ Van deze zijde werd aangedrongen op economische oriëntatie op Oost-Europa, een suggestie die vanwege de ontwrichte economie aldaar niet als een serieus alternatief beschouwd kon worden.

Het argument dat zonder het Marshallplan het levenspeil in Nederland ver zou terugvallen, maakte de Nederlandse sociaal-democratie echter niet blind voor het belang op korte termijn dat de Amerikanen zélf bij de dollar- en goederenhulp hadden. Marshalls rede van juni 1947 op de Harvard University, waarin hij het Amerikaanse initiatief lanceerde, werd in de partijpers geplaatst tegen de achtergrond van de dreigende Amerikaanse exportcrisis. Dit belang van de vs bij het veiligstellen van de Europese markt leidde evenwel niet tot enig wantrouwen. Integendeel: 'Juist dit reële belang van de Amerikanen geeft ons de zekerheid dat hier nuchter en goed economisch werk kan worden gedaan, dat in het belang van beide werelddelen is. Het zijn niet de mooie ogen van de Europeanen en het is niet een Sinterklaasmentaliteit, waardoor de Amerikanen beweren ons te willen helpen. Zij willen zaken doen. Daar kunnen wij niets op tegen hebben.'²⁷

Is hiermee duidelijk geworden dat de pvdA op dit gebied een gemeenschappelijk Euro-Amerikaans belang zag, enigszins anders lag dat met de beoordeling van het Amerikaanse belang op lange termijn: het creëren van een vrijhandelssysteem op

wereldschaal. In de beginfase dook enkele malen de vraag op of de aanvaarding van het Marshallplan geen gevaar met zich zou kunnen brengen voor de politieke en economische zelfstandigheid van Europa en daarmee ook van Nederland. Wel dient daaraan te worden toegevoegd dat dergelijke geluiden slechts incidenteel werden geuit. Daar bovendien deze waarschuwingen niet hebben geleid tot een discussie binnen de partij, mag er niet bovenmate veel waarde aan worden gehecht. Desondanks blijft het van belang hier kort bij stil te staan, omdat het inzicht biedt in het ambivalente Amerika-beeld dat gedurende de eerste naoorlogse jaren in sociaal-democratische kring waarneembaar was. Niet alleen kan in dit verband gewezen worden op de door de sociaal-democraten als oppervlakkig beschouwde Amerikaanse massacultuur²⁸ – zo geheel anders dan het sterk moreel getinte personalistisch socialisme –, vooral van belang was de negatieve houding ten opzichte van het in Amerika vigerende kapitalisme. De koppeling die in de vs zelf werd gelegd tussen economische en politieke vrijheden, werd – het zal niet verbazen – van de hand gewezen. Dit impliceerde een tweeslachtige houding tegenover het Amerikaanse maatschappelijke systeem, waarbij enerzijds het ‘meedogenloos kapitalisme’ met haar ‘vrijheid van uitbuiting’ kritisch werd beoordeeld en anderzijds de burgerlijke vrijheden positief werden gewaardeerd.²⁹ Daarnaast werd ondanks het feit dat de bevrijding nog vers in het geheugen lag ook de Amerikaanse buitenlandse politiek met een kritische blik gevolgd. Ook hier is sprake van een dualistisch Amerika-beeld. Aan de ene kant werd het positief gewaardeerd dat de vs zich betrokken voelden bij het handhaven van de wereldvrede, maar aan de andere kant werd in 1945-’46 meerdere malen opgemerkt dat het internationalisme van Amerika ‘meer op de dollar is afgestemd dan op het ideaal’³⁰. Aldus bestond in de zomer van 1947 binnen de pvda een ‘half anti-Amerikanisme’, zoals Tinbergen het in 1982 uitdrukte.³¹ Het was tegen deze achtergrond dat na de aankondiging van

het Marshallplan bij sommigen de vraag rees in hoeverre het hulpprogramma niet zou leiden tot een gelijkschakeling van de Europese economische structuur met die van de vs.³²

Maar zoals gesteld, een dergelijke vrees voor verlies van politieke en economische zelfstandigheid werd slechts incidenteel geuit. Eerder ging de gedachtengang de andere kant op: het Marshallplan zou juist de mogelijkheid bieden deze zelfstandigheid te vergroten. Immers, bij voortduring van de benarde economische situatie zou de afhankelijkheid van incidentele giften blijven bestaan, met als gevolg een grotere gevoeligheid voor buitenlandse invloeden. Het Marshallplan zou daarentegen de wederopbouw een nieuwe impuls geven die na verloop van tijd in economische zelfstandigheid zou resulteren, waardoor ook in politiek opzicht de afhankelijkheid zou verminderen.³³

Is de koppeling van welvaart aan politieke zelfstandigheid één argument waarmee de vrees voor Amerikaanse beïnvloeding werd gepareerd, het globale karakter van Marshalls aanbod van juni 1947 bood een tweede argument, omdat aan Europa zelf de mogelijkheid werd gelaten het initiatief verder in te vullen. Nederhorst schreef in dit verband in de zomer van dat jaar: 'Een inmenging van Amerikaanse zijde – die trouwens bij ons op groot verzet zou stuiten – wordt hierdoor bij voorbaat uitgesloten.'³⁴ De impuls die de Europese samenwerking nu zou krijgen bracht aanvankelijk een versterking van de hoop met zich mee op een krachtig en zelfstandig Europa, dat haar eigen 'Derde Weg' zou kunnen gaan tussen de twee antagonistische grootmachten.

Deze hoop was in de eerste twee naoorlogse jaren sterk aanwezig geweest binnen de pvdA. Al enkele maanden na de oorlog werd de vrees geuit dat de wereld uiteen zou vallen in een Amerikaanse en Russische invloedssfeer.³⁵ Europa zou zich daarbij niet mogen laten dwingen tot een keus voor kapitalisme of communisme, maar een eigen democratisch-socialistische maatschappijvorm moeten realiseren, waarin de

politieke democratie van het Amerikaanse stelsel gecombineerd zou moeten worden met aspecten van de geleide economie van het Sovjet-systeem. Een op deze basis verenigd Europa kon bovendien een bemiddelende rol spelen in de zich toespitsende conflicten tussen de vs en de Sovjetunie. Het Marshallplan leek nu de mogelijkheid te bieden uit de klem van de Oost-Westtegenstelling te geraken en alsnog een 'brug' te worden tussen Amerika en de Sovjetunie in plaats van een 'bruggehoofd'³⁶. 'De Europese motor kan gaan draaien' was dan ook het enthousiaste parool.³⁷

Bij al dit optimisme was de pvdA zich er wel van bewust dat dit alleen gerealiseerd kon worden wanneer in Europa het besef van de noodzaak tot verregaande samenwerking door zou dringen. Alleen een 'hechte aaneensluiting van Westeuropese staten' zou Amerikaanse beïnvloedingspogingen kunnen weerstaan.³⁸ Het benadrukken van deze voorwaarde was een constante in het eerste jaar na de afkondiging van het Marshallplan. Opmerkelijk is echter dat toen al in de zomer van 1947 bleek dat de zo bepleite Europese samenwerking nauwelijks gestalte kreeg, dit niet leidde tot een relativering van het optimisme. In dit opzicht bleef de beoordeling van het Marshallplan steken op een herhaling van genoemde argumentatie zonder dat recente ontwikkelingen daarbij een rol speelden. Meer waakzaamheid toonde *de Vlam*, het links-socialistische weekblad waaraan ook door pvdA-leden werd meegewerkt. Meerdere malen werd hierin gewezen op het gevaar dat de uitvoering van het Marshallplan in een 'kapitalistisch onderonsje' zou kunnen ontaarden.³⁹ Anders dan de pvdA pleitte het blad voor een analyse van de anti-socialistische aspecten van het hulpprogramma, waarbij 'vage beschouwingen, al dan niet met een filosofisch sausje gekruid over een "derde weg"' onvoldoende werden geacht.⁴⁰

Niet alleen op Europees niveau leek het Marshallplan aanvankelijk perspectief te bieden, ook in Nederland zelf zag de pvdA kansen voor het democratisch socialisme. Daarbij ging

de gedachte niet alleen uit naar de verwachte welvaartsvermeerdering, ook de gevolgen van het Marshallplan voor een geleide economie werden positief ingeschat. Zo stelde Hein Vos dat 'de plangedachte [...] door dit plan-Marshall in niet onbelangrijke mate bevorderd [wordt]'⁴¹. Tinbergen, in 1982 terugblikkend op deze periode, bevestigde dat 'een soort van planning ons werd opgelegd door de Marshallhulp'⁴². Inderdaad, de bij de wederopbouw betrokken ministeries moesten bij het inventariseren van de benodigde goederen en het opstellen van aanvraaglijsten minstens van een korte-termijnplanning uitgaan. Bovendien diende de besteding van de middelen bij de Amerikanen verantwoord te worden, hetgeen eveneens het planelement bevorderde. Het optimisme in sociaal-democratische kring zal daarbij ook gevoed zijn door de verwachting dat vier jaar ervaring met korte-termijnplanning een toenemende gewenning in ambtelijke en politieke kringen aan het planningsdenken tot gevolg zou hebben. De stelling van De Liagre Böhl cum suis naar aanleiding van de hierboven geciteerde opmerking van Vos, dat 'de plangedachte [...] met deze woorden, door haar grootste voorvechter zelf ten grave [werd] gedragen'⁴³, verdient tegen deze achtergrond dan ook nadrukkelijk nuancering.

Een paradoxale situatie. Het kapitalistische Amerika stimuleerde een ontwikkeling die – wanneer de sociaal-democraten daartoe de kracht konden opbrengen – in nationaal en Europees verband tot verwezenlijking van democratisch-socialistische doelstellingen zou kunnen leiden. Het feit dat de door de Amerikanen gestimuleerde overheidsbemoediging met de economie niet gericht was op een blijvende betrokkenheid van de staat bij het economisch leven, maar juist op het veiligstellen van een liberaal economisch stelsel, doet aan deze bewering niets af. Het belang van de Amerikanen bij deze vorm van planning – te vergelijken met de wijze waarop een bank inzicht wenst in de besteding van verschaft kredieten – bood de sociaal-democratie de mogelijkheid haar plannings-

denken op beperkte schaal in praktische politiek om te zetten.

In combinatie met de reeds eerder genoemde binnenlandse politieke krachtsverhoudingen droeg de internationale ontwikkeling in belangrijke mate ertoe bij dat de sociaal-democraten deze mogelijkheden onvoldoende konden uitbuiten. Na de Russische weigering de Marshallhulp te accepteren raakte de partij ervan overtuigd dat de Sovjetunie het Europese herstel wilde saboteren. De oprichting van de Kominform in september 1947 en het optreden van de Westeuropese communistische partijen lieten, aldus de sociaal-democraten, geen twijfel aan de Sovjet-bedoelingen. Met name de anti-communistische scherpslijper Jaques de Kadt, die in de jaren daarna binnen de partij een belangrijke rol zou gaan spelen in de meningsvorming over de Oost-Westverhouding, weerde zich bijzonder fel, toen hij naar aanleiding van de oprichting van de Kominform schreef, dat 'Moscou [...] Europa wil maken tot één groot Russisch concentratiekamp'⁴⁴. Weliswaar was deze beoordeling nog niet algemeen in sociaal-democratische kring, vanaf 1948 zou zij in toenemende mate gemeengoed worden binnen de partij. De kentering in de beoordeling van de internationale politieke verhoudingen, die in 1947 met name door de ontwikkelingen rond het Marshallplan was ingezet, leidde in dat jaar echter nog niet tot een onvoorwaardelijke keuze voor de vs. Nog in november 1947 bleek binnen het partijbestuur overeenstemming te bestaan over de wenselijkheid het contact met zowel Oost als West zo lang mogelijk open te houden.⁴⁵ Het partijbestuur zat hiermee overigens op dezelfde lijn als het officiële Nederlandse buitenlandse beleid: eind 1947 ontkende de Nederlandse regering nog dat zij in de Oost-Westtegenstelling een keuze had gemaakt.⁴⁶

Voor de PvdA was de communistische machtsovername in Praag van februari 1948 een cruciaal moment voor wat betreft de beoordelingswijze van de internationale politieke situatie. Het imperialisme van de Sovjetunie, waarin tot dan toe nog geen directe bedreiging was gezien, leek nu ook de veiligheid

van West-Europa in gevaar te brengen. De door de partij getrokken vergelijking tussen München 1938 en Praag 1948 duidt erop dat de pvda een harde westerse reactie noodzakelijk achtte: de kansen die Hitler in en na 1938 had gekregen voor zijn expansionistische politiek, mochten Stalin niet worden geboden.⁴⁷ Op de protestmanifestatie die de sociaal-democraten in het Amsterdamse Concertgebouw organiseerden, hield Vorrink zijn gehoor voor dat alleen 'een sluitend systeem van alzijdige samenwerking, politiek, economisch en militair' de Russische dreiging zou kunnen weerstaan.⁴⁸ Voor het Derde-Weg-denken betekende deze ontwikkeling de nekslag. Niet langer werd het Marshallplan beschouwd als een mogelijkheid voor een zelfstandig Europa, maar om in hechte samenwerking met de vs 'op straffe van ondergang van ons oude werelddeel'⁴⁹ gemeenschappelijk front te maken tegen de Sovjetunie. Die gedachtengang zou de pvda in de periode 1948-1952 niet meer loslaten.

Deze ontwikkeling resulteerde in een verschuiving van de rol die aan het Marshallplan werd toegedacht. Minder werd nu gewezen op het aspect van het plansocialisme, terwijl de nadruk kwam te liggen op de mogelijkheden die het Plan bood voor welvaartsvermeerdering. Daarmee werd het herstelprogramma primair een middel in de strijd tegen het communisme. Nieuw was een dergelijke gedachtengang overigens niet. Al in juli 1947 had De Kadt in *Paraat* geschreven dat met behulp van het Marshallplan de lage levensstandaard zou kunnen worden opgetrokken, waardoor de kansen voor 'de demagogen en vrienden van Rusland' geringer zouden worden.⁵⁰ De gedachte dat 'de verliezen van de communistische partijen in West-Europa [...] de beste barometer [zijn] voor het succes van het Plan' kwam in 1948 meer centraal te staan.⁵¹ Een verschuiving in de beoordeling van de Marshallhulp die ook duidelijk zichtbaar werd in het verkiezingsprogramma van 1948.⁵²

Maar de partij ging verder. In het najaar van 1948 gaf zij een pamflet uit getiteld 'Woont Sinterklaas in Moscou?', dat voor-

al in woonwijken met een grote CPN-aanhang verspreid werd.⁵³ Aan de hand van 'hard cijfermateriaal' werd hierin de communistische anti-propaganda bestreden, dat het Marshallplan Nederland alleen 'waardeloze rommel' en 'oud roest' zou brengen. Over de betekenis van het herstelprogramma lezen we: 'Het Marshallplan helpt ons weer welvarend te maken. Het helpt ons weer sterk te worden. Het helpt ons onze welvaart hoger op te voeren. Het maakt ons krachtiger en het draagt ertoe bij, dat wij ons straks beter zullen kunnen verdedigen, wanneer het tot een Russische aanval mocht komen.'⁵⁴

Met de in 1948 verschuivende prioriteit van de Europese naar de Atlantische samenwerking – in april 1949 stelde de PvdA zich 'onvoorwaardelijk' achter de pas opgerichte Navo⁵⁵ – werd op het terrein van de buitenlandse politiek de partijlijn in toenemende mate bepaald door anti-communisme. In de meningsvorming trad met name De Kadts naar voren, die zoals vermeld al in 1947 zijn wantrouwen jegens de Sovjet-politiek in forse termen had geëtaleerd. Zijn in 1950 verschenen boek *De consequenties van Korea* – voor partijleden voor minder dan de helft van de winkelprijs verkrijgbaar – was een pleidooi voor ontbinding van de CPN en het interneren van enkele duizenden communisten in 'arbeiderskampen'.⁵⁶ Niet alleen door middel van dit boek werden De Kadts ideeën in de partij verspreid, ook drukte hij een belangrijk stempel op de buitenlandse commentaren van *Paraat* en *Socialisme en Democratie*.⁵⁷ Na het uitbreken van de Korea-oorlog zette deze tendens zich verder door binnen de partij. De militarisering van het Marshallplan – invoer van wapens in het kader van het hulpprogramma – werd als noodzakelijk beschouwd. Het partijbestuur betreurde weliswaar dat de verhoging van de defensieuitgaven materiële offers in de inkomenssfeer zou vergen, maar achtte dit tegelijkertijd onvermijdelijk.⁵⁸

Deze ontwikkeling binnen de PvdA had ook gevolgen voor de beoordeling van de vs. In de sociaal-democratische pers verschenen nu regelmatig artikelen(series) met de duidelijke

bedoeling het aanvankelijk kritische Amerika-beeld in positieve richting te corrigeren.⁵⁹ Niet alleen werd de lotsverbondenheid tussen Europa en Amerika voortdurend beklemtoond, tevens kon de voorheen zo kritisch beoordeelde Amerikaanse economische structuur op een positiever oordeel rekenen. Van 'meedogenloos kapitalisme' was geen sprake meer. Steeds werd het begrip 'kapitalistisch' tussen aanhalingstekens geplaatst om aan te geven dat het traditionele cliché-beeld niet langer klopte. Voor de door Truman in 1949 aangekondigde sociale en conjunctuurpolitieke maatregelen werd in de partijpers speciale aandacht gevraagd omdat het in 'economisch en sociaal opzicht gericht is op dat, wat wij gewend zijn plan-politiek te noemen'⁶⁰. Hein Vos signaleerde in de vs sinds het begin van de jaren dertig een ontwikkeling waarvoor het democratisch socialisme zich niet zou hoeven schamen. Hij sloot daarbij niet uit dat de resultaten van de door Truman ingeslagen weg tot een wijziging van sociale inzichten en doctrines in Europa zouden kunnen leiden.⁶¹ De nieuwe verbondenheid met de vs had de oude tegenstellingen doen verdwijnen. Deze ommezwaai mag begrijpelijk zijn tegen de achtergrond van de groeiende internationale spanning, opmerkelijk blijft de sympathie voor de Amerikaanse economische en sociale politiek. De vraag of hieraan conclusies kunnen worden verbonden ten aanzien van de doordachtheid van het sociaal-democratische planningsdenken, zal in de slotparagraaf worden beantwoord.

Parallel aan de verandering van het Amerika-beeld liep de wijziging die de inhoud van het begrip democratisch socialisme onderging, waarbij de nadruk kwam te liggen op democratisch en niet op socialistisch. Heel expliciet formuleerde Ruymers dit op het congres van 1951 onder verwijzing naar de zo sterk ervaren Russische dreiging: 'Als er een dijk beschermd moet worden tegen een vloedgolf, is het niet van belang of je liberaal, katholiek of socialist bent. Dan ben je democraat.'⁶²

De strijd voor socialisme kon niet langer de belangrijkste

zijn op het moment dat de *voorwaarden* om naar het socialisme te streven zélf in het geding kwamen. Tekenend voor de positie waarin de sociaal-democraten zich bevonden was Burgers uitspraak, dat waar het kapitalisme nog mogelijkheden biedt 'om voor onze overtuiging te strijden, het communisme [...] zelfs die mogelijkheid vernietigt'⁶³. Nu de parlementaire democratie met haar burgerlijke vrijheden in gevaar werd gebracht, verschoof de prioriteit naar de bescherming van deze elementaire rechten.

Hiermee was de pvda in het defensief geraakt, een ontwikkeling die binnen de partij echter ook op verzet stuitte. In oktober 1951 schreven een aantal vooraanstaande partijleden, waaronder Tinbergen, Samkalden, Idenburg en Van der Beugel, een brief aan het partijbestuur waarin zij het verwijt uitten dat de partij aan progressiviteit had ingeboet en op een aantal terreinen niet langer tot de verbeelding sprak. Eén van de verwijten betrof de gebrekkige invulling van het Europese denken binnen de partij. Weliswaar wezen de critici het 'waandenken' van de Derde Weg volstrekt van de hand en erkenden zij dat de pvda 'de grootst mogelijke dankbaarheid' verschuldigd was aan de vs, zij betreurden de geringe invloed van Europa op de buitenlandse politiek van Amerika. De pvda zou hernieuwd de Europese samenwerking krachtig moeten gaan bepleiten, zodat Europa binnen het Atlantisch Pact als gelijke partner van de vs zou kunnen gaan optreden.⁶⁴ Inderdaad was zelfs een dergelijk afgezwakt Europees perspectief ten onder gegaan in de nu alles bepalende Oost-Westtegenstelling. Natuurlijk, de geringe mate van Europese samenwerking werd betreurd en het doorzetten van het economisch liberalisme op Europees niveau bekritiseerd, maar tot een fundamentele discussie over voorwaarden en strategieën om in Europa nog iets van de oude democratisch-socialistische doelstellingen te bereiken was het niet gekomen. Geert Ruygers, partijwoordvoerder buitenlandse politiek in de Tweede Kamer, stelde op het congres van 1951 over de Europese samenwerking dat de

overgang van nationale soevereiniteit naar bovennationale ordening nu eenmaal behoorde tot de 'onvermijdelijke gang van de geschiedenis'⁶⁵. Deze eschatologische denktrant doet opnieuw de vraag rijzen, zij het nu toegespitst op Europa, in hoeverre het (Europese) plansocialisme vanaf het begin door de pvdA werkelijk doordacht is geweest.

Fellere kritiek op de ontwikkeling die de partij onder invloed van de koude oorlog doormaakte, kwam onder anderen van ds. Buskes jr. Hij signaleerde in 1950 dat het pleidooi van de 'bezwaarden' tegen bewapening en voor sociaal-economische hervormingspolitiek op de vaststelling van de partijlijn vrijwel geen enkele invloed meer had. Ook tekende hij protest aan tegen 'het ontbreken van elke kritische houding van onze partij tegenover Amerika'⁶⁶. Vergelijkbare geluiden waren in de kolommen van *de Vlam* waarneembaar. Het blad bleef hame ren op de noodzaak van hervormingen in democratisch-socialistische zin en bekritiseerde tegelijkertijd de groei van de defensieuitgaven.⁶⁷ Daarnaast werd de pvdA verweten dat zij het Europese perspectief vrijwel uit het oog verloren had en onvoldoende probeerde het economische liberalisatieproces in Europa te keren.⁶⁸ In dit verband dook ook het Marshallplan weer op. Anders dan de pvdA, die steeds meer de dankbaarheid die Nederland aan de vs verschuldigd was ging benadrukken, toonde *de Vlam* zich nog steeds waakzaam voor de gevaren die aan de Amerikaanse hulp kleefden voor het plansocialisme. Daarbij werd de Westeuropese sociaal-democratie verweten dit aspect van het hulpprogramma in de voorafgaande jaren geheel te hebben verwaarloosd.⁶⁹

Overziet men het succes van deze linkse horzel in haar doelstelling om het beleid van de pvdA te beïnvloeden, dan kan worden vastgesteld dat de pogingen daartoe vruchteloos zijn gebleven. Daarvoor was het verschil tussen het weekblad en de partij sinds 1948 te groot geworden: de partij was gevangene geworden van het koude-oorlogsklimaat en het blad vocht een hardnekkige maar verloren strijd voor een verenigd

socialistisch Europa. Wellicht was de enige functie die *de Vlam* in deze periode voor de pvdA vervulde die van een uitlaatklep voor de kleine en machteloze linkervleugel.

Conclusie

In het voorgaande is duidelijk geworden welke factoren een rol hebben gespeeld bij de positieve beoordeling van het Marshallplan door de pvdA. Ook is uiteengezet welke veranderingen daarbij in de jaren 1947-1952 zijn opgetreden onder invloed van de internationale politieke ontwikkeling. Voor een verklaring van het feit dat de uiteindelijke uitwerking van het Marshallplan in Nederland zo sterk afweek van wat de sociaal-democraten er aanvankelijk mee hoopten te bereiken zou het onvolledig zijn alleen naar de groeiende Oost-Westtegenstelling en naar de binnenlandse politieke krachtsverhoudingen te verwijzen. Gebleken is dat binnen de pvdA aanvankelijk enige vrees bestond voor beïnvloeding van de Nederlandse economische structuur door het Amerikaanse kapitalisme. Dat deze vrees, hoe gering ook, niet heeft geleid tot een discussie over de spanning van de eigen sociaal-democratische ideeën en de achtergrond van het hulpprogramma, behoeft nog een nadere uiteenzetting.

In een verklaring voor het ontbreken van een dergelijke discussie dient allereerst gewezen te worden op het primaat van het economisch herstel. Dit was dusdanig overheersend dat een debat over de ideologische tegenspraak tussen Amerikaans kapitalisme en democratisch-socialistische doelstellingen al bij voorbaat van secundair belang was. Zoals ex-premier Drees het formuleerde, was het uitgangspunt in de eerste naoorlogse jaren, dat '...uiteraard [...] iedereen eerst gewone menselijke welvaart [moest] genieten'⁷⁰. Een tweede verklaringsfactor ligt in de interne zwakte van de conceptie van het plansocialisme zelf. Daarbij gaat het niet om het feit dat de sociaal-democraten aanvankelijk mogelijkheden zagen met

behulp van het Marshallplan plansocialistische ideeën op beperkte schaal in praktijk te brengen. Eerder gaat het daarom dat de kritische aanzetten met betrekking tot de kapitalistische achtergrond van het Marshallplan niet hebben geleid tot een analyse van de anti-socialistische aspecten van het hulpprogramma. Geen werkgroep van het wetenschappelijk bureau of van de partij zelf heeft zich hiermee beziggehouden.

In dit verband dient nogmaals kort te worden verwezen naar de zich in de periode 1946-1949 voltrekkende nederlaag van het plansocialisme. Het ligt voor de hand dat deze ontwikkeling door de pvdA doorlopend werd bekritiseerd. Al op het Economisch Congres van 1947 had Nederhorst zijn gehoor voorgehouden: 'Men kiest bedenkelijk in de richting van een meer liberaal gericht economisch beleid. Het is de taak van onze partij hier het nodige tegenwicht te geven.'⁷¹

Eveneens kritisch was de reactie op het uiteindelijke wetsvoorstel inzake de pbo. Tijdens het kamerdebat hierover in 1949 omschreef Nederhorst het als 'een typisch voorbeeld van het uit handen geven van de macht van de Overheid aan het bedrijfsleven, typerend voor onze economische politiek'⁷². De compromisbereidheid van de pvdA — ondanks de kritiek stemde de fractie in met het wetsvoorstel — was daarbij niet voor iedereen vanzelfsprekend. Op de partijraad van oktober 1948 had Van der Goes van Naters gepleit voor een harde opstelling jegens de kvp, waarbij hij het risico van een breuk niet bij voorbaat wilde uitsluiten.⁷³ In de praktijk resulteerde de kritiek echter alleen in een herhaling van sociaal-democratische standpunten. Zo merkte Vos in 1949 over het plansocialisme op, dat 'wij [...] onze tegenstanders [kunnen] verzekeren dat deze verlangens op de agenda der Nederlandse politiek blijven staan'⁷⁴.

Daarbij is opmerkelijk dat het bleef bij deze herhaling van standpunten zonder dat de feitelijke ontwikkeling van de economische structuur aanleiding gaf tot een fundamentele discussie over inhoud en realiseerbaarheid van een geleide

economie. Dit duidt op de boven reeds aangestipte interne zwakte van de conceptie van het plansocialisme. Een constatering die bevestigd wordt door Tinbergen: 'Er waren maar weinig mensen [...] die werkelijk dachten over een toekomstige andere sociale orde. Dit was weliswaar achter alle socialistische politiek iets wat op lange termijn werd nagestreefd, maar het is misschien ook pas daarna [na afloop van de Marshallhulp – F.W.], dat de hele idee van hoe moet je nu de optimale sociale orde kiezen meer grondig onderzocht is. Bij mij is dat ook pas zo rond '55, dus toen ik het Planbureau verliet, begonnen.'⁷⁵

Een zelfde beeld ontstaat wanneer de houding ten opzichte van de politieke en economische samenwerking in Europees verband nader wordt beschouwd. De ontwikkeling op dit terrein plaatste de partij voor een dilemma. Enerzijds bekritiseerde zij het economische liberalisatieproces, maar anderzijds wilde de partij vanwege de Oost-Westtegenstelling de samenwerking niet stagneren. Bovendien verwachtten velen in de pvdA dat voortgaande Europese integratie, ook wanneer dit onder liberale vlag geschiedde, in de toekomst nog mogelijkheden zou bieden om een Europees plansocialisme te verwezenlijken. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat binnen de Economische Sectie van de Wiardi Beckman Stichting in 1949 geen overeenstemming bleek te bestaan in hoeverre het gewenst was mee te werken aan verdergaande liberalisatie van het Europese handelsverkeer. Niet alleen werd erop gewezen dat een stringente afwijzing daarvan het gevaar van economisch nationalisme met zich bracht, ook werd erkend dat met de liberaal-economische opvattingen van de Amerikanen rekening diende te worden gehouden: 'Maar daarbij moet echter voorop staan, dat wij zelf dienen te weten wat wij willen. Een eigen Europees program is er niet. Uiteenzettingen als deze mogen een eerste poging zijn om hiertoe te komen'⁷⁶ Dat een dergelijke constatering eind 1949 werd gemaakt leidt tot de conclusie dat met alle retoriek over Euro-

pese samenwerking in de jaren daarvoor geen sprake is geweest van werkelijk doordachte ideeëvorming en strategiebe-
paling op dit gebied.

Aldus kan het nationale en Europese plansocialisme beter getypeerd worden als het denken over 'een plan voor een plan' dan als een realistisch concept van concreet politiek handelen. Van der Zwans beoordeling van het plansocialisme van de regering Schermerhorn-Drees, namelijk dat 'de vertaalslag van plan en ordening naar de concrete en specifieke werkelijkheid [...] helemaal [ontbrak]', kan zonder meer van toepassing worden geacht op de hier onderzochte periode. Hierdoor restte alleen de mogelijkheid 'de plan-*ideologie* hoog op te spelen'⁷⁷. Ook Fortuyn wijst in deze richting wanneer hij de hoofdrolspelers van de geleide economie meer systeemdenkers dan politici noemt.⁷⁸

Resumerend kan nu worden vastgesteld dat de sociaal-democratische beoordeling van het Marshallplan, zoals deze in de zomer van 1947 werd gemaakt, twee elementen bevatte. De slechte economische situatie waarin de Nederlandse economie zich bevond was voor de pvdA aanleiding direct positief te reageren op het Amerikaanse plan. Ook achteraf kan geen twijfel bestaan aan de juistheid van deze sociaal-democratische houding: het is vooral de Marshallhulp geweest die de basis heeft gelegd voor een structureel herstel, waardoor de Nederlandse economie uit de eerder beschreven vicieuze cirkel kon komen.⁷⁹ Tegelijkertijd zag de pvdA mogelijkheden om door middel van het Marshallplan een geleide economie op nationaal en Europees niveau dichterbij te brengen. Over dit optimisme moet achteraf worden opgemerkt dat dit voor de uitgangssituatie van 1947 weliswaar niet geheel ongegrond was, maar dat de pvdA (en met haar de Westeuropese sociaal-democratie) te weinig oog heeft gehad voor de in het Marshallplan besloten tegenovergestelde tendens. Toen de politieke praktijk toonde dat het realiseren van een geleide economie niet haalbaar was en tegelijk het internationale klimaat

snel killer werd, verschoven de prioriteiten en kenmerkte de sociaal-democratische politiek zich in toenemende mate door die van 'het kleinste kwaad'. Dat de partij het daarbij niet op een breuk heeft laten aankomen, is verklaarbaar door de behoefte verantwoordelijkheid te dragen voor de wederopbouw en door de zekerheid dat zonder een sociaal-democratische inbreng in het regeringsbeleid geen Keynesiaanse conjunctuurpolitiek en een minder vooruitstrevend sociaal beleid zou zijn gevoerd. Belangrijker was wellicht nog dat een breuk met de confessionelen en de liberalen de pvda in een isolement zou hebben gebracht, waar de sociaal-democratische beweging zich na enkele decennia juist uit bevrijd had. Met deze houding was de historie van de 'ingroei' van de Nederlandse sociaal-democratie, die reeds langer gaande was en tijdens de jaren dertig in een stroomversnelling was geraakt, voorlopig afgesloten.

Noten

1—Geciteerd in: Schaper, B.W., 'Een bescheiden plaatsje voor het proletariaat', in: Schaper e. a., *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland*, Amsterdam 1982, p. 20.

2—Klein, P.W., 'Wegen naar economisch herstel 1945-1950', in: Klein, P.W., Plaat, G. van der, *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*, Den Haag 1981, p. 95.

3—De Liagre Böhl, H. e. a., *Nederland industrialiseert. Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid*, Nijmegen 1981, p. 132.

4—Van der Pijl, K., *Een Amerikaans Plan voor Europa. Achtergronden en ontstaan van de EEG*, Amsterdam 1978, p. 183-184.

5—Fortuyn, P., *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, Groningen 1980, p. 308, p. 464; Tinbergen, J., 'De

betekenis van het Marshallplan voor de Nederlandse volkshuishouding', in: *Herwonnen welvaart. De betekenis van het Marshallplan voor Nederland en de Europese samenleving*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag 1954, p. 29.

6—Fortuyn, o.c., p. 309; vgl.: Hoek, J., *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955*, Alphen a/d Rijn 1979, p. 210.

7—Verslag van het Economisch Congres van de pvdA 1947, p. 31.

8—De Liagre Böhl e.a., o.c., p. 146; vgl.: Hen, P. E. de, *Actieve en re-actieve industrialisatiepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*, Amsterdam 1980, p. 273-274.

9—Regeringsverklaring Beel, geciteerd in: Fortuyn, o.c., p. 239.

10—Griffiths, R. T., *The economy and politics of the Netherlands since 1945*, Den Haag 1980, p. 137-138.

11—Fortuyn, o.c., p. 422.

12—Ibid., p. 232; De Liagre Böhl e.a., o.c., p. 78.

13—Williams, W.A., *The Tragedy of American Diplomacy* (second revised and enlarged edition), New York 1972, p. 270; de eerste uitgave verscheen in 1959 en kan worden beschouwd als de eerste revisionistische interpretatie van de koude oorlog; uit de revisionistische 'school' is vooral bekend: Kolko, J. and G., *The Limits of power. The World and United States Foreign Policy*, New York 1972. Zie voor de integrale weergave van de aankondiging van het Marshallplan: La Feber, W., (ed.), *The Origins of the Cold War 1941-1947*, New York, London etc., 1971, p. 157-160.

14—Gimbel, J., *The Origins of the Marshall Plan*, Stanford 1976, p. 271.

15—De Liagre Böhl, H., 'De rode beer in de polder — Het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland', in: Divendal, J. e.a., *Nederland, links en de Koude Oorlog. Breuken en bruggen*, Amsterdam 1982, p. 21.

16—Loth, W., *Die Teilung der Welt. Geschichte des Kalten Krieges 1941-1955*, München 1980, p. 194 e. v.

17—Ibid., p. 198.

18—Beugel, E.H. van der, 'An act without Peer. The Marshall-Plan in American-Dutch Relations' (nog ongepubliceerd artikel 1982), p. 14.

19—Loth, W., 'Die Schwache-Situation Italiens, Belgiens und der Niederlande', in: Lipgens, W., *Die Anfänge der Europäischen Einigungspolitik 1945-1950 I. Teil: 1945-1947*, p. 513.

20—Interview E.H. van der Beugel d. d. 30-6-1982.

21—Loth, *Teilung*, p. 205-206.

22—Ibid. p. 206-207.

23—*Paraat*, 10-10-1947, 'De harde waarheid'.

24—Ibid., 26-9-1947, 'Het Marshallplan en Nederland'.

25—Notulen partijraad d. d. 23-10-1948; *Paraat*, 15-4-1949, 'Een machtige stroom'.

26—Vgl. Langeveld, H., 'De Nederlandse vakbeweging en het Marshallplan' (ongepubliceerd artikel v.u. Amsterdam 1977); Langeveld behandelt de stellingname van zowel NVV als EVC.

27—*Paraat*, 18-7-1947, 'De handen ineen'.

28—Zie bij voorbeeld: wbs-correspondentie 1947 Archiefzak 1, map 'Filmwezen en Politiek', notulen 21-7-1947.

29—Heerikhuizen, A. van, Roholl, M. L., *Voorwaarts zonder de Russen. Het buitenlandcommentaar van het Parool en Het Vrije Volk mei 1945-maart 1948*, doctoraalscriptie Historisch Seminarium UVA, Amsterdam z. j., p. 74. Een bewerking van deze scriptie verscheen onder dezelfde titel in: *skript – historisch tijdschrift* 5 (1983) nr. 1, p. 3-13.

30—Ibid., p. 72.

31—Interview J. Tinbergen d. d. 7-7-1982.

32—*Paraat*, 4-7-1947, 'Krachten voor Europees herstel'.

33—*Paraat*, 11-7-1947, 'Marshallplan of chaos'; *ibid.*, 19-9-1947, 'Het rode potlood. De Europese verlanglijst'; *ibid.*, 9-1-1948, 'Voorwaarden voor de hulp aan ons werelddeel'; *Socialisme en Democratie* 5 (1948) nr. 3, p. 107.

- 34—*Paraat*, 27-6-1947, p. 3; vgl.: *ibid.*, 'Het plan van Marshall'.
- 35—Heerikhuizen/Roholl, o. c., p. 78 e. v.
- 36—Verslag van het Tweede Congres van de pvda 1949, p. 67.
- 37—*Socialisme en Democratie* 5 (1948), nr. 3, p. 108.
- 38—Ibid.
- 39—*De Vlam*, 3-10-1947, '...Waar blijft de Socialistische Internationale?'; *ibid.*, 16-1-1948, 'Buitenlands overzicht'.
- 40—Ibid., 12-9-1947, 'Marshall of Moscou?'
- 41—Verslag van het Economisch Congres van de pvda 1947, p. 28.
- 42—Interview J. Tinbergen d. d. 7-7-1982.
- 43—De Liagre Böhl e. a., o. c., p. 106.
- 44—*Paraat*, 17-10-1947, 'De Russische vijfde colonne'; vgl.: *ibid.*, 12-12-1947, 'De grote vier'.
- 45—Notulen partijbestuur d. d. 4-11-1947.
- 46—Schaper, H. A., 'Het Nederlands Veiligheidsbeleid 1945-1950', in: Klein/Van der Plaat (red.), o. c., p. 116.
- 47—Vorrink, K., Van Heuven Goedhart, G. J., *Alarm in Praag. Redevoeringen gehouden te Amsterdam op 28 februari 1948*, z. pl. 1948, p. 10, p. 17.
- 48—Ibid., p. 13.
- 49—*Paraat*, 5-11-1948, p. 2.
- 50—*Paraat*, 11-7-1947, 'Marshallplan of chaos'.
- 51—Partijcirculaires (stencils) 1948, map Com 13.
- 52—*Parlement en kiezer*, 1949-1950, p. 132, geciteerd in: Fortuyn, o. c., p. 353.
- 53—Partijcirculaires (stencils) 1948, afdeling A. divers.
- 54—Pamflet 'Woont Sinterklaas in Moscou?', uit: map Prop. 1948.
- 55—Verslag van het Tweede Congres van de pvda 1949, p. 63.
- 56—*Socialisme en Democratie* 7 (1950), nr. 12, p. 742.
- 57—Dit geldt ook voor Barents, die overigens op dezelfde lijn zat als De Kadt.

58—Notulen partijbestuur 19-3-1951; Verslag van het Derde Congres van de pvda 1951, p. 144-145.

59—*Paraat*, 15-7-1949, 'Ook dit is Amerika', 'Loon in geld en de koopkracht van één uur', 'Gezinsinkomen en levenspeil in Amerika'; 22-7-1949, 'Lanarbeiders in Amerika', 'Sociale zekerheid en economische stabiliteit'; 12-8-1949, 'Vakverenigingsleven in de Verenigde Staten'; zie ook de serie 'Brief uit Amerika' van Evert Vermeer in oktober/november 1950; evenals: 'Amerika verandert' van H. Umrath vanaf begin november 1949.

60—*Paraat*, 21-1-1949, 'Boodschap aan het Congres'; vgl.: *ibid.*, 'Practische economische democratie. Een Amerikaans voorbeeld'; 24-9-1948, 'Gebonden economie in het "vrije" Amerika'; 17-12-1948, "'Vrije economie" in Amerika'.

61—*Socialisme en Democratie* 9 (1952), nr. 7/8, p. 436.

62—Verslag van het Derde Congres van de pvda 1951, p. 98.

63—*Socialisme en Democratie* 6 (1949), nr. 6, p. 331.

64—Dossier A. Mozer, map partijstukken 1951. Brief aan partijbestuur 11-10-1951.

65—Verslag van het Derde Congres van de pvda 1951, p. 100.

66—*Socialisme en Democratie* 7 (1950), nr. 12, p. 742.

67—*De Vlam*, 3-9-1949, 'Herrijzend liberalisme'; 1-10-1949, 'Buitenlands overzicht'; 2-12-1950, 'Internationale socialis-tische politiek'.

68—*Ibid.*, 4-9-1948, 'De grote drie en "de Vlam"'; 26-11-1949, 'De eenheid van Europa en de socialisten'; 20-5-1950, 'Complot tegen de vrijheid'.

69—*Ibid.*, 29-1-1950, 'Scheuring in het wereldvakverbond'.

70—Interview W. Drees sr. d. d. 21-7-1982.

71—Verslag van het Economisch Congres van de pvda 1947, p. 41.

72—Geciteerd in: Fortuyn, o. c., p. 417.

73—Notulen partijraad 23-10-1948, p. 13.

74—Verslag van het Tweede Congres van de pvda 1949, p. 12.

75—Interview J. Tinbergen d. d. 7-7-1982.

76—wBS, Economische Sectie, 7-II-1949.

77—Zwan, A. van der, 'Wederopbouw en mobilisatiepolitiek', in: *Socialisme en Democratie* 38 (1981), nr. 11, p. 524.

78—Fortuyn, o. c., p. 234.

79—Klein, o. c., p. 99; Feyter, C. A. de, 'The selling of an ideology; the long-term economic expectations of the Marshall aid and their impact in the Netherlands', in: Kroes, R., (ed.), *Image and Impact. American influence in the Netherlands since 1945*, Amsterdam 1981, p. 60; Tinbergen, o. c., p. 28.

De Wiardi Beckman Stichting in haar publikaties 1945-1983

In 1945 werd het wetenschappelijk bureau van de herrezen Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) genoemd naar de in de oorlog omgekomen dr. H. B. Wiardi Beckman. Hij werd daardoor geëerd in zijn plaats als theoreticus en publicist in de sociaal-democratie. Hij was onder andere hoofdredacteur van het partijblad *Het Volk* geweest en secretaris en inspirator van de partijcommissie, die in 1937 het nieuwe beginselprogramma had ontworpen. De stichting die naar hem is genoemd, heeft zijn intellectuele voorbeeld ruimschoots gevolgd; de lijst van publikaties levert een respectabele bibliografie op.

De Wiardi Beckman Stichting heeft een ontwikkeling te zien gegeven van vormingsinstelling naar onderzoekscentrum. Zij deelt in de toegenomen verwetenschappelijking van het staatsbestuur. Zij deelt ook in een ideologische geschiedenis van de sociaal-democratie, die ik zou willen omschrijven als een proces van 'maatschappij-beschouwing' naar 'beleidsanalyse'.

Maatschappij-beschouwing

De SDAP is in Nederland in 1894, het jaar van haar ontstaan, niet alleen een initiatief geweest naar Duits voorbeeld, maar behield ook jarenlang de dubbelzinnigheid van de Duitse sociaal-democratie: de ambivalentie van een revolutionaire theorie en een revisionistische praktijk. Deze tweezijdigheid was als het ware schriftelijk vastgelegd in het *Erfurter Program* (1891), waarvan het theoretische gedeelte was geschreven door

Karl Kautsky en het praktisch-politieke door Eduard Bernstein. De reformistische voorstellen van de laatste waren bedoeld voor onmiddellijke toepassing en vormden op deze wijze een praktisch contrast met de uitspraken over de wetmatigheid van de ondergang van de kapitalistische maatschappij in het eerste gedeelte. In theorie was er eigenlijk geen gelegenheid voor zulke reformistische activiteiten in de periode die aan de ineenstorting van het kapitalisme voorafging. 'Aangezien deze immers niet door de strijd van de arbeidersbeweging, maar door de ontwikkeling van de maatschappij dichterbij werd gebracht, hing de dagelijkse politieke arbeid van de socialisten, theoretisch gezien, in de lucht.'¹ Deze dubbelzinnigheid is ook in Nederland door haar lange duur opvallend. De socialistische partij vertoont een hardnekkigheid in het verbaal handhaven van een revolutionair ethos — het eerste beginselprogramma van de SDAP uit 1895 is een kopie van het *Erfurter Program* — terwijl in de dagelijkse strijd op de niet eens zo lange duur concrete resultaten konden worden bereikt. Dat gold bij voorbeeld voor de gemeentelijke politiek.

De strijd om het algemeen kiesrecht, waaraan de SDAP haar ontstaan in zekere zin te danken had, heeft haar niet van een revolutionaire theorie beroofd. In die zin weerspiegelen de verwezenlijking daarvan en Troelstra's revolutie-poging in hetzelfde jaar 1918 op passende wijze deze dubbelzinnigheid. Is het algemeen kiesrecht de eerste 'beleids optie' van de Nederlandse sociaal-democratie — al was de beweging voor dat doel van vroeger datum en van breder omvang dan de partij —, de toepassing ervan bond haar meer dan welk ander beginsel ook aan de staat. Op het ogenblik dat ze in een electoraal volle omvang het parlement binnentrok, was de eerste voorwaarde voor een integratie in het staatsbestuur vervuld. De revolutionaire ervaring van november 1918 is in de partij nadien meer en meer als een negatieve gewaardeerd. Daarom mag men met enige kracht van historische bewijsvoering dat jaar beoordelen

als een keerpunt in de geschiedenis van revolutionaire theorie en reformistische praktijk.

Het resultaat van die evaluatie is terug te vinden in de tekst en motivering van het nieuwe beginselprogramma in 1937 en in het vaste voornemen van de (illegale) SDAP-leiding om bij het einde van de Tweede Wereldoorlog geen herhaling toe te staan van het radicalisme van de Eerste. Op een paradoxale wijze heeft de november-revolutie ook de stoot gegeven tot de ontwikkeling van een praktisch reformisme. De commissie die in 1920 een rapport opstelde over socialisatie, was voortgekomen uit de overweging van november 1918, dat men plannen moest hebben voor de 'morgen na de overwinning'.² Bij een snelle, zo niet revolutionaire wisseling van de machtsverhoudingen zouden de socialisten in staat moeten zijn de socialistische maatschappij concreet in te richten. Van het *Socialisatie-rapport* (1920) naar het *Plan van de Arbeid* (1935) vermeerderd zich het fonds aan concrete voorstellen. Op den duur accepteerde men ook een geleidelijkheid, die de verwezenlijking van het socialisme naar een verderweg gelegen toekomst plaatste; de 'morgen na de overwinning' werd een 'wenkend perspectief'.

Het *Plan van de Arbeid* moge op deze weg geteld worden onder de mijlpalen. Het was in zijn conceptie een poging om de economische stagnatie te doorbreken alvorens een wijziging van de economische structuur te bewerkstelligen. Was eenmaal de conjunctuur herleefd, dan diende deze opleving door structurele maatregelen te worden bestendigd. Ordening was in dit gedeelte het hoofdthema; het was een betrekkelijk nieuwe variant van de socialisatie der produktiemiddelen. Uitvoering van het *Plan van de Arbeid* 'brengt nog geen socialisme', schreven de opstellers. 'Voor ons, sociaal-democraten, betekent een Plan van de Arbeid een stap op de weg naar socialisme. Voor vele niet-socialisten is het Plan op zichzelf begerenswaardig, omdat het de concretisering is van door hen vaak uitgesproken wensen.'³ Juist deze mengeling van crisis-

bestrijding en structuurverandering veroorzaakte in de partij van de opstellers de grootste tegenstand van de kant van socialistische theoretici zoals Sam de Wolff en J. van der Wijk.⁴ De keerzijde van die kritiek is de houding van de SDAP en het NVV; juist met het oog op werving onder 'niet-socialisten' werd in de campagne voor het Plan vanwege partij en vakcentrale alle nadruk gelegd op de stimulering van de conjunctuur.

De commissie, die in opdracht van SDAP en NVV het *Plan van de Arbeid* heeft uitgebracht, had de hulp kunnen inroepen van het zogeheten Wetenschappelijk Bureau onder directie van ir. H. Vos. Via deze instelling was men verzekerd van de assistentie van de econoom dr. J. Tinbergen en van andere deskundigen. Door deze expertise kreeg het socialistisch document zijn karakter van beleidsstuk in de crisisbestrijding. Zijn verschijnen en de campagne daaromheen versterkten het beeld van veranderde ideologie, waarin de staat niet langer uitdrukking is van de klasseheerschappij maar instrument in een economische herstellpolitiek. Planning en staat zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden.

Maatschappij-analyse

De stadia waarbinnen de sociaal-democratie van een algemene en revolutionaire theorie tot de verbijzondering van 'beleids-opties' is geraakt, zijn voor wat betreft de ontwikkeling tot 1940 beschreven in een opstel van Hilda Verwey-Jonker voor een feestbundel voor de socialistische voorman Albarda. Het heeft door de kwaliteit van de betoogtrant en door de schaar-se historische literatuur over de SDAP de roep gekregen van een klassiek essay. De auteur noemt de door haar beschreven geschiedenis een ontwikkeling van 'maatschappij-beschouwing' naar 'maatschappij-analyse'. Dat proces ziet zij voltrokken in een tijdsbestek van drie generaties. De eerste, de oprichters van de SDAP, was 'theoretisch onschokbaar'; zij dachten en handelden vanuit een collectieve maatschappij- en wereldbe-

schauwing. De tweede generatie bestempelt zij als 'de generatie van het pathos'. De vertegenwoordigers ervan zijn weliswaar nog steeds overtuigd van de zekerheid en de uitvoerbaarheid van de socialistische opvattingen, maar die zekerheid berust meer op traditie dan op een wetenschappelijk gefundeerde overtuiging of op een onverwoestbaar geloof in de toekomst van de cultuur. Hun socialisme, aldus Hilda Verwey-Jonker, is er meer een van belijdenis dan van geloof.

Van de derde generatie – haar tijdgenoten – zegt ze dat zij de zekerheid van het socialisme kwijt is. 'Ze vindt een socialistische maatschappijvorm de meest verkieslijke: de redelijkste en de rechtvaardigste, maar ze ziet in de loop van de gebeurtenissen geen enkele waarborg, dat inderdaad die vorm nog eens verwezenlijkt worden zal.' Er bestaat onder hen een sterke behoefte aan wetenschappelijke inventarisatie en studie van wat er op een bepaald terrein aan socialistische opvattingen bestaat. Daarom zijn er nogal wat vooraanstaande SDAP'ers van deze generatie op dergelijke thema's gepromoveerd. 'De derde generatie oordeelt "voraussetzungslos" en ze heeft een honger naar feiten. Tinbergen die compileert en systematiseert, maar in zijn conclusies uitermate voorzichtig is, mag hier als het meest uitgesproken type gelden.'⁵

Hilda Verwey-Jonker is te zeer opgegroeid in het wetenschappelijk socialisme om de teloorgang van een maatschappij-beschouwing in dit nieuwe wetenschappelijke socialisme positief te ontvangen. Aan het eind van haar opstel spreekt ze de hoop uit op een herrijzenis van de theorie, die de logische samenhang van het marxisme zou paren aan de lenigheid en strijdbaarheid, die door zovele critici van Marx zijn bepleit. In het decennium na haar geschrift is inderdaad een theorie dominant geworden, maar dan toch een die meer met 'ethos' kan worden aangeduid dan met rationele maatschappij-beschouwing: het personalistisch socialisme. Er is een opvallend verschil waar te nemen tussen het hooggestemde idealisme waarmee de heroprichters van de socialistische partij

uit de oorlog kwamen, en het concrete reformisme dat de sociaal-democratische ministers op de 'morgen na de overwinning' trachtten te verwezenlijken: ouderdomsvoorziening, inkomensnivellering via belastingpolitiek en planeconomie.

De naoorlogse Partij van de Arbeid was een voortzetting van het reformisme, waarvan de basis in de jaren dertig was gelegd. Om een ander beeld te gebruiken: men oogstte wat in dat decennium was gezaaid. De SDAP verbreedde zich in een fusie met andere partijen en groeperingen tot de PvdA. De winst daarvan was niet direct een electorale doorbraak, maar wel nieuwe rekruteringsvelden voor het partij kader. De nieuwe partij trok vooral ook leden aan uit een generatie van jongeren, die in de ervaring van de oorlog en dikwijls ook van het verzet de consequentie trokken van een socialistische partijkeuze. In een recente studie over de maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden wordt dat ook voor de parlementariërs geconstateerd. Bevestigd wordt dat de sociaal-democratie sinds 1946 op het punt van de sociale achtergrond van haar parlementaire vertegenwoordigers meer overeenkomst is gaan vertonen met andere partijen.⁶

Leidde de afloop van de Eerste Wereldoorlog tot een sociaal-democratische revolutiepoging, de afloop van de Tweede bracht de socialisten voor een relatief lange periode vast in de regering. Van de eerste naoorlogse coalitie (het kabinet Schermerhorn-Drees) werd veel verwacht. De SDAP had in tegenstelling tot 1939 sleutelposities in het kabinet, haar vertegenwoordigers zouden lang gekoesterde sociale desiderata verwezenlijken. Drees slaagde daar met zijn noodwet ouderdomsvoorziening beter in dan Vos met zijn ordeningsdenkbeelden en taakstellende planeconomie. Deze confrontatie met de realiteit van de coalitiepolitiek en de mogelijkheden van wetgeving was overigens niet een van de minste redenen voor de stemming onder katholieke politici ten gunste van een roodrooms samengaan in de naoorlogse jaren.

In 1951, nadat de PvdA vijf jaar als regeringspartij was op-

getreden, verscheen *De weg naar vrijheid*; een produkt van een partijcommissie die aan het begin van het nieuwe decennium een schets had moeten ontwerpen van de economische en sociale politiek op langere termijn en van de consequenties van dat beleid voor het maatschappelijke en culturele leven. Dat laatste was een uitbreiding geworden van de oorspronkelijke opdracht van het partijcongres. Op die manier werd duidelijk dat het nieuwe plan een grotere reikwijdte zou moeten krijgen dan het (sociaal-economische) *Plan van de Arbeid*. Reminiscenties waren er genoeg. De opstellers van *De weg naar vrijheid* vormden een 'plancommissie' onder leiding van ir. Vos; zijn vroegere plaats als hoofdredacteur van het *Plan van de Arbeid* werd nu ingenomen door de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, drs. J. M. den Uyl.

Naar de traditie van het *Plan van de Arbeid* is het document van 1951 een 'totaalvisie'; een algehele aanpak van overheidsbeleid. Met drie wetten, een produktiewet, een investeringswet en een kredietwet, zou de staat de instrumenten in handen worden gegeven om de produktie in de marktsector te reguleren en de arbeidsverhoudingen te ordenen. 'Vrijheid', het einddoel van de aangegeven weg, was een hoedanigheid die mensen zich zouden verwerven door hervorming van het kapitalistische systeem. 'Naast de negatieve kant van de vrijheid: geen beletselen voor de eigen ontplooiing, werd vooral de positieve zijde benadrukt: het zich richten op zelfontplooiing en in evenwichtige mate op dienst aan de gemeenschap in opoffering en verantwoordelijkheid.' Tot de garanties daarvoor behoorde een democratisch staatsgezag. Dat gaf in 1951 het partijcongres aanleiding om uit te spreken dat de westerse wereld zich ter handhaving van die democratische beginselen te weer moest stellen 'tegen de gevaren van halfslachtigheid, afzijdigheid en defaitisme, die de weerstandskracht van de vrije wereld ondermijnen'.⁷

Het plan dat in *De weg naar vrijheid* werd geformuleerd, was het laatste totaalomvattende beleidsstuk, dat de pvdA tot

dušver heeft opgebracht. Voortaan zou het formuleren van een algehele 'beleids optie' worden overgedragen aan het wetenschappelijk bureau, sinds 1946 de Wiardi Beckman Stichting. Deze arbeidsverdeling in de sociaal-democratie was een stap te meer op de weg naar verwetenschappelijking en differentiatie van de 'beleids opties', ook binnen socialistische kring. Zij was, kort gezegd, evenzeer de uitdrukking van de in de jaren vijftig afnemende betekenis van de ideologie als van de opkomst van de sociale wetenschappen in de politieke arena.

Beleidsnota

Een overzicht van werken, rapporten en notities van de Wiardi Beckman Stichting leert ons dat dit bureau twee vruchtbare periodes kende: de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig alsmede de periode na 1970. Het eerst genoemde decennium (met een paar jaren zestig erbij) beslaat globaal genomen de arbeidstijd van de directeur Den Uyl en van zijn opvolger C. de Galan. Een van de hoofdthema's is de industrialisatie en sociaal-culturele ontwikkeling van Nederland, die als het ware regio voor regio wordt geanalyseerd. Socialisme staat in deze rapporten gelijk met industriële en maatschappelijke modernisering. Onder de publikaties vallen op die over *De uitdaging van het atoom*, een studie van 1958 over vreedzame toepassing van kernenergie in Nederland, en die over ruimtelijke ordening en verkeersbeleid, de onderwerpen van de grote urbanisatie in dit decennium. De agendering van studies van de WBS bevat ook leemtes: een ervan is het milieubeleid.

In 1963 verschijnt het eerste rapport in wat een nieuwe reeks moet worden in de traditie van de totale plannen: de studie over *De besteding van de groei van het nationaal inkomen* in de serie *Om de kwaliteit van het bestaan*. Daarna kwamen achtereenvolgens publikaties uit over de ombudsman,

over verbetering van het wonen, over luchtverontreiniging, over een structuurplan voor het basisonderwijs en over verkeersbeleid. In tegenstelling tot de vroegere Plannen mist deze reeks het karakter van een afgeronde maatschappij-analyse gevolgd door een als compleet ervaren beleidspakket. Een van de opstellers, C. de Galan, heeft achteraf het programma van *Om de kwaliteit van het bestaan* getypeerd om zijn sociaal-democratische kenmerken. Hij rekent daartoe onder andere de zorg van de redactie om de kosten ervan bij de opstelling mede te betrekken. 'De rekening wordt er eerlijk bij gepresenteerd, niet alleen in de vorm van uitbreiding van de planning, maar ook van belastingvoorstellen om de collectieve sector te kunnen financieren.' Wetenschappelijke denkbeelden worden snel opgepakt en 'vertaald' in beleidskeuzen, aldus schrijft De Galan. 'In het bijzonder zijn in het geding de theorieën van Galbraith over de "affluent society" en van Tinbergen over internationale en nationale welvaartsverdeling.'⁸

Deze laatste opmerking, de adaptatie van wetenschappelijke denkbeelden in socialistische kring, is de leidraad geweest in tal van publikaties die de wbs na 1970 het licht zou doen zien. Aan het begin van die explosie staat het *Gelijkheidsproject*, een initiatief van de opvolger van De Galan als directeur van de wbs, drs. H. van Stiphout. Opnieuw leidt deze conceptie van een politiek-wetenschappelijk onderzoek met de intentie tot beleidsrelevante conclusies niet tot een afgeronde publikatie, maar tot een reeks van studies (twaalf in totaal) over het thema gelijkheid in een aantal beleidssectoren. Opvallend is het ontbreken van economische thema's in de eerste nummers van de serie. Daarin verschilt dit plan – of juister gezegd deze planning – van de voorgaande. Het is het klimaat van de jaren zestig, dat in het *Gelijkheidsproject* wordt weerspiegeld: de lokale democratie, de democratisering van de welzijnssector en van het onderwijs alsmede vormen van inspraak in de ruimtelijke ordening komen aan de orde. Het enige economische thema is dat van arbeiderszelfbestuur, maar ook dat

kan beschouwd worden als een punt op de agenda van de jaren zestig. Na Cuba en vóór Midden-Amerika vroeg even Joegoslavië de aandacht van de linkse intelligentsia.

Naarmate het heden dichterbij komt, nemen de publikaties van de wbs in aantal toe. De oude degelijkheid van de rapporten heeft plaats gemaakt voor de verscheidenheid van notities; de veelzijdige commissies die moesten rapporteren, voor de ene auteur die vrijuit mag beweren. De Wiardi Beckman Stichting is in de ware zin van het woord een leverancier van 'beleidsopties' geworden en dat niet enkel in de periode van het eerste kabinet-Den Uyl. De versnelling van de druktechnieken is daar een oorzaak van. Het is ook bewust beleid van de toenmalige wbs-directeur, drs. W. Gortzak. Maar beide factoren staan slechts gelijk met het leveren van voertuigen voor de spreiding van de ideeën. Het geloof in de mogelijkheden van beïnvloeding van maatschappelijke ontwikkelingen door de staat, dat al lang niet meer het exclusieve bezit is van de sociaal-democratische partij, heeft deze publikatiedrift in de eerste plaats veroorzaakt.

De overheid is in de jaren zestig en zeventig volgroeid met deskundigen van allerlei disciplines; het is een groei die eerder kwantitatieve effecten kent (een uitbreiding van het overheidsapparaat) dan kwalitatieve. De nieuwe ambtenaren die de ministeries bevolken, ontmoeten met hun beleidsnota's geestverwanten in de wetenschappelijke bureaus van de partijen; ze ontmoeten er dikwijls ook zichzelf. De staat heeft haar behoefte aan verwetenschappelijking van het beleid gerealiseerd in nieuwe stafafdelingen op ministeries en in tal van adviesraden, culminerend in de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De politieke partijen volgen die behoefte op grote afstand in de schepping van arbeidsplaatsen voor stafmedewerkers van Tweede-Kamerleden en in de voortaan gesubsidieerde wetenschappelijke bureaus. Er valt een sterke onderlinge uitwisselbaarheid van ideeën en personen te constateren in deze twee circuits.

De professionalisering van het beleid heeft een partij als de PvdA ook op een andere wijze getroffen. De maatschappijbeschouwing van weleer of de maatschappij-analyse van later lijken definitief te zijn ingeruild voor een verscheidenheid aan notities en voorstellen tot beleidswijziging. De roep om een nieuw Plan van de Arbeid, die in de recente crisisperiode wordt gehoord, is door de verwetenschappelijking van de beleidsvorming gedoemd een nostalgisch verlangen te blijven. De crisisbestrijding, waarom nu bij herhaling wordt gevraagd, heeft een inflatie aan economische plannen ('banenplannen') veroorzaakt. Zelfs het in 1982 verschenen betoog van Paul Kalma, medewerker van de WBS, over *De illusie van de 'democratische staat'* bleek in deze ontwikkeling niet een werkelijk keerpunt. Kalma plaatst tamelijk fundamentele 'kanttekeningen' bij een vaste of vastgelopen sociaal-democratische voorkeur voor staatsinterventie als instrument van reformisme. Zijn nota stond juist door haar fundamentalistisch karakter sterk in de aandacht; de sterkte ervan werd niet in de laatste plaats gevoed door het feit, dat in de nieuwe crisistijd een socialist de vanzelfsprekendheid en reikwijdte van de staatsinterventie ter discussie stelde. Het is bovendien typerend dat het in dezelfde publikatie opgenomen commentaar afkomstig blijkt van deskundigen; van twee hoogleraren en een hoofdmedewerker in respectievelijk de bestuurskunde, politicologie en het administratieve recht, alsmede van een staatsraad.⁹

In dit betoog valt de nadruk op de geschiedenis van de ideeën en programma's van de sociaal-democratie. Zij behoort vergezeld te gaan van een geschiedschrijving van de rekrutering van het kader van de sociaal-democratie, dat immers tot de verwetenschappelijking van de 'beleidsopties' heeft bijgedragen. Een aanwijzing hiertoe is te vinden in het eerder genoemde onderzoek naar de maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden. In zijn proefschrift constateert Van den Berg dat aan het eind van de door hem bestudeerde periode (1970) de Tweede Kamer zich in haar samenstelling meer

en meer door beroepspolitici gaat kenmerken. Hij bedoelt daarmee dat de ontzuiling en de democratiseringsbeweging van de jaren zestig de traditie van een vertegenwoordiging van de georganiseerde samenleving, namelijk de verzuilde, heeft beëindigd en doorbroken. De rigide levensbeschouwelijke geslotenheid van het Nederland tussen 1918 en 1960 had in zijn parlement aanleiding gegeven tot een onevenredige kwantitatieve invloed van maatschappelijke organisaties ten koste van het vrije beroep, het ambacht en – ten dele – het bedrijfsleven. Door en na de ontzuiling zijn nieuwe rekruteringsmogelijkheden voor Kamerleden geschapen. Ze vult zich echter niet uit een breder aanbod maar uit het smallere van betrekkelijk bevoorrechte groepen; bevoorrecht ‘naar milieu, naar opleiding en naar beroep’ oftewel parlementariërs, ‘die zich tesamen fulltime, los van maatschappelijke organisaties – en levensbeschouwingen onevenredig bedelend – terugtrekken op het Binnenhof en de Kamer maken tot wat zij nu, aan het begin van de jaren tachtig is geworden: de werkplaats van beroepspolitici, die hun politieke legitimiteit – bij gebrek aan maatschappelijke worsteling – eenzijdig moeten ontlenen aan de effectiviteit waarmee zij problemen oplossen en compromissen sluiten’.¹⁰

Bibliografie

De hier opgestelde bibliografie van de wbs kent haar beperkingen. De lijst van publikaties is slechts een deel van wat aan uitgaven vanwege de pvda is geproduceerd na 1945. Veel is door de partij zelf bezorgd; bij voorbeeld beginselprogramma’s en congresverslagen, het plan *De weg naar vrijheid* en belangrijke rapporten op het gebied van vrede en veiligheid. Naast de wbs hebben zich andere instituten gevestigd, die in recenter tijden publikaties zijn gaan verzorgen. Ik noem het Koos Vorrink Instituut (buitenlandse politiek) en de Evert Vermeer Stichting (ontwikkelingsbeleid) alsmede de Stichting voor

vormingswerk binnen de pvda. Bovendien zijn partijorganisaties als de Rooie Vrouwen en de Jonge Socialisten actiever geworden in uitgaven. Dit alles is mede mogelijk gemaakt door vereenvoudiging van het drukwerk. Met het noemen van deze neveninstellingen en organisaties is de beperktheid van dit overzicht nog niet volledig. De wbs is uitgeefster van twee tijdschriften: het aloude *Socialisme & Democratie* en een tijdschrift voor provinciale en gemeentelijke politiek, dat ooit *De Gemeente* heette en thans *Lokaal Bestuur*. Veel van de studieactiviteiten vindt daar een uitweg. Een inhoudsopgave van beide tijdschriften is in de lijst niet opgenomen.

Bibliografie 1945-1983

1945

Enkele opmerkingen omtrent de heffing ineens.

1946

S. Mok, *Sociale politiek onder Socialistisch perspectief*. Syllabi voor studiekringen 1.

J. E. Stokvis, *Koloniale politiek*. Syllabi voor studiekringen 2.

Belastingdruk onder Socialistisch perspectief. Ontleend aan H. J. Hofstra, *Socialistische Belastingpolitiek* (Amsterdam 1946). Syllabi voor studiekringen 3.

G. H. Slotemaker de Bruine, *Een andere grondwet? Naar aanleiding van prof. mr. C. P. M. Romme, 'Nieuwe Grondwetsartikelen'*.

Prae-adviezen voor het congres over gemeentepolitiek, 12 oktober 1946 te Amsterdam.

J. in 't Veld, *De toekomst der Gemeente*.

J. de Bruin, *De financiering der Gemeente*.

C. ten Hagen, *De culturele taak der Gemeente*.

J. Tuin, *Het Gemeentebestuur ten plattelande*.

1947

Prae-adviezen voor het congres over agrarische politiek.

H. Manders, *De plaats van het agrarisch leven binnen het Nederlandse volk*.

A. Vondeling, *Enige hoofdtrekken van de toekomstige landbouwpolitiek.*

C. Egas, *Het landarbeidersvraagstuk.*

A. Vedder, *Het kleine boerenbedrijf in Nederland.*

J. Kooistra, *Het maatschappelijk werk ten plattelande.*

Toelichting en discussie op het agrarisch congres van de Partij van de Arbeid op 28 februari 1947 te Utrecht.

J. de Kadet en G. Ruygers, *De Grondslagen van het Socialisme.*

Prae-adviezen uitgebracht ter behandeling op de conferentie der Dr. Wiardi Beckman Stichting op 5 juli 1947.

1948

Stellingen landbouwcongres, 6 en 7 februari 1948 te Utrecht.

J. Kluytenaar, *De regeling van het grondgebruik.*

A. Vondeling, *Enkele gedachten betreffende de oplossing van het vraagstuk van de te kleine bedrijven in de landbouw.*

J. Emmens, *Tuinbouw en consument.*

Stellingen voor het tuinbouwcongres op 21 februari 1948 te Utrecht.

Prae-adviezen en stellingen voor de wetenschappelijke conferentie op 19 en 20 maart 1948.

A. Querido, *Een Psychiater beziet de Maatschappelijke Ontwikkeling.*

P. Muntendam, *Arts en Maatschappij.*

G. van der Leeuw, *Maatschappelijke taak en verantwoordelijkheid van de Intellectueel.*

J. Valkhoff, *Overheidsinvloed op en Overheidsleiding aan privaatrechtelijke rechtshandelingen (verbintenissen).*

H. de Vos, *De mensbeschouwing van het Marxisme.*

J.P. Kruijt, *De veranderende maatschappij.*

J. in 't Veld (red.), *Gemeentepolitiek.* Schriftelijke cursus uitgegeven door de sectie Gemeente en Provincie.

1. J. Bommer, *Volksbuisvesting.*

H. Slappendeel, *Woonruimtetwet 1947.* Bijlage bij les 1.

2. F. van Haerlem, *Stedebouw.*

3. A. Lührs, *Gemeentelijke sociale zorg.*

4. H. Ploeg jr., *Gemeentebedrijven.*

5. H. J. Wytema, *Zorg voor openbare veiligheid (Politie-brandweer).*

6. D. J. H. Tuntler, *Volksgezondheid.*

7. J. de Bruin, *Gemeentefinanciën.*

8. J. in 't Veld, *Gemeentelijke cultuurpolitiek.*

9. E. van Eck-Thiel, *De gemeente in ons staatsbestel*.
10. Z. Welling, *Lager onderwijs*.
11. E. F. Albrecht, *Rechten en plichten van raadsleden*.
12. W. F. Happé, *Middenstand*.
13. Tj. Kingma, *Partij van de Arbeid*.
14. G. D. Rehorst, *De gemeente ten plattelande*.

1949

Rapport van de commissie tot onderzoek van klimaatverschillen binnen de partij. Bezwaren van de verschillende groepen in de PvdA tegen stijl, terminologie en denkgewoonten van andere groepen.

Socialisme in Staat en Maatschappij. Dertig lessen.

Grondslagen van de Nederlands-Indonesische Unie. (Prae-advies I. Samkalden). Socialisme in Overgangstijd 1.

Woningnood en woningpolitiek. Socialisme in overgangstijd 2.

(H. Vos), *Samenwerking na souvereiniteitsoverdracht*. Socialisme in overgangstijd 3.

Op weg naar een verenigd Europa. Syllabus Politieke Kadercursus, winterseizoen 1949-1950.

1950

(F. Hartog), *De les van de na-oorlogse nationalisaties*. Socialisme in overgangstijd 4.

Een statuut voor politieke partijen. Rapport.

De veranderende maatschappij. Twintig lessen.

Jacht en jachtschade. Rapport inzake een herziening van de jachtwet 1923.

J. Spronkers, *Wat een Raadslid allereerst weten moet*. Syllabus.

1951

Verkiezingen in Nederland. De ontwikkeling en verspreiding van politieke voorkeuren en hun betekenis voor de PvdA.

De mens in de nieuwe maatschappij. Twaalf lessen.

Doeltreffende prijsbeheersing. Rapport.

Arbeidsvoorziening in de landbouw (in verband met de Wet op de Wachtgeldregeling en Werkloosheidsverzekering). Rapport van de Sectie Agrarische Vragen.

Het vraagstuk van de pacht. Rapport.

1952

Persstemmen over het plan. Commentaren over 'De Weg naar Vrijheid'.
De gemeentelijke indeling in discussie. Rapport.
Het zevende en achtste leerjaar ten plattelande en de reorganisatie van het land- en tuinbouwonderwijs. Rapport.
Volksgezondheid in het geding. Beschouwingen over het ziekenfondswezen.

1953

Arbeid voor Oostelijk Groningen.
Zuid-Oost Drente in het geding.
Noord-Oost Overijssel vergeten land. Ontwikkelingsgebieden in Nederland.
Welvaart voor de Wouden. Rapport over Oostelijk Friesland. Ontwikkelingsgebieden in Nederland.

1954

Welvaart en Welzijn. Enkele aspecten van de ontwikkeling van Noord-Oost Brabant en Noord Limburg. Ontwikkelingsgebieden in Nederland.
De toekomst van de tuinbouw. Bijzondere problemen van de vollegrondstuinbouw. Rapport.
De seringencultuur in Aalsmeer. Rapport.

1955

Bevolkingsgroei en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Maatschappelijke vraagstukken 1.
H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid.* Maatschappelijke vraagstukken 2.
Gas- en bestuursproblemen. Rapport.
Het vrije beroep van de arts. Rapport.
De toekomst van het Deltagebied. Veiligheid en ontsluiting van Zuid-Westelijk Nederland. Rapport.
De provincie in deze tijd. Rapport.
H. Molendijk, *Gemeente en cultuurbeleid.*

1956

Gelukt de industrialisatie in Noord-Oost Overijssel? Ontwikkelingsgebieden in Nederland.

Leven en werken in de IJmond. Rapport.

Sport en maatschappij. Rapport.

W. Banning, A. A. van Ameringen en J. M. den Uyl, *Liberalisme en socialisme.* Drie inleidingen.

De toekomst van de Nederlandse zeevisserij. Rapport.

De toekomst van de Nederlandse binnenvisserij. Beroepsvisserij en hengelsport. Rapport.

Verkeersveiligheid als maatschappelijk vraagstuk. Rapport.

De vrijheid van drukpers. Het recht op antwoord. Rapport.

Bedrijfsgeneeskundige zorg. Rapport.

De consument in de maatschappij. De organisatorische behartiging van het consumentenbelang. Rapport.

Sociale aspecten van het afbetalingswezen. Rapport.

1957

Confrontatie.

A. M. Donner en N. Stufkens, AR-staatkunde en socialisme.

L. G. A. Schlichting en E. Brongersma, KVP-staatkunde en socialisme.

M. Rooij en G. E. Langemeijer, Liberalisme en socialisme.

W. Banning, Slotwoord.

Maatschappelijke vraagstukken 3.

M. van de Vall, *Sociografie van een doorbraak-afdeling.*

Sociale analyse van de afdeling Amersfoort der Partij van de Arbeid.

Kustvisserij en schelpdierencultuur in het Deltagebied. Rapport.

Het bestuur van de gemeente. Een beknopte handleiding voor raadsleden.

Alimentatieplicht en verhaal van steun. Rapport.

J. de Kadt, J. M. den Uyl en A. Vondeling, *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat.* Een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen.

1958

Het vraagstuk Nieuw-Guinea. Rapport.

Actieve Filmpolitiek. Rapport.

Sport en toto. Rapport.

176

De landarbeider in de nieuwe tijd. Rapport.

De uitdaging van het atoom. Vreedzame toepassing der atoomsplijting in Nederland.

Program voor bejaardenzorg.

Ruimtelijke ordening; waarom en hoe! (Rapport op basis van een concept van drs Th. Westerhout.)

Weggebruiker en openbaar vervoer.

J. G. Ramaker, Verkeerscongesties. Het probleem en zijn achtergronden.

W. Ybema, Kan het stedelijk openbaar vervoer helpen de dreigende verkeerschaos te vermijden?

C. G. van Leeuwen, Meer verkeersruimte door trein en bus.

H. W. Ouweleen, De keuze tussen openbaar en particulier vervoer psychologisch beschouwd.

S. A. Posthumus, Bedrijfseconomische en financiële aspecten van de bevordering van het openbaar vervoer.

1959

De les van dertig maanden. Rapport (over verstoring van het economisch evenwicht).

Orientation I. Socialism today and tomorrow.

The situation of socialism in Western Europe.

K. Czernetz (SPÖ) and W. Banning, Ideological backgrounds.

C. A. R. Crosland (Labour) and A. A. van Ameringen, Economic backgrounds.

H. Fayat and I. Samkalden, Political backgrounds.

Enige gedachten over het vraagstuk van de sociale wijkopbouw. Rapport.

Gelijke kansen. Studiekostenvergoeding voor alle studenten. Rapport.

Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra. Rapport.

Hervorming van de onderneming. Herziening van het vennootschapsrecht in verband met medezeggenschap in en toezicht op de onderneming. Rapport. Maatschappelijke vraagstukken 4.

Het bestuur van de grote gemeenten. Rapport.

Bevolkingsspreiding. Rapport.

Prijs- en structuurbeleid in de landbouw. Rapport.

Belasting van vermogenswinsten. Rapport.

1960

Orientation II. *Socialism today and tomorrow.*

Report of the conference on the situation of socialism in Western Europe.

Gemeenschappen in beweging. Sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Maatschappelijke vraagstukken 5.

Nieuwe grond voor verdreven tuinders. Rapport opgesteld door een werkgroep van het gewest Zuid-Holland van de PvdA en uitgegeven door de sectie agrarische vragen.

Beperking van het verbaalsrecht. Persoonlijke verantwoordelijkheid en gemeenschapsplicht. Rapport.

Tandheelkundige verzorging in Nederland. Enkele aspecten van een urgent vraagstuk. Rapport.

Apart of samen. Gezichtspunten omtrent maatschappelijk werk en verzuiling. Rapport.

Perspektief voor het Noorden. Rapport.

1961

Aanvullende werkgelegenheid. Rapport.

1962

Ziekenhuisbouw in Nederland. Rapport.

PBO in nieuwe verhoudingen. Rapport.

Ruimte en recreatie. Rapport.

De betekenis van de borgstellingsfondsen voor midden- en kleinbedrijf. Rapport.

Het bestuur van de gemeente.

1963

Een verantwoorde bibliotheekvoorziening. Rapport.

Het gemeenschapsbouwbedrijf. Hulpmiddel voor een verantwoord huisvestingsbeleid. Rapport.

Midden- en kleinbedrijf in de zestiger jaren. Richtlijnen voor een toekomstig middenstandsbeleid. Rapport.

De taken van de gemeente en de provincie op het gebied van maatschappelijk opbouwwerk en het individueel maatschappelijk werk, van het cultureel werk en van de sport en de recreatie. Rapport van de Groninger WBS-commissie.

178

Om de kwaliteit van het bestaan.

1. De besteding van de groei van het nationaal inkomen.
2. Ook Nederland een ombudsman? Beter bescherming tegen de overheid.
3. Beter wonen.

1964

Gemeentelijke grondpolitiek. Documentatie voor gemeenteraadsleden.
Probleemgezinnen. Documentatie voor gemeenteraadsleden.

1965

Om de kwaliteit van het bestaan.

4. Luchtverontreiniging.
5. Structuurplan voor het onderwijs.

Deel 1: Kleuterverzorging/kleuteronderwijs/basisonderwijs/brug-
onderwijs.

(G. L. Durlacher), *De laagstbetaalden.* Onderzoek.

Enkele problemen der sociale zekerheid. Grondslagen, persoonlijke ver-
antwoordelijkheid, vereenvoudiging. Discussierapport.

1966

Om de kwaliteit van het bestaan.

6. Voorsorteren.

De komende twintig jaar.

J. Kommandeur, Natuurwetenschappelijk perspectief.

J. B. Bokema, De komende totale verstedelijking van Nederland.

J. Tinbergen, Economische ontwikkelingen.

A. Vondeling, Visie in de politiek, visie op de samenleving.

Energie. Nederlandse en Europese energiepolitiek in een overgangspe-
riode. Rapport.

Meer rechtzekerheid voor huurders van bedrijfsruimten. Rapport.

Het bestuur van de gemeente.

1967

*Participatie van de bevolking in de plaatselijke en regionale welzijns-
zorg.* Conferentie 27 april 1967.

Werknemers te gast. Rapport.

Waterschapsbestel. Rapport.

Politie en openbare orde. Rapport.

Grondslagen van een programma voor gezondheidszorg. Rapport.

C. de Galan, R. M. de Haan, H. Peschar, *Belasten met mate*. Rechtvaardigheid en doelmatigheid in de openbare financiën. Inleidingen voor een conferentie, 14 september 1967.

H. C. Heering en T. de Bruijn, *Grondkosten en de financiering van de woningbouw*. Prae-adviezen voor een studiedag, 26 mei 1967.

1968

1969

Inkomensverdeling. Rapport.

Streekgemeenten en stadsgewesten. Rapport.

De vrijheidsstraf. Rapport.

Van ruilverkaveling naar inrichting van landelijke gebieden. Rapport.

1970

Gelijkheid. Een verantwoording voor een centrale studie van de politieke problemen van de jaren '70.

A. P. Oele, J. Delcour, M. van Hasselt, A. P. H. van Meurs, F. W. Sluijter, E. J. W. Verwey, R. van Boven e. a., *Wetenschapsbeleid: planning en demokrasering*. Studieproject gelijkheid 1.

G. E. Langemeijer, A. A. van Ameringen, R. M. de Haan, A. Heertje, R. Hueting, J. Pronk, H. Versloot, P. de Wolff, R. van Boven, *Groei en leefbaarheid*. Studieproject gelijkheid 2.

J. van den Bergh, E. Dekker, W. J. Sengers, J. A. Weijel, *Verbeter de mensen, verander de wereld*. Een verkenning van het welzijnsvraagstuk vanuit de geestelijke gezondheidszorg. Studieproject gelijkheid 3.

A. A. H. Stolk, G. J. Heyne de Bak, D. Houwaart, H. Lodder, R. de Rooi, G. E. S. van Veen, P. R. Stoffelen, *Gemeentelijke democratie*.

P. Nieuwenhuijsen, *Stadsgewest en subgemeenten*. Een onderzoek naar de bestuurlijke problematiek in de agglomeratie Amsterdam.

C. Glerum, *De middenschool*.

A. M. E. te Winkel, H. Gritter, Th. J. A. M. van Lier, C. M. Swiebel, I. Vorink, E. R. Wieldraaijer, J. G. Gorlee, *Vereenvoudiging van de sociale verzekering*.

1971

J. A. Bakker, P. S. Bakker, F. H. J. M. Daams, C. Egas, M. van Hasselt, D. Heroma-Meilink, M. A. Maurits, J. P. van Praag, *Sociale dienstverlening*. Studieproject gelijkheid 4.

J. G. Bomhof, N. F. Roest, P. R. Stoffelen, G. J. Heyne de Bak, *Wijkraden. Een onderzoek naar binnengemeentelijke territoriale decentralisatie*. Studieproject gelijkheid 5.
Gewestvorming en gemeentelijke herindeling. Rapport.

1972

R. van Boven en H. Vos, *Het particuliere verzekeringsbedrijf*.
H. T. Vink, L. J. Giebels, W. G. Verkruijsen, Ch. A. de Ruyter-de Zeeuw, C. de Galan, W. Steigenga, P. Ph. Dordregter, M. de Rijk, G. J. Heyne de Bak, *Ruimtelijk beleid in Nederland*. Bijlage: vestiging Shell-Chemie, Moerdijk. Studieproject gelijkheid 6.

J. Tinbergen, P. Thoenes, J. M. den Uyl, S. L. Mansholt, *Maatschappelijke ontwikkeling, politieke besturing en persoonlijke vrijheid*. Conferentie bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de WBS, 4 maart 1972.

1973

W. J. van Gelder e. a., *Industriepolitiek*.

Uitgangspunten voor onderwijsbeleid. Studieproject gelijkheid 7.

J. F. M. C. Aarts en C. J. A. M. van der Linden, *Een nieuw hoger onderwijs*. Hoger onderwijs in functie van sociale gelijkheid en ontwikkeling van de samenleving.

De PvdABC van de onderwijsbegeleiding. Een discussienota over doeleinden, positie en werkwijze van het Advies- en Begeleidingscentrum voor het Onderwijs. Opgesteld door een werkgroep Onderwijs van het gewest-Amsterdam van de PvdA.

The private insurance Company. Het partikuliere verzekeringsbedrijf. Verslag van een conferentie, 24 februari 1973.

De plaats van de vrouw. Rapport.

1974

B. J. Crum, F. de Leeuw, *Keerpunt in sport*. Studieproject gelijkheid 8.

Op weg naar arbeiderszelfbestuur. Bijlage: het Joegoslavische voorbeeld. Studieproject gelijkheid 9.

Verslag van de bijeenkomst over arbeiderszelfbestuur, 21 december 1974. Kollegevorming en Polarisatie. Rapport.

R. Hayer e. a., *Permanente edukatie en de funktie van edukatieve centra. Diskussienota.*

Advies inzake voorontwerp van wet op de stadsvernieuwing en nota van aanbieding.

M. van den Berg, P. Janssens, E. Kalk (red.), *Naar een socialistische gemeentepolitiek.*

De ontwikkelingen in de bouw en de rol van de overheid. Rapport.

1975

Verslag van de bijeenkomst over de electriciteitsvoorziening in ons land, 9 april 1975.

Verkeerd verkeer. Rapport.

Wijkgezondheidscentra. Rapport.

T. van der Aa en L. Janssen, *Beginselen als het ware. Verslag van de reakties uit het land op de diskussienota 'Socialisme tussen nu en morgen'.*

A. A. van Ameringen, *Macht en vrijheid in het economisch leven. Bundeling van enige artikelen uit Socialisme & Democratie.*

De grote ingreep. Goed bedoeld, slecht uitgewerkt. Kommentaar op de regeringsplannen reorganisatie binnenlands bestuur. Verslag van een konferentie, 7 juni 1975.

Eindnota gewestvorming.

Wiardi Beckman Stichting. Wetenschappelijk bureau ten dienste van het socialisme. Haar taak en werkwijze.

Een nieuwe gedaante voor het onderwijs. Uitgangspunten nader bezien.

1976

Y. van Baarle (red.), *De aanhoudende zorg van Jos van Kemenade. Zijn denkbeelden over onderwijs en onderwijsbeleid, verwoord tijdens Kamerbehandelingen, redevoeringen, interviews en dergelijke.*

C. M. Bolle, *Waar ligt de rode school? Edukatieve notities 1.*

W. A. Bonger, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie. Heruitgave van de tweede druk (Amsterdam 1936), bezorgd en ingeleid door R. Pans.*

W. van Gelder, *De wereld in wanorde. Economische Notities 1.*

De wereld in wanorde. Verslag van de konferentie, 24 januari 1976.

Kanten van de kabel of hoe het socialistisch raadslid er tegenaan kijkt.

Th. van Tijn, J. Bank, F. de Jong Edz e. a., *De Rooie Familie.*

Onderwijs en vorming in de toekomst. Rapport.

Verslag van een studiedag over de contourennota, 12 juni 1976. (Inleidingen en discussie over een nota van minister Van Kemenade (Onderwijs & Wetenschappen).)

Grondpolitiek en ruimtelijke ordening. Discussienota van de werkgroep grondpolitiek.

Socialistisch woonbeleid. Een bijdrage tot het beheer van de gebouwde omgeving. Rapport.

Onroerend goedbelasting. Rapport van de werkgroep gemeentefinanciën van het gewest Zuid-Holland van de PvdA.

1977

Europa tussen Brandt en Berlinguer. Een bundel opstellen over socialisten en kommunisten in Europa.

T. Horrevorts en R. Pans, *De socialistische burgemeester.*

Naar een nieuwe warenwet. Rapport.

Nieuw leven in oude wijken. Rapport.

Winst op recept. De geneesmiddelenvoorziening in Nederland. Rapport.

Werken in raden en staten.

Socialisme en economische politiek. Rapport.

L. Elting en M. Even, *Inlopen van een achterstand.* Criteria voor het aanwijzen van onderwijsstimuleringscholen. Edukatieve notities 2.

En toch beweegt het... Een keuze uit zeven jaargangen Socialisme & Democratie.

Delen in verantwoordelijkheid. Een handleiding bij de invulling van socialistische welzijnspolitiek.

Democratisch socialisme in Nederland. Over beginselen van de PvdA. (Bundel opstellen bij gelegenheid van de vaststelling van een nieuw beginselprogramma.)

1978

Burengerucht. Opstellen over Duitsland.

Duitsland weer een probleem. Verslag van een Duitsland-konferentie op 11 november 1978.

A. Heertje, *Beheersing van de technische ontwikkeling.*

Economische Notities 2.

A. Heertje, *Beheersing van de technische ontwikkeling.* Discussienota en verslag van de studiebijeenkomst, 21 januari 1978.

J. Schaeffer, *Ekonomie en stadsvernieuwing* of de lange mars naar een

welzijnsvast pensioen. College in de Economische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, 22 mei 1978.

Ekonomische Notities 3.

A. van den Biggelaar, *Naar een konsumptiebeleid*. Een discussienota.

Ekonomische Notities 4.

De kleine stappen van het kabinet Den Uyl. Bundel interviews.

Partij, Parlement en Activisme. Rapport.

Juridische vormgeving wijkgezondheidscentra. Model voor de juridische structuur van een wijkgezondheidscentrum, functionerend op basis van artikel 61 e.v. van de Gemeentewet.

Stemmen over de burgemeester. Verslag van een conferentie en verspreide beschouwingen over het WBS-Cahier 'De socialistische burgemeester'.

Tandenknarsen bij de begroting van het Ministerie van Volksbuisvesting en Ruimtelijke Ordening 1979. VRO-Notities 1.

Milieuwetten zijn er niet voor niets. Bijdragen over milieubeleid in gemeente en provincie.

Overwegingen en suggesties voor een gemeenteprogramma 1978.

De PvdA en Europa. Studiemap voor de WBS-conferentie, 14 januari 1978.

Regionale economische politiek. Politieke studiemap voor de conferentie van 20 mei 1978.

Socialistische welzijnspolitiek. Een handreiking voor lokaal en provinciaal beleid.

1979

C. Inja, *Arbeidsmarkt*. *Ekonomische Notities* 5.

L. Hoffman, *Een socialistische visie op de kollektieve sektor*. *Ekonomische Notities* 6.

Regionale economische politiek. *Ekonomische Notities* 7.

Buitenlandse invloeden op de Nederlandse economie. *Ekonomische Notities* 8.

Verslag van de bijeenkomst over reorganisatie binnenlands bestuur, 3 november 1979.

Huiswerk voor schoolbesturen. Over democratisering van onderwijsinstellingen.

(P. Friese), *Voorraadeconomie*.

Verkoop van huurwoningen. Zwakke bewonersgroepen in het nauw. VRO-Notities 2.

Socialistische gemeentepolitiek. Een bundel opstellen.

1980

Naar een stadsvernieuwingsbeleid. Vereenvoudiging gewenst, versimpeling niet. VRO-Notities 3.

F. Jaspers, J. Hamel, G. Schrijvers, *Artsen in dienstverband.*

Eigendom en beheer van woning en woonomgeving. Rapport.

Is kunst gemeen(te) goed? Een verslag van een discussie over gemeentelijk kunstbeleid, 29 maart 1980.

B. van Ojik en D. du Toit, B. Haagman, H. Feddema en H. Ruitenbergh, *Om de bevrijding van Zuid-Afrika.* Twee visies. Buitenlands-politieke Notities 1.

W. Gortzak, *Alledaags socialisme.* Ontwikkelingen in de PvdA.

A. Ranner, *Stadsvernieuwing en bedrijvigheid.* Lokaal-schrift 1.

Burgemeester en partij. Lokaal-schrift 2.

Democratisch politiebeleid. Een bestuurlijke bijdrage aan de meningsvorming. Lokaal-schrift 3.

1981

R. Schuitemaker, *Vroegrijp voor de WW.* Jeugdwerkloosheid, inzicht en uitweg.

E. Hueting, F. de Jong Edz. en R. Neij, *Ik moet, het is mijn roeping.* Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra.

A. de Jong, P. Kramer, H. Muntingh en G. Peet, *Rood in het groen.* Over natuur, milieu en socialisme.

Energie. Beleid en discussie. Rapport van de functionele werkgroep milieu en energie van de PvdA. Economische Notities 9.

J. Toirkens, *De toekomst van de sociale zekerheid.*

Economische Notities 10.

J. Varkevisser, *Een rechtvaardig pensioenstelsel.* Uitgangspunten en inhoud van een algemeen systeem van pensioenvoorzieningen. Economische Notities 11.

Socialistisch reformisme en de nieuwe internationale economische orde. Buitenlands-politieke Notities 2.

Reorganisatie stap voor stap. Publikatie over de bestuurlijke reorganisatie. Lokaal-schrift 4.

Politiek en planning. Een uitnodiging aan politici die zich met ruimtelijke planning bezig houden. VRO-Notities 4.

Ch. M. van den Hoff, *Contouren van een socialistische grondpolitiek in een kapitalistisch milieu.* Zou Marx nu tevreden zijn? VRO-Notities 5.

R. de Jong, Ch. de Ruyter-de Zeeuw, B. W. Schaper, Th. van Tijn, G. Verrips en L. Wijmans, *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland.*

A. Peper, J. Tinbergen, Th. J. A. M. van Lier, C. de Galan en H. A. van Stiphout, *Wetenschappelijk socialisme.* Over de plannen van SDAP en PvdA. *Vorm geven aan de Randstad.* Op weg naar een socialistisch verstedelijkingsbeleid. VRO-Notities 6.

(F. Aarts), *De kleine stappen naar een politiek kollege.* Gesprekken over kollegevorming.

Y. van Baarle, *De kunst van het socialisme.* Beschouwingen over kunst- en cultuurbeleid.

Tussen belangenstrijd en wetenschap. Discussiestuk voor de buitendag van de Sectie Gemeente, Gewest en Provincie.

P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'.* Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip.

Uit de eerste lijn. Notities over gezondheidszorg. Verzorgd door de PvdA-werkgroep 'Patiënt Centraal'. Lokaal-schrift 5.

Naar een nieuwe politiewet. Pleidooi voor een gemeentelijke politie. Lokaal-schrift 6.

Burgemeester in de partij. Advies inzake de positie van de benoemde bestuurders binnen de PvdA. Lokaal-schrift 7.

De smalle marge van de onafankelijkheid. Opstellen over Afrika.

Denken over arbeid. Rapport.

G. Heyne de Bak, *Democratie in de problemen.* Participatie en besluitvorming in de Partij van de Arbeid.

Werkgelegenheid door de lagere overbeden. Konferentie van de SGGP, 20 november 1982.

J. Bank, P. Kalma, M. Ros en B. Tromp (red.), *Derde Jaarboek voor het Democratisch Socialisme.*

Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt!* Driekwart eeuw sociaal-demokratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet.

De Staat Verdrukt? Bijdragen en verslag van de WBS-conferentie, 30 oktober 1982. Staatskundige Notities 1.

P. Baneke, *Nederland en de Indonesische gevangenen.* Met commentaren van M. van der Stoel, J. P. Pronk en W. F. Wertheim. Buitenlandspolitieke Notities 3.

De Financiële Verbodding Gewogen. Commentaar op het ontwerp-Financiële Verhoudingswet.

Gemeentelijk Bezuinigen. Een discussienota.

J. Bank, P. Kalma, M. Ros en B. Tromp (red.), Vierde Jaarboek voor het Democratisch Socialisme.

Noten

1—B. Tromp, 'Eduard Bernstein en het revisionisme'. Inleiding van de Nederlandse uitgave van E. Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democraten* (Amsterdam 1981) 14.

2—H. Verwey-Jonker in ir. J. W. Albarda, *Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse* (Amsterdam 1938) 342.

3—*Het Plan van de Arbeid*. Rapport van de commissie uit NVV en SDAP (Amsterdam 1935) 18.

4—R. Abma, 'Het Plan van de Arbeid en de SDAP'. In: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis. Deel 2 (Den Haag 1938) 308.

5—Hilda Verwey-Jonker in: Albarda etc. 345-348.

6—J. Th. J. van den Berg, *De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden* (Weesp 1983) 246.

7—Geciteerd in: A. Peper, J. Tinbergen, Th. J. A. M. van Lier, C. de Galan en H. A. van Stiphout, *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam 1982) 54.

8—C. de Galan in: A. Peper etc., *Wetenschappelijk Socialisme*, 62.

9—P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip* (Deventer 1982).

10—J. Th. J. van den Berg, *Maatschappelijke herkomst*, 259.

Personenregister

Aa, T. van der: 182
Aarts, J. F. M. C.: 181, 186
Abeelen, E. L. J. van den: 85
Abma, R.: 187
Achterhuis, Hans: 27
Adler, Alfred: 117
Albarda, J. W.: 163, 187
Albrecht, E. F.: 174
Althusser, Louis: 92, 93
Ameringen, A. A. van: 176, 177, 180, 182
Anseele, Edward: 42, 47

Baarle, Y. van: 182, 186
Bahro, Rudolf: 118, 124
Bakker, J. A.: 181
Bakker, P. S.: 181
Bakoenin, M. A.: 110
Baneke, P.: 186
Bank, Jan: 10, 26, 182, 186, 187
Banning, W.: 118, 121, 176, 177
Barents, J.: 157
Becker, F.: 81, 84
Beel, L. J. M.: 132, 155
Berg, J. Th. J. van den: 170, 187
Berg, M. van den: 182
Bergh, J. van den: 180
Berle: 113
Berlinguer, Enrico: 183

Bernstein, Eduard: 8, 16, 26, 47, 78, 82, 83, 84, 92, 93, 94, 100,
104, 117, 161, 187
Beugel, E. H. van der: 148, 156
Biggelaar, A. van den: 184
Blanc, Louis: 31, 40
Bleich, Anet: 126
Blum, Léon: 10, 92, 121
Boer, K. de: 83, 84, 85, 87
Bokema, J. B.: 179
Bolle, C. M.: 182
Bomhof, J. G.: 181
Bommer, J.: 173
Bonger, W. A.: 92, 93, 102, 121, 122, 123, 182
Bonner, A.: 82, 83, 84
Borrie, G. W. B.: 83
Bourdieu, Pierre: 113
Boven, R. van: 180, 181
Brandt, Willy: 183
Braudel, Fernand: 83
Brongersma, E.: 176
Brugmans, I. J.: 81, 121
Bruin, J. de: 172, 173
Bruijn, T. de: 180
Bücher, Karl: 117
Bucheze, Philippe: 31, 36, 39
Burger, J. A. M.: 148
Burnham, James: 110, 113
Buskes, J. J.: 149
Bijleveld: 61
Bymholt, B.: 81, 85, 86

Cole, G. D. H.: 37, 82, 83, 84
Collins: 113
Crick, Bernard: 25
Croll, C.: 54

Crosland, C. A. R.: 177
Crum, B. J.: 181
Czernetz, K.: 177

Daams, F. H. J. M.: 181
Damsma, Dirk: 9
Déat, Marcel: 109
Dekker, E.: 180
Delcour, J.: 180
Desolre, Guy: 122
Deter, W.: 83, 84
Divendal, J.: 155
Djilas, Milovan: 113
Dodge, Peter: 118, 125
Donner, A. M.: 176
Dordregter, P. Ph.: 181
Drees, W.: 15, 26, 128, 150, 153, 158, 165
Durkheim, Émile: 94, 112, 114, 117, 125
Durlacher, G.: 179

Eck-Thiel, E. van: 174
Eeden, Frederik van: 30
Egas, C.: 173, 181
Elting, L.: 183
Emmens, J.: 173
Engels, Friedrich: 122
Even, M.: 183

Faucherre, H.: 82
Faust, H.: 82
Fayat, H.: 177
Feddema, H.: 185
Fennema, M.: 11
Feyter, C. A. de: 159
Fortuyn, P.: 153, 154, 157, 158, 159

Fourier, Charles: 29, 31, 36, 39, 76
Freud, Sigmund: 117
Friese, P.: 184
Frieswijk, J.: 81, 84
Fromm, Erich: 92

Galan, C. de: 167v, 180, 181, 186, 187
Gelder, W. J. van: 181, 182
Gelderen, J. van: 121
Gide, Charles: 49, 85
Giebels, L. J.: 181
Gimbel, J.: 155
Glerum, C.: 180
Goedhart, G. J. D. C.: 85
Goeman Borgesius, H.: 53
Goes van Naters, M. van der: 151
Göhre, P.: 83
Gorlee, J. G.: 180
Gortzak, W.: 169, 185
Gorz: 118
Gouldner, Alvin: 110, 113, 118, 124
Griffiths, R. T.: 155
Gritter, H.: 180
Grosse, Franz: 121
Guesde, Jules: 125

Haagman, B.: 185
Haan, R. M. de: 180
Haar, ter: 53
Haerlem, F. van: 173
Hagen, C. ten: 172
Hamel, J.: 185
Happé, W. F.: 174
Hartog, F.: 174
Hasselt, M. van: 180, 181

Hayer, R.: 182
Heerikhuizen, A. van: 156, 157
Heering, H. C.: 180
Heertje, A.: 180, 183
Hen, P. E. de: 155
Heroma-Meilink, D.: 181
Herpen, Marcel van: 27
Heuven Goedhart, G. J. van: 157
Heyne de Bak, G. J.: 180, 181, 186
Hitler, Adolf: 124, 145
Hobsbawm, E. J.: 37, 82, 83
Hoefnagels: 74
Hoek, J.: 155
Hoff, Ch. M. van den: 185
Hoffman, L.: 184
Hofstra, H. J.: 172
Horrevorts, T.: 183
Houwaart, D.: 180
Hueting, E.: 185
Hueting, R.: 180
Huysmans, G. W. H.: 132

Idenburg, Ph. J.: 148
Inja, C.: 184
In 't Veld, J.: 172, 173

Janssen, L.: 182
Janssens, P.: 182
Jansz, Ulla: 186
Jaspers, F.: 185
Jaurès, Jean: 94, 100, 117, 125
Jong, A. de: 185
Jong Edz., F. de: 182, 185
Jong, R. de: 186
Jouhaux, Léon: 41
Jünger, Ernst: 112

Kadt, Jacques de: 125, 138, 144, 145 v, 157, 173, 176
Kalk, E.: 182
Kalma, Paul: 27, 170, 186, 187
Kautsky, Karl: 10, 91, 161
Kemenade, J. van: 183
Kerdijk: 53
Ketteler, W. E. von: 37
Keynes, John Maynard: 129, 154
Kingma, Tj.: 174
Klein, P. W.: 154, 157, 159
Kluytenaar, J.: 173
Kolakowski, Leszek: 122
Kolko, J. en G.: 155
Kommandeur, J.: 179
Konrad: 110
Kooistra, A.: 173
Kramer, P.: 185
Kroes, R.: 159
Kruijt, J. P.: 173
Kuyper, J.: 55

Labrousse, Ernest: 83
La Feber, W.: 155
Lambert, Paul: 82
Langemeijer, G. E.: 176, 180
Langeveld, H.: 154, 156
Lassalle, Ferdinand: 31, 40
Leeuw, F. de: 181
Leeuw, G. van der: 173
Leeuwen, C. G. van: 177
Lefranc, Georges: 121
Liagre Böhl, H. de: 143, 154, 155, 157
Liebknecht, Karl: 90
Lier, Th. J. A. M. van: 180, 186, 187
Linden, C. J. A. M. van der: 181

Lipgens, W.: 156
Lodder, H.: 180
Loth, Wilfried: 136, 156
Ludlow, J.M.: 36, 84
Lührs, A.: 173
Lukács, Georg: 92, 104, 123

McDougall, William: 117
Machajski: 110
Man, Hendrik de: 10, 90v
Manders, H.: 172
Mannheim, Karl: 116, 117
Mansholt, S. L.: 181
Marshall, George: 139, 141
Marx, Karl: 10, 19v, 26, 39v, 47, 83, 91, 93, 94, 97v, 101, 115,
119, 120, 122, 126, 164
Matthias, P.: 85
Maurice, F. D.: 36
Maurits, M. A.: 181
Mazzola: 74v
Means: 113
Meurs, A. P. H. van: 180
Michels, Robert: 106, 107, 113, 120
Miliband, Ralph: 26
Mitchell, J. T. W.: 83
Mok, S.: 172
Molendijk, H.: 175
Moresco, A.: 123
Mozer, A.: 158
Mulder, G.: 87
Muntendam, P.: 173
Muntingh, H.: 185

Neale, E. Van Sittart: 36, 43
Nederhorst, Gerard: 27, 141, 151

Neij, R.: 185
Nieuwenhuijsen, P.: 180
Nove, Alec: 26

Oele, A. P.: 180
Ojik, B. van: 185
Örne, Anders: 49, 85
Orwell, George: 14
Ouweleen, H. W.: 177
Owen, Robert: 20, 29vv, 39, 50, 52, 76

Pans, R.: 182, 183
Parkin, Frank: 16, 26
Peet, G.: 185
Pels, Dick: 10, 124, 125, 126
Peper, A.: 26, 27, 186, 187
Peschar, H.: 180
Peski, A. M. van: 122, 125
Pirenne, Henri: 117
Plaat, G. van der: 154, 157
Ploeg jr., H.: 173
Poisson, Édouard: 49, 85
Polak, H.: 87
Posthumus, S. A.: 177
Potter, Beatrice: 45 v, 47
Pottier, A.: 61
Praag, J. P. van: 181
Pronk, J.: 180, 186
Pijl, K. van der: 154

Querido, A.: 173

Ramaker, J. G.: 177
Randwijk, H. M. van: 128
Ranner, A.: 185

Rehorst, G. D.: 174
Roest, N. F.: 181
Roholl, M. L.: 156, 157
Romme, C. P. M.: 172
Rooi, R. de: 180
Rooij, M.: 176
Ros, M.: 186, 187
Rost van Tonningen, M. M.: 121
Ruitenbeek, H. M.: 175
Ruitenberg, H.: 185
Ruygers, Geert: 147, 148, 173
Ruyter-de Zeeuw, Ch. A. de: 181, 186
Rijk, M. de: 181

Samkalden, I.: 148, 174, 177
Schaeffer, J.: 183
Schaff: 92
Schaper, B. W.: 154, 186
Schaper, H. A.: 157
Schermerhorn, W.: 128, 153, 165
Schlichting, L. G. A.: 176
Schrijvers, G.: 185
Schuitemaker, R.: 185
Schulze-Delitzsch, Hermann: 38, 83
Schumpeter, J. A.: 17, 26
Sengers, W. J.: 180
Shaw, William H.: 26
Slappendeel, H.: 173
Slotemaker de Bruine, G. H.: 172
Sluijter, F. J.: 180
Sorel, Georges: 94, 99, 100, 101, 109, 117
Spaak, Paul-Henri: 121
Spengler, Oswald: 112
Spronkers, J.: 174
Stalin, J. V.: 145

Steenkamp, P.A. J. M.: 73
Steigenga, W.: 181
Stephens, John: 25, 26, 27
Sternhell, Zeev: 124, 126
Stiphout, H. van: 168, 186, 187
Stoel, M. van der: 186
Stoffelen, P.R.: 180, 181
Stokvis, J. E.: 172
Stolk, A. A. H.: 180
Stufkens, N.: 176
Swiebel, C.M.: 180
Szelenyi: 110

Tawney, R. H.: 16, 26
Thoenes, P.: 181
Thompson, E. P.: 82
Tinbergen, J.: 140, 143, 148, 152, 155, 156, 157, 159, 163, 164,
168, 179, 181, 186, 187
Toirkens, J.: 185
Toit, D. du: 185
Troelstra, P.J.: 161, 185
Tromp, Bart: 8v, 11, 186, 187
Truman, Harry S.: 147
Tuin, J.: 172
Tuntler, D.J.H.: 173
Tijn, Th. van: 182, 186

Umrath, H.: 158
Uyl, J.M. den: 27, 166, 167, 169, 176, 181, 184

Valkhoff, J.: 173
Vall, M. van de: 176
Vandervelde, Émile: 10, 91v
Varkevisser, J.: 185
Vedder, A.: 173

Veen, G. E. S. van: 180
Verkruisen, W. G.: 181
Vermeer, Evert: 158
Verrips, G.: 186
Versloot, H.: 180
Verwey, E. J. W.: 180
Verwey-Jonker, Hilda: 163 v, 187
Viergever: 67
Vink, H. T.: 181
Vondeling, A.: 173, 176, 179
Vorrink, Irene: 180
Vorrink, Koos: 145, 157
Vos, Hein: 11, 132, 143, 147, 151, 163, 165, 166, 174, 181
Vos, H. de: 173
Vos, Piet: 8

Wagner: 53
Wallerstein, Immanuel: 26
Warburg, Frederic: 14
Webb, Sidney: 46
Weber, Max: 93 v, 98, 99v, 103 v, 106, 107, 113, 117, 123, 124
Welling, Z.: 174
Wertheim, W. F.: 186
Westerhout, Th.: 177
Weijel, J. A.: 180
Wiardi Beckman, H. B.: 160
Wibaut, F. M.: 8, 42, 46, 47, 57, 84
Wieldraaijer, E. R.: 180
Wieling, Sjoerd: 9
Williams, W. A.: 155
Wilterdink, Nico: 27
Winkel, A. M. E. te: 180
Witt Hamer, M. J. de: 52v
Wolff, L. de: 11
Wolff, P. de: 180

Wolff, Sam de: 163

Wijk, J. van der: 163

Wijmans, L.: 186

Wytema, H. J.: 173

Ybema, W.: 177

Zwan, A. van der: 153, 159

Personalia auteurs

Jan Bank (1940) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Was van 1965 tot 1973 redacteur van *de Volkskrant*. Thans wetenschappelijk hoofdmedewerker Instituut voor geschiedenis van de Rijks Universiteit te Utrecht en buitengewoon hoogleraar aan de subfaculteit maatschappij-geschiedenis van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Publiceerde in 1978 *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* en in 1983 zijn dissertatie *Katholieken en de Indonesische revolutie*.

Dirk Damsma (1949) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatie Centrum Nieuwste Geschiedenis (DNG) van de Universiteit van Amsterdam. Doceert aan het Nutsseminarium te Amsterdam. Publiceerde onder meer over sociale stratificatie in de negentiende eeuw en over gezinsgeschiedenis.

Dick Pels (1948) studeerde vertaalkunde en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Verbonden aan het Sociologisch Instituut van deze universiteit. Publiceert onder meer in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, *Socialisme en Democratie* en *Kennis en Methode*. Werkt aan een proefschrift *Property or Power? A Study in Intellectual Rivalry*, en aan een intellectuele biografie van Hendrik de Man.

Bart Tromp (1944) doceert politieke wetenschap aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Hij is auteur van onder meer *De samenleving als oplichterij* (1977), *Het falen der nieuwlichters*

(1981) en *Karl Marx* (1983). Hij is oud-voorzitter van de afdeling Eindhoven van de Partij van de Arbeid (1974-1978) en maakte van 1979 tot 1983 deel uit van het partijbestuur. In 1984 trad hij opnieuw toe tot dit bestuur.

Friso Wielenga (1956) is historicus en studeerde in Amsterdam (Vrije Universiteit) en Bonn. Publiceerde onder meer over Nederlands-Duitse betrekkingen. Samen met Jurgen C. Hess schreef hij *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980* (1982). Als wetenschappelijk assistent is hij verbonden aan de vakgroep Nieuwste geschiedenis van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Sjoerd Wieling (1950) studeerde culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Wijdde zijn doctoraal-scriptie aan de verbruikscoöperatie in Nederland.